

॥ श्रीभिनेन्द्राय नमः ॥

। संस्मारितातीतग्रप्रधानगताथत्वादिगुणोपेतजगद्गुरुश्रीद्विजयसद्गुरुस्यो गुणः ॥

। आचार्यश्रीमद्विजयनेमिसूरिविरचितम् ॥

॥ हेमप्रसो व्याकरणम् ॥

यदीया भव्यानां सुविहितसपर्येष्टतदिदा स्तुतिश्रोद्धोषार्थां सकृदपि कृता मुक्तिफलदा ॥

चिषत्वां मे बोधं विगततमसं स्तम्भनमणिः स सर्वः श्रीपार्श्वो मितिनयमिलचीर्थतरणिः ॥

यस्य त्रैविश्ववित्तं प्रथितमनुपमैर्ग्रन्थरोचिर्ब्रजैर्यौ लोकान् संव्याप्य नाम्नः प्रकृत्यति महीपालसेव्योऽयं वत्साम् ॥
आचार्यार्घ्यं जितान्तर्गतारिगुनिचयं पूजनीयास्त्रिघ्नयुग्म-मीडे तं हेमचन्द्रं प्रविततकरुणामुक्तिर्देवीं च भक्त्या ॥२॥

यं निःसपत्नश्रहमाप्य मुदा विलेसुः सर्वे गुणाः स्मृतिपथं मुचिरं व्यतीताः ॥

यदर्थनेन गमिताश्च युगप्रधानाः श्रीमान् स द्वद्धिविजयो जयति प्रकामम् ॥ ३ ॥

कुर्वेऽल्पमुद्धिरपि नेगिरहं मुरदुर्गुर्वश्चयुपास्तिवलयतो मितशब्दभासाम् ॥

हेमप्रभां शिशुहिताय विभक्तिनद्धां सम्भाव्यते किमिव नो महदाश्रयेण ॥ ४ ॥

अहम् ॥ १ । १ । १ ॥ एतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकं सिद्धचक्रस्यादिर्ब्रजं मङ्गलार्थं ज्ञाञ्जादौ ॥ ५ ॥

णिदम्भे ॥ सिद्धिः स्याद्भादात् ॥ १ । १ । २ ॥ अधिकारोऽयम् । नित्या नित्याद्यनेकधर्माणिकवस्तुनि स्वीकारः
 स्याद्भादः । तस्मात् शब्दानां निष्पत्तिर्ज्ञेया । एरुस्यैव हि ह्रस्वदीर्घादिविधयो नानाकारकसंनियतः सामानाधिकर-
 ण्यं विशेष्यविशेषणभावाद्यश्च स्याद्भादमन्तरेण नोपपद्यन्ते ॥ लोकात् ॥ १ । १ । ३ ॥ इहानुक्तानां संज्ञानां
 न्यायानां च वैयाकरणदेः सिद्धिर्भगतीति वेदितव्यम् ॥ वर्णसमाज्जायस्य च । तत्र ॥ औदन्ताः स्वराः ॥ १ । १ । १ ॥
 । ४ ॥ अ आ इ ई उ ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ ॥ एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ १ । १ । ५ ॥ औ-
 दन्ताः । मात्रा कालविशेषः ॥ अ इ उ ऋ लृ ह्रस्वाः । आ ई ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ दीर्घाः ॥ आ इ ई उ इत्या-
 दयः प्लुताः ते चोदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा । सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन पुनर्द्विधा । उच्चैरुदात्तः । नीचैरनु-
 दात्तः । समाहारः स्वरितः । मुखनासिकेनोच्चार्यः सानुनासिकः । मुखेनैव निरनुनासिकश्च । एवम् अइऊलृवर्णानां
 प्रत्येकमष्टादश भेदाः । सन्ध्यक्षराणां तु द्वादश । लृकारस्य दीर्घादर्शनात् द्वादशेति पाणिनीयाः ॥ अनवर्णा नाम्नी ॥
 १ । १ । ६ ॥ औदन्ताः ॥ लृदन्ताः समानाः ॥ १ । १ । ७ ॥ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् ॥ १ । १ । ८ ॥
 अं अः अनुस्वारचिसर्गौ ॥ १ । १ । ९ ॥ अकाराबुच्चारणार्थौ ॥ कादिव्यञ्जनम् ॥ १ । १ । १० ॥ ह्यपर्यन्तः ।
 कखगघङ् चञ्जघ्नन टठढण तपदधन पफबभम यरलृञ् शषसह । क आदिः कादिरिति अनुस्वारविसर्गयोरपि व्यञ्ज-
 नसंज्ञा ॥ अपञ्चमान्तस्थो धुट् ॥ १ । १ । ११ ॥ कादिः ॥ पञ्चको वर्गः ॥ १ । १ । १२ ॥ कादिषु मान्तेषु ।
 ते च पञ्च कचदतपसंज्ञकाः ॥ आद्यद्वितियशषसा अद्योषाः ॥ १ । १ । १३ ॥ अन्यो घोषवान् ॥ १ । १ ।
 १४ ॥ अद्योषेभ्यः कादिः ॥ यरलृवा अन्तस्थाः ॥ १ । १ । १५ ॥ यलृवाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति द्वि-
 धा ॥ अं अः ऌ क ऽ क ऽ षसाः शिट् ॥ १ । १ । १६ ॥ अकारककारपकार उच्चारणार्थाः । ऌ क. ऽ क. ऽ षौ
 वज्रगजकुम्भाकृती ॥ तल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः ॥ १ । १ । १७ ॥ यत्र प्रलृक्कन्धस्य वर्णभावापत्तिस्तत्स्थानम्

प्रयोगीत् ॥ १ । १ । ३७ ॥ इह शब्दे उपदिश्यमानो वर्णस्वत्समुदायो वा प्रयोगेऽदृश्यमान इव स्यात् ॥ × प्रसक्त-
 स्यादर्शनं लुक्लुप्लोपसंज्ञम् ॥ × वर्णग्रहणे स्वसंज्ञस्य ग्रहणम् ॥ × तपरो वर्णस्तन्मात्रस्य ग्राहकः ॥ × नवेति विभा-
 षा ॥ × स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रीयसंज्ञां विमुच्य ॥ खण्डशः शक्त्यनभ्युपगन्तुणां
 मतेनेदमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ × विरामः शब्दावसानम् ॥ × वर्णानामर्थमात्रातिरिक्तकालाव्यवायेन कथनं संहिता ॥
 × स्वराव्यवहितव्यञ्जनसमुदायः संयोगः ॥ × ह्रस्वं लघु ॥ × संयोगे गुरु, दीर्घं च ॥ गुणोरेदोत् ॥ ३ । ३ । २ ॥
 च्छिरारैदौत् ॥ ३ । ३ । १ ॥ शिर्षुद् ॥ १ । १ । २८ ॥ क्लीवे जश्नसंदेशः ॥ पुल्लियोः स्फमौजस् ॥ १ । १ । १
 । २९ ॥ घुद् स्यात् ॥

॥ इति श्रीतपोगन्धार्थविजयेदवस्यरिविजयसिंहस्मरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादियुगोपेतवृद्धि-
 चन्द्रापरनामहृद्विचित्रयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तोवासिसंविमशास्त्रीयतपोगन्ध-

चार्थश्रीविजयेनेमिश्चरिविचितायां हेमप्रभायां संज्ञाधिकारः ॥

॥ × स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ यत्र ह्रस्वादिशब्दैर्ह्रस्वादयो विधीयन्ते तत्र स्वरस्येति पदमुपपद्यते ॥
 पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ॥ ७ । ४ । १०४ ॥ यत्कार्यमुक्तं तदव्यवधेः स्यात् ॥ संसंभ्या पूर्वस्य ॥ ७ । ४
 । १०५ ॥ निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तदव्यवधेः स्यात् ॥ षष्ठ्यान्तस्य ॥ ७ । ४ । १०६ ॥ षष्ठ्या निर्दिष्टे यदुक्तं तत्
 षष्ठ्युक्तान्तस्य स्यात् ॥ अनेकवर्णाः सर्वस्य ॥ ७ । ४ । १०७ ॥ षष्ठ्युक्तोऽपि ॥ प्रत्ययस्यं ॥ ७ । ४ । १०८ ॥
 विधिः सर्वस्य स्यात् ॥ विशेषणमन्तः ॥ ७ । ४ । ११३ ॥ अभेदेनोक्तोऽव्यवधो, विशेषणं विशेष्यसमुदायस्यान्तः
 स्यात् ॥ संसंभ्या आदिः ॥ ७ । ४ । ११४ ॥ संसंभ्यन्तस्य विशेष्यस्य यद्विशेषणं तत्तस्य आदिः स्यात् ॥ प्रत्ययः

प्रकृत्यादेः ॥ ७ । ४ । ११६ ॥ ससुदायस्य त्रिधेयं नोनाधिकस्य । यस्यात् यत्प्रत्ययविधिः सा तस्य प्रकृतिः ॥ गौ-
 णोः ल्यादिः ॥ ७ । ४ । ११६ ॥ प्रकृत्यादेर्विशेषणम् ॥ कृत्सगतिकारकस्यापि ॥ ७ । ४ । ११७ ॥ प्रकृत्यादे-
 विशेषणम् ॥ परः ॥ ७ । ४ । ११८ ॥ प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव ॥ स्पर्थे ॥ ७ । ४ । ११९ ॥ परो विधिः ऽ आ-
 सन्नः ॥ ७ । ४ । १२० ॥ आसन्नानासन्नप्रसङ्गे यथास्वं स्थानार्थप्रमाणादिभिरासन्न एव विधिः ॥ * अपेक्षतोऽ-
 धिकारः । * परान्नित्यं नित्यादन्तरङ्गमन्तरङ्गाच्चानिवकां वलीयः ॥ * अपवादात् कचिदुत्सर्गोऽपि ॥ * असिद्धं
 बहिरङ्गमन्तरङ्गे । * नानिष्ठार्थाः शास्त्रप्रवृत्तिः । न्यायानां स्थविरयष्टिप्रयायत्वम् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयेदेवस्वरिविजयसिंहस्वरिपट्टपरम्परामतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धि-
 चन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविद्यशास्त्रीयतपोगच्छा-
 चार्य्यश्रीविजयनेमिस्वरिविचितायां हेमप्रभायां परिभाषाप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्वरसन्ध्यधिकारः ॥

समानानां तेन दीर्घः ॥ १ । २ । १ ॥ परेण समानेन सह । द्वयोः स्थाने एको दीर्घ इति सहायः । आसन्न
 आकारः । लोकात् संहिता । वृषभअजितौ इति स्थिते वृषभानितौ । दधीदम् । भादृश्यः । पितृषभः । क्लृकारः । बहु-
 धचनं व्याप्त्यर्थम्, तेन होतृलृकार इत्यपि सिद्धम् ॥ ऋलृत्तिः ह्रस्वो वा ॥ १ । २ । २ ॥ समानानाम् । बाल ऋश्यः
 । कुर ऋषभः । होतृ लृकारः । पक्षे बालर्ष्य इत्यादि । ह्रस्वविधाने कार्यान्तरं न स्यादिति ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः ॥ लृत्
 ऋलृक्लृभ्यां वा ॥ १ । २ । ३ ॥ स्वरसमुदायरूपौ स्वरव्यञ्जनसमुदायरूपेवौ वर्णान्तरे वा । ऋता कृकारः, पक्षे
 पूर्वेषु ह्रस्व चरेण ऋकारश्च । लृता क्लृकारः । पक्षे दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ १ । २ । ४ ॥ ऋत्

पुत्रस्याग्निपुत्रादिन्याक्रौं ॥ १ । ३ । ३८ ॥ तस्य न द्वित्वम् । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । पुत्रपुत्रादिनी भव ।
 आक्रौं किम् । पुत्रादिनी २ शिशुपारी । पुत्रपुत्रादिनी २ नागी ॥ ह्रीं ह्रस्वस्वरस्यानु नवा ॥ १ । ३ । ३१ । ३१ ॥
 सरात् पराद्वित्वम् । अर्कः २ । ब्रह्म २ । अन्विति किम् ? प्रोणुं नात्र । दर्शनमित्यत्र द्वित्वे प्राप्ते ॥ न रात् स्वरे
 ॥ १ । ३ । ३७ ॥ शिडो द्वित्वम् । दर्शनम् ॥ ह्रस्वोऽपदे वा ॥ १ । २ । २२ ॥ इवर्णदीनामस्वे स्वरे न चेत्
 तौ निमित्तनिमित्तिनवेकत्र पदे स्याताम् ॥ नदि एषा । ह्रस्वविधानादसन्धिः । अत एव ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः ।
 नद्येषा । अपदे किम् । नद्यौ । नद्यर्थः ॥ एदैतोऽप्याम् ॥ १ । २ । २३ ॥ स्वरे यथासङ्ख्यम् । नयनम् । नायकः
 ॥ ओदौतोऽवात् ॥ १ । २ । २४ ॥ स्वरे यथासङ्ख्यम् । लवनम् । लावकः ॥ स्वरे वा ॥ १ । ३ । २४ ॥
 अवर्णभोगोऽधोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वययोः स्वरे परे लुक्वा स चासन्धिः । पट इह । पटविह । त इह । तपिह
 ॥ व्यक्ये ॥ १ । २ । २५ ॥ ओदौतोः क्यवर्जे यादौ प्रत्यये परे यथासङ्ख्यमवावौ स्याताम् । गव्यम् । नाव्यति
 । अव्य इति किम् । औयत । प्रत्यये किम् । गोयुतिः । क्रौशद्वये गव्युतिरिति पृषोदरादित्वात् ॥ क्षय्यज्ययौ शक्तौ
 ॥ ४ । ३ । ९० ॥ अत्र येऽय् निपात्यते । शेरुं शक्यं क्षय्यम् । जेरुं शक्यं जय्यम् । शक्तौ किम् । क्षेयम् । जेयम्
 क्रय्यः क्रयार्थे ॥ ४ । ३ । ९१ ॥ क्रयाय प्रसारितोऽर्थः क्रय्यः । अन्यत्र क्रयः ॥ ऋनो रस्ताद्धिते ॥ १ । २ ।
 २६ ॥ यादौ । पितरि साधु पित्यम् । तद्धिते किम् । जाय्यात् ॥ एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ॥ २ । २ । २७ ॥
 तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्ते किम् । नयनम् ॥ इतावतो लुक् ॥ ७ । २ । १४६ ॥ अव्यक्तानुकरणस्यानेक-
 स्वरस्य । पट् इति पठिति ॥ न द्वित्वे ॥ ७ । २ । १४७ ॥ वीप्सायामनुकरणस्य द्वित्वे सत्यतो न लुक् ।
 पट्पुपठदिति ॥ तो वा ॥ ७ । २ । १४८ ॥ द्वित्वे केवलतो वा लुक् । पट्पुपठेति ॥ धुटस्तृतीयः ॥ २ ।
 १ । ७६ ॥ पदान्ते । पट्पुपठदिति ॥ गोर्नाम्यवोऽर्धे ॥ १ । २ । २८ ॥ पदान्तस्थस्यैतः । गवाक्षः ।

नाम्नीतिं किम् । गोऽक्षाणि ॥ स्वरे वाऽनक्षे ॥ १ । २ । २९ ॥ गोरोतः पदान्तस्थस्यावः स्यात् । गवाग्रम् । गोऽ-
 ग्रम् । अनक्षे किम् । गोऽक्षम् । ओतः किम् । चित्रवर्थः ॥ इन्द्रे ॥ १ । २ । ३० ॥ इन्द्रस्थे स्वरे परे गोरोतः पदान्त-
 स्थस्यावः स्यात् । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञः ॥ वात्यसन्धिः ॥ १ । २ । ३१ ॥ गोरोतः पदान्तस्थस्य स्यात् । गोऽग्रम्
 । गोऽग्रम् । गवाग्रम् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वाद्रिगुणोपे-
 तदृद्धिचन्द्रापरनामदृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविशशालीय-
 तपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां स्वरसन्धिः ॥

॥ अथाऽऽसन्धिप्रकरणम् ॥

न सन्धिः ॥ १ । ३ । ५२ ॥ उक्तो वक्ष्यमाणश्च सन्धिर्विरामे न स्यात् । दधि अत्र । तत् छुनति ॥ प्लु-
 तोऽनितौ ॥ १ । २ । ३२ ॥ स्वरेऽसन्धिः । देवदत्त ३ अत्र न्वसि । अनिताविति किम् । सुश्लोक ३ इति सुश्लोके-
 ति ॥ सम्मत्यसूयाकोपकुत्सनेष्वाद्याऽऽमन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः ॥ ७ । ४ । ८९ ॥ एतदृत्तेर्वा-
 क्यस्यादिभूतमामन्त्र्य द्विः स्यात् द्वित्वे चादौ स्वराणां मध्येऽन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । सम्मतौ, माणवक ३ माण-
 वक २ शोभनः ख्वसि । असूयायाम्, अभिरूपक ३ अभिरूपक २ रिक्तन्ते आभिरूप्यम् । कोपे, अविनीतक ३ अ-
 विनीतक २ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने, शक्तिके ३ शक्तिके २ रिक्ता ते शक्तिः ॥ भर्त्सने पर्यायेण ॥ ७ । ४ ।
 ९० ॥ कोपेन निन्दाविष्करणं भर्त्सनं, तदृत्तेर्वाक्यस्य यदामन्त्र्यं तद्द्विः स्यात् द्वित्वे च क्रमेण पूर्वोत्तरपदयोः स्वरे-

ष्वन्त्यः प्लुतो वा स्यात् ॥ चौर ३ चौर चौर ३ चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् ॥ त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन
 ॥ ७ । ४ । ९१ ॥ भर्त्सनार्थे वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरस्त्याद्यन्तस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य अङ्ग इति निपातेन युक्तस्य
 प्लुतो वा स्यात् । अङ्ग कृज ३ (२) इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । त्यादेः किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । साका-
 ङ्क्षस्यं किम् । अङ्ग पच ॥ क्षिययाञ्चीः प्रैषे ॥ ७ । ४ । ९२ ॥ क्षिया आचारत्रेषः । एतदृष्टेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः
 स्वरस्त्याद्यन्तस्य पदस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य प्लुतो वा भवति । क्षियायां, स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदाति
 गमयति । आशिषि, सिद्धान्तमध्येषीष्ठा ३ व्याकरणं च तात । असत्कारपूर्वकव्यापारणायाम्, त्वं ह पूर्वं ग्रामं गच्छ ३
 चैत्रो दक्षिणम् २ ॥ चितीवार्थे ॥ ७ । ४ । ९३ ॥ साहचर्यार्थे चिति प्रयुक्ते वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा
 स्यात् । अग्निश्चित् भाया ३ त् अग्निरित्यर्थः ॥ प्रतिश्रवणनिगृह्याऽनुयोगे ॥ ७ । ४ । ९४ ॥ एतदृष्टेर्वाक्यस्य
 स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । परोक्ताभ्युपगमे, गां मे देहि भो हन्त ते ददामि ३ (२) स्वयं प्रतिज्ञाने नित्यः
 शब्दो भवितुमर्हति ३ (२) श्रवणाभिमुख्ये, भो देवदत्त किं मार्षं ३ (२) उपालम्भे, अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३ (२) ॥ वि-
 चारे पूर्वस्य ॥ ७ । ४ । ९५ ॥ विचारः संशयः । तद्विषये संशयमानस्य यत्पूर्वं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा
 स्यात् अर्हिशुं ३ रञ्जुर्नुं २ ॥ ओसः प्रारम्भे ॥ ७ । ४ । ९६ ॥ स्वरः प्लुतो वा स्यात् । ओ ३ म् २ ऋषभं प्रण
 मत । प्रारम्भे किम् । ओम् ददामि ॥ हेः प्रश्नाख्याने ॥ ७ । ४ । ९७ ॥ स्वरः प्लुतो वा । अकार्षीः कटं मैत्र, अ-
 कार्षं हि ३ (२) उत्तरेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ ७ । ४ । ९८ ॥ प्रश्नप्रश्नाख्यानार्थस्य वाक्य-
 स्य यत्पदं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । प्रश्ने, अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् देवदत्त ३ । (२) प्रश्ना-
 ख्याने, अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् जिनदत्त ३ (२) दूरादामन्थस्यं गुरुर्वकोऽनन्त्योऽपि लुहृत् ॥ ७ ।
 ४ । ९९ ॥ वाक्यस्य यः स्वरेष्वन्त्यः स्वरो दूरादामन्थार्थपदस्थो गुरुरनन्त्योऽपि ऋद्वर्जस्वरश्च त्कारंश्चैकः प्लुतो वा

स्यात् ॥ आगच्छ भो देवदत्त ३ (२) सक्तून् पिव दे३वदत्त देवदत्त ३ वा । आगच्छ भोः क्लृ३प्तिसिक्त्वा (२) ।
 कृष्णसि ३त्र (२) ॥ हेहैज्वेषामेव ॥ ७ । ४ । १०० ॥ दूरादाभन्त्यस्य सम्बन्धिषु स्वरेः प्लुतो वा स्यात् हे३मैत्र आ-
 गच्छ (२) आगच्छ मैत्र हे ३ (२) ॥ अस्त्रीशूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाशो वा ॥ ७ । ४ । १०१ ॥ यदभिवा-
 दितो गुरुः कुशलानुयोगादिमहाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्रास्त्रीशूद्रविषयकस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरो भोसो गोत्रस्य नाम्नो
 वामन्त्यस्यांशः प्लुतो वा स्यात् ॥ अभिवाद्येऽहं मैत्रोऽहं भोः ३ (२) अभिवाद्येऽहं गार्ग्यं, आयु-
 ष्मानेऽधि गार्ग्यं ३ (२) राजन्यविशोरपि गोत्रत्वम् नाम्नः, आयुष्मानेऽधि देवदत्त ३ (२) प्रश्नार्चाविचारे च सन्धेय-
 सन्धेयक्षरस्यादिदुत्परः ॥ ७ । ४ । १०२ ॥ एषु प्रत्यभिवादे च वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यस्वरस्य सन्धेय-
 सन्धेयक्षरस्य प्लुतो भवन् आकार इदुत्परः प्लुतो भवति ॥ एदतोरिकारपरः ओदतोरुकारपरः । प्रश्ने, अगम ३; पूर्वा
 ३न्, ग्रामा ३ न्, अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अर्चायां, शोभनः स्वत्वसि अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । विचारे, वस्त-
 व्यं किं निर्ग्रन्थस्य सागारिका ३ इ । उत्तानगारिके । प्रत्यभिवादे, आयुष्मानेऽधि अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । सन्धेयेति
 किम् । कचि ३ व्, कुशल ३म्, भवत्यो ३ः कन्ये ३ ॥ तयोर्ध्वीं स्वरे संहितायाम् ॥ ७ । ४ । १०३ ॥ प्लुता-
 कारात् परयोरिदुतोः स्वरेपरे संहितायां ध्वौ स्याताम् । अगमः ३, अग्निभूता ३ यत्रागच्छ । अगमः ३ । पटा ३ यत्रा-
 च्छ । संहितायां किम् । अथा ३ इन्द्रम् । स्वे दीर्घत्वस्यास्वे स्वरे ह्रस्वत्वस्य वाचनार्थं वचनम् ॥ इ ३ वा ॥ १ । २
 । ३३ ॥ प्लुतः स्वरे परेऽसन्धिः । लुनीहि ३ इति लुनीहीति । उभयत्र विभाषेयम् ॥ ईदूदेद्द्विवचनम् ॥ १ । २ ।
 ३४ ॥ ई ऊ ए इत्येकमन्तं द्विवचनम् स्वरे परेऽसन्धिः । सुनी इह । । साधू एतौ । माले इमे । पचते इति ॥ अदोसु-
 म्नी ॥ १ । २ । ३५ ॥ स्वरे असन्धी स्याताम् । अमुर्इचः । अमी अन्धाः ॥ चादिः स्वरोऽनाच् ॥ १ । २ ।
 ३६ ॥ स्वरेऽसन्धिः स्यात् । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । आ एवं तु तत् । अनाङ्गिति किम् ।

आ उष्णभौष्णम् । “ ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्वरणयोरङ्गित् ॥ १ ॥ ओ-
दन्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥ चादिः स्वरेऽसन्धिः । अहो अत्र । सौ नवेतौ ॥ १ । २ । ३८ ॥ सिनिपिचं ओदन्त
इतौ वासन्धिः । पटो इति पठविति ॥ ऊं चोञ् ॥ १ । २ । ३९ ॥ उब् चादिरितो वा सन्धिरसन्धौ चोञ् ऊं वा
स्यात् । च इति । ऊं इति ॥ अञ्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ॥ १ । २ । ४० ॥ पर उञो वा स्यात् । कुङ् वास्ते
। कुङ् ल् वास्ते असत्त्वाद्द्वित्वम् ॥ अङ् उवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ॥ १ । २ । ४१ ॥ पदान्ते वा
स्यात् । सामँ २ । कुमारी २ । मधुँ २ । ईद्वेदित्वादिस्त्रसम्बन्धिनो निषेधः किम् । अग्नी । अमी । किमु ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्मरिद्विजयसिंहस्मरिपट्टपरम्परप्रतिष्ठितगीतार्थतादिगुणोपेत-
द्विचन्द्रापरनामद्विजयचरणकमलगिलिन्दायमानान्तेवासिसंविप्रवासीयतपो-

गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिस्मरिविरचितायां हेमप्रभायां असन्ध्यधिकारः ॥

—
॥ अथ व्यञ्जनसन्धिः ॥

तृतीयस्य पञ्चमे ॥ १ । ३ । १ ॥ पदान्तस्यानुनासिको वा स्यात् । ककुम्भण्डलम् । ककुम्भण्डलम् ॥ प्रत्य-
ये च ॥ १ । ३ । २ ॥ पदान्तस्थस्य तृतीयस्य पञ्चमे नित्यमनुनासिकः । वाङ्मयम् । च उत्तरञ् वातुह्यर्थः ॥ त-
तो हञ्चतुर्थः ॥ १ । ३ । ३ ॥ पदान्तस्थात् पूर्वसवर्गो वा ॥ वाग्धीनः । वाग्धीनः तृतीयात् किम् । प्राङ् हसति ॥ अ-
घोषे प्रथमोऽशिटः ॥ १ । ३ । ५ ॥ धुटः स्यात् । भेत्ता । प्रथमादधुटि शच्छः ॥ १ । ३ । ४ ॥ पदान्तस्थाद्वा
स्यात् । वाक्छरः । वाक्छरः ॥ नोऽप्रशानोऽनुन्नारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुटपरे ॥ १ । ३ । ८ ॥ पदान्तस्थस्य-

नृवृत्तेः ॥ १ । ३ । ४ । ६ । ३ ॥ तवर्गस्य सस्य द्ववर्गयो न स्याताम् ॥ पणनयाः । पट्टसु । अनाम्रगरीनव्रतेसिति क्रिम् ।
 षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवृत्तिः ॥ षि-तवर्गस्य ॥ १ । ३ । ६ । ४ ॥ पदान्तस्थस्य द्ववर्गो न स्यात् । तीर्थकृत् षोडशः-
 शान्तिः ॥ लि लौ ॥ १ । ३ । ६ । ५ ॥ पदान्तस्थस्य तवर्गस्य स्याताम् । तत्त्वज्ञम् । भवाँल्लुनाति । “आसन्नः” इ-
 त्येव सिद्धे द्विवचनमन्यत्र अनुनासिकस्थानेऽप्यनुनासिकार्थम् । अष्टभिः ॥ व्यञ्जनात् पञ्चमान्तरस्थायाः सल-
 पे चा ॥ १ । ३ । ४ । ७ ॥ लुक् ॥ कुञ्चोळौ । कुञ्चौ । कुञ्चौ । आदित्यो देवतास्य । आदित्यः । आदित्यः ॥

॥ इति श्रीतयोगञ्जाचार्यविजयदेवहृदिविजयसिंहहृदिरिपट्टपरम्परप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धि-

चन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्द्यायमानान्तेवासिसंविद्यशाखीयतपोगञ्ज-

चोग्यश्रीविजयनेमिहृदिरिवरचितायां हेमभायां व्यञ्जनसन्धिः ॥

॥ अथ रेफसन्धिः ॥

॥ ख्यागि ॥ १ । ३ । ५ । ४ ॥ पदान्तस्थस्य रस्य विसर्ग एव । कः ख्यातः ॥ शिथ्यधोषात्
 ॥ १ । ३ । ५ । ५ ॥ पदान्तस्थस्य रस्य विसर्ग एव स्यात् । वासः शौभम् । अद्भिः षातम् ॥ व्यत्यये लुक्वा
 ॥ १ । ३ । ५ । ६ ॥ शिदः परोऽधोष इति व्यत्ययः, तत्र सति पदान्तस्थस्य रस्य लुक्वा स्यात् । चक्षुश्चोतति । चक्षु-
 श्चोतति । चक्षुः श्रोतति ॥ नमस्पुसो गतेः कल्पपरि रः सः ॥ २ । ३ । १ ॥ नमस्कृत्य । पुरस्कृत्य । गतेः-
 किम् । नमः कृत्वा । साक्षादादित्वावप्तौ वा गतिसंज्ञा । तिस्रः पुरः करोति । अनव्ययत्वात् पुरोऽस्तमव्ययमिति न
 गतिसंज्ञा ॥ निरसो वा ॥ २ । ३ । २ ॥ गतेरस्य कल्पपरि सः स्यात् । तिरस्कृत्य । तिरःकृत्य । गतेः क्रिम् ।
 तिरःकृत्वा काठे गतः ॥ शिरोधसः पदे समासैव्ये ॥ २ । ३ । ४ ॥ रः सः स्यात् । शिरस्पदम् । अधस्पदम् ।

समासे किम् । शिरः पदम् । ऐक्य इति किम् । परमशिरः पदम् ॥ अतः कृकामिकंसलुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्य-
 यंस्य ॥ २ । ३ । ५ ॥ रः सः स्यात् तौ चेन्नितिचिन्मिचित्तावेकत्र समासे स्याताम् । अयस्कृत् । यशस्कामः । अ-
 यस्कंसः । पयस्कृम्भः । अयस्कृशा । अयस्कृणी । अयस्कृणी । अयस्पात्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, पयस्कृम्भी । शुनस्कृर्णः । भा-
 स्कर इति तु कस्कादिः । कामिग्रहणैव कंसे लब्धे कंसग्रहणं ज्ञापयति उणादयोव्युत्पन्नानि नामानीति ॥ प्रत्यये ॥ २
 । ३ । ६ ॥ अनव्ययस्य रस्य पाशकल्पके सः स्यात् । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । यशस्कृम् ॥ रोः काम्ये ॥ २।३।७
 ॥ अनव्ययस्य रोरेव काम्यप्रत्यये सः स्यात् । पयस्काम्यति । नियमः किम् । अहः काम्यति ॥ नामिनस्तयोः षः
 ॥ २।३।८ ॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये नामिनः परस्य रस्य षः स्यात् । सर्पिष्काशम् । सर्पिष्काम्यति । तयोरिति किम् । मुनिः
 करोति । गीः काम्यति ॥ निर्दुर्बहिराविष्प्रादुत्थुराम् ॥ २।३।९ ॥ रस्य कल्पफि षः स्यात् । निष्कृतम् । इत्यादि ।
 बहुवचनान्निस्सुसोरपि । एकदेशविच्छितस्यानन्यत्वाच्चैच्छुल्यमित्यादि ॥ सुचो वा ॥ २ । ३ । १० ॥ सुजन्तस्य रस्य
 कल्पफि षो वा स्यात् । द्विष्करोति । द्विः करोति २ । चतुष्फलति ३ ॥ वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥ २ । ३ । ११ ॥
 स्थानिनिमित्तयोः रस्य कल्पफि षः स्यात् । सर्पिष्करोति ३ । धनुष्खादति ३ । अपेक्षायां किम् । परमसर्पिःकुण्डम् ।
 इसुसोः प्रत्यययोर्ग्रहादिह न भवति । मुहुः पठति ॥ नैकार्थेऽक्रिये ॥ २ । ३ । १२ ॥ न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं
 यस्य तस्मिन् समानाधिकरणे पदे यत्कल्पफं तत्र परे इसुस्त्ययान्तस्य रस्य षो न स्यात् । सर्पिः कालकम् । यजुः
 पीतकम् । एकार्थं इति किम् । सर्पिष्कुम्भे ३ । अक्रिय इति किम् । सर्पिष्क्रियते ३ ॥ समासेऽसमस्तस्य ॥ २।३।१३
 ॥ पूर्वेण इसुस्त्ययान्तस्य रः कल्पफि षः स्यात् । सर्पिष्कुम्भः । धनुष्षण्डम् । समासे इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिव
 त्वसुदकम् । असमस्तस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डम् ॥ आतुषुत्रकस्कादयः ॥ २ । ३ । १४ ॥ यथासङ्ख्यम् ।
 कृतपत्वसत्त्वाः साधवः । आतुषुत्रः । परमयजुष्पात्रम् । कस्कः । कौतस्कृतः । बहुवचनमांकृतिगणार्थम् ॥ वाहर्प-

त्यादयः ॥ १ । ३ । ५८ ॥ यथायोगमकृतविसर्गाः कृत्वोत्वाभावाश्च स्युः । अहर्षति । अहः पतिः ३ । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छार्थविजयदेवसूरिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्परामृतिष्ठितगीतार्थत्वादिशुणोपेतवृ-
द्धिचन्द्रापरनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविद्यशास्त्रीयतपो-
गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां रेफसन्धिः ॥

॥ अथ स्यादिसन्धिः ॥

॥ देवस् अर्च्य इति स्थिते ॥

॥ सो रुः ॥ २ । १ । ७२ ॥ पदान्ते । उकार इत् । देव् अर्च्य इति जाते ॥ अतोऽति रोरुः ॥ १ । ३ ।
२० ॥ अवर्णस्येत्योस्वे, एदोत इत्यकारलुकि देवोऽर्च्यः ॥ घोषवति ॥ १ । ३ । २१ ॥ आत् परस्य पदान्तस्थस्य रो-
रुः स्यात् ॥ धर्मो जेता । रोरित्यनुबन्धान्नेह । प्रातरत्र । अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः ॥ १ । ३ ।
२३ ॥ पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति । देवा यान्ति । भो यासि । भगो हस । अघोवद । भोस् भगोस् अघोस् इति आम-
न्वणार्थाः सकारान्ता अव्ययाः ॥ न्योः ॥ १ । ३ । २३ ॥ अवर्णात् परयोः पदान्तस्थयोर्व्योर्घोषवति लुक् स्यात् ।
दृक्ष याति । अव्य याति । दृक्षवृश्मव्ययं चाचक्षाणो दृक्षव् अव्यय् ॥ रोर्घ्यः ॥ १ । ३ । २६ ॥ अवर्णभोभगोऽघोभ्यः
परस्य स्वरे परे ॥ कर्षोस्ते । भोर्षेत् । भगोर्षेत् । अघोर्षेत् । स्वरे वेति पक्षे यलोपे क आस्ते । भो अत्रेत्यादि ॥ अस्प-
ष्टाववर्णात्त्वनुजि वा ॥ १ । ३ । २५ ॥ अवर्णभोभगोऽघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्विययोरीषत्स्पृष्टरौ वयमेव

स्वरे परे स्याताम् । अर्षणुत्तु परयोव्योस्त्ववर्जे स्वरे परेऽस्पष्टौ वा स्याताम् ॥ पठवुं २ । असावुं २ । कथुं २ । भो-
 यत्र २ । इत्यादि । पठविह ३ । तपिह । ३ ॥ अहः ॥ २ । १ । ७४ ॥ पदान्ते रुः स्यात् ॥ स चासन् परे स्यादि-
 विधौ च पूर्वस्मिन् । दीर्घाहा निदाघः । अहोभ्याम् ॥ रो लुव्यरि ॥ २ । १ । ७५ ॥ पदान्तेऽहोऽरेफे परे स्यादेर्लोपि
 सत्यां रः स्यात् ॥ स्वापवादः । अहरधीते अहर्दत्ते । लुपीति किम् । हे दीर्घाहोऽत्र । अरीति किम् । अहोरूपम् ॥
 ॥ रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुत्तः ॥ १ । ३ । ४१ ॥ अनु । पुना रयते । अग्नी रथेन । पट्ट राजा । अन्विति किम् । मनो-
 रथः ॥ ढस्तड्डे ॥ १ । ३ । ४२ ॥ तन्निमित्ते हे ढस्यानु लुक् दीर्घश्चादिदुत्तः । माहिः । लीढम् । गूढम् । तड्डे किम्
 । मथुलिङ् ढौकते ॥ तदः सेः स्वरे पादार्था ॥ १ । ३ । ४५ ॥ लुक् स्यात् । नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः ।
 सैष दाक्षरथी रामः । सा चेत् पादपूर्णीति किम् । स एष भरतो राजा ॥ एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रज्जसमासे ॥ १ ।
 ३ । ४६ ॥ तदः सेर्लुक् स्यात् । एष दत्ते । स ल्हाति । अनग्रज्जसमासे किम् । एषकः कृती । सको याति । अनेषो
 याति । असो वाति ॥ ” संहितैकपदे नित्या नित्या यादृणसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसुखरिजयसिंहसूरिपट्टपरम्पराम्प्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपे-

तद्विचन्द्रापरनाभद्विविजयचरणकमलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्रशाखीय-

तपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसुखरिविरचितायां हेमप्रभायां स्यादिसन्धिः ॥

॥ अथ स्वराऽन्ताः पुष्टिङ्गाः ॥

॥ अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम् ॥ १ । १ । २७ ॥ शब्दरूपम् । इति नामत्वे तंतः सौ रुत्वे विसर्गे च

स्थायाम्, स्वमहातिथनाख्यायाम्, अन्तरं वहिर्योगोपसङ्ख्यानयोरपुरि, त्यद्, यद्, एतद्, इदम्, अदम्, एक, द्वि, युष्मद्, भवतु, असद्, क्रिम्, इत्यसंज्ञायां सर्वादिः । सर्वः । सर्वो २ ॥ जस इः ॥ १ । ४ । ९ ॥ सर्वादेरदन्तस्य । सर्वे । तृतीयैकवचने सर्वेन इति ज्ञाते । रबृत्वर्णान्नोण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशासान्तरे ॥ २ । ३ । ६३ ॥ सर्वेण । निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वमेकपदत्वमित्यतो नेह । रामनाम । लादिवर्जनं क्रिम् । विरलेन । मूर्च्छनं । दृढेन । तीर्थेन । रशना । रसना । अनन्त्यस्येति सर्वात् ॥ सर्वादिः स्मैस्मात्तौ ॥ १ । ४ । ७ ॥ अदन्तस्य डेङ्क्ष्योः । सर्वस्मै । सर्वस्मात् ॥ अवर्णस्यामः साम् ॥ १ । ४ । १५ ॥ सर्वादिः । एत्वे पत्वे च । सर्वेषाम् ॥ छेः स्मिन् ॥ १ । ४ । ८ ॥ सर्वादेरदन्तस्य । सर्वस्मिन् । शेषं देवत्व । तत्संबन्धिविज्ञानात् सर्वादिकार्यगौणे न भवति अतिसर्वाः । अतिसर्वयिसादि । एवं विश्वाद्योप्यदन्ताः । सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायाद्विश्वशब्दः सर्वार्थो गृह्यते न जगद्वाची ॥ उभशब्दस्य द्विवचनस्वार्थिकप्रत्ययविपयत्वात् स्मायादयो न सम्भवन्ति गणपाठस्तु हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यर्थः । उभौ २ हेत् । उभाभ्याम् ३ हेतुभ्याम् । उभयोः २ हेत्वोः । उभयदृकारोङ्कार्यः । उभयो णिणः । उभये देवमनुष्याः । नास्य द्विवचनम् । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । इतरेणैव सिद्धेऽस्योपादानं इतमप्रत्ययान्तान्यतमशब्दस्य सर्वादित्वनिवृत्त्यर्थम् । अन्यतमाय । इतरस्मै । इतरदन्तमौ प्रत्ययौ । तयोः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतिद्वारेणैव सिद्धे प्रथगुपादानमत्र प्रकरणेऽन्यस्वार्थिकप्रत्ययान्तानामग्रहणार्थमन्यादिलक्षणदार्थं च । कतरस्मै । कतमस्मै । नेह । सर्वतमाय । त्वशब्दोऽन्यार्थः । त्वस्मै । त्वच्छब्दः समुच्चयपर्यायः । गणपाठे तस्य हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनम् । त्वतं हेतुमित्यादि अज्ञातात्त्वतः त्वकतः नेमशब्दोऽर्थार्थः ॥ समसिमौ सर्वाथौ । ततो नेह १ समाय देशाय धावति । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थ । तत्र पूर्वदयः सप्त सर्वादयः । नेह । दक्षिणाय गायकाय देहि । दक्षिणायै द्विजाः स्पृहयन्ति । स्वशब्द आत्मात्मीययोर्थत्वस्मै रोचते तत्त्वस्मै ददाति । ज्ञातौ धने च न । स्वाय दातुं स्वाय

स्पृहयति । वहिभिन्नि नाहोनं वा योगे उपसंख्यानं उपसंवीयमाने चार्थेऽन्तरशब्दो न चेद्बहिर्योगोऽपि पुरि वर्त्तते । अ-
 न्तरस्मै पदाय । अन्तरस्मै गृहाय । नेह । अन्तरायै पुरे कृद्ध्यति । अयणनयोः पर्वतयोरन्तरात् तापस आयातो मध्या-
 दित्यर्थः । एकस्मै । द्वियुष्मदुभयत्वस्मदां स्मायादयो नु सम्भवन्तीति सर्वविभक्त्यादयः प्रयोजनं गणपाठस्य । सर्वेऽप्य-
 भी संज्ञायां न सर्वादयः । तेन सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय ॥ नवभ्यः पूर्वभ्य इ स्मात् स्मिन् वा ॥ १ । ४ ।
 १६ ॥ अदन्तेभ्यो जसृङ्सिडीनाम् ॥ पूर्वे । पूर्वाः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । शेषं सर्ववत् । एवं परादयः
 ॥ न सर्वादिः ॥ १ । ४ । १२ ॥ इन्द्रे सर्वादिः । पूर्वापरात् । पूर्वापरे । कतरकतमानाम् । कतरकतमकाः । अत्र
 सर्वादित्वनिषेधात् कप्रत्यये स्वार्थिकप्रत्ययान्ताग्रहणात् इन्द्रे वेति जस इर्न स्यात् ॥ इन्द्रे वा ॥ १ । ४ । ११ ॥
 इन्द्रसमासस्थस्यादन्तस्य सर्वादिः जस इर्वी स्यात् । पूर्वापरे । पूर्वापराः । शेषं देववत् ॥ तृतीयान्तान्पूर्वावरं योगे ॥
 ॥ १ । ४ । १३ ॥ परं सर्वादि न स्यात् । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय । दिनेनावराय । दिनावराय । सम्वन्धे क्तिप् ।
 यास्यति चैत्रो मासेन पूर्वस्मै दीयतां कम्बलः ॥ तीर्यं छित्कार्थे वा ॥ १ । ४ । १४ ॥ सर्वादिः । द्वितीयस्मै द्विती-
 यायेत्यादि । शेषं देववत् । अर्थवतः प्रदिपदोक्तस्य च ग्रहणान्नेह पडुजातीयाय । शुक्तीयाय ॥ नेसार्धप्रथमचरम-
 तयायात्पकतिपयस्य वा ॥ १ । ४ । १० ॥ अदन्तस्य जस इः । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । अर्धे अर्धाः । प्रथमे
 प्रथमाः । चरमे चरमाः । तथायौ प्रत्ययौ । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वायाः । अल्पे अल्पाः । कतिपये कतिपयाः । शेषं
 देववत् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् संज्ञायां न स्यात् । अर्धो नाम केचित् । निर्जरः ॥ जराया जरस्वा ॥ २ । १
 । ३ ॥ खरादौ स्यादौ परे । एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । जरशब्दस्यापि जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । २ । निर्ज-
 रसम् । इनादीन् वाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसैः । निर्जरसः । २ । निर्जरसोः । निर्जरसाम् । निर्जरसि
 । शेषं पक्षे च देववत् ॥ मासनिशासनस्य दासादौ लुगवा ॥ २ । १ । १०० ॥ स्यादौ । मासः । मासा । मासभ्याम्

इति स्थिते ॥ नामसिदन्वयञ्जने ॥ १ । १ । २१ ॥ पदं स्यात् । सो रुः । अवर्णभो-इति लुकि । प्राभ्याम् । ३ ।
 माभिः । माभ्यः । २ । मासः २ । मासोः । २ । मासाम् । मासि । मासु २ । पक्षे धुदि च देववत् । अयिति किम् ।
 वाच्यति । अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वे सिद्धे सिद्धग्रहणं नियमार्थम् । तेन प्रत्यान्तरे न भवति । भागवतम् । दन्तः
 ॥ दन्तपादनासिकाहृदयास्त्र्यूषोदकदोषकृच्छकृतौ दत्पन्नसहृदसन्धुषण्डदन्दोषन् यकन् शकन् वा ॥ २
 । १ । १०१ ॥ शसादौ स्यादौ । दतः । दन्तान् । पादः । पदः । पादान् । इत्यादि । यूपः ॥ अनोऽस्य ॥ २ । १ ।
 १०८ ॥ ङीस्याद्यधुद्वसरे लुक् । यूपणः । यूपणा ॥ नाम्नो नोऽह्नुः ॥ २ । १ । ९१ ॥ पदान्ते लुक् स चासन् स्यादि-
 विधौ । यूपभ्याम् । यूपभिः । यूपसु । असत्त्वाद् दीर्घत्वादि न भवति । अनहः किम् । अहरेति । अहोरूपम् । अत्र
 परविधौ रेफरुत्वयोरसत्त्वात् लोपः स्यात् । सावकाशं च तदुभयं सम्बोधने ॥ ईडौ वा ॥ २ । १ । १०९ ॥ अनो
 ऽस्य लुक् । ब्रह्मे । श्रेपं देववत् ॥ एवं सायमहः सायाहः । विगतमहो व्यहः । इत्यदन्ताः । विश्वापाः । शसि ॥ लु-
 गान्तोऽनापः ॥ २ । १ । १०७ ॥ ङीस्याद्यधुद्वसरे ॥ विश्वपः । विश्वापा । विश्वपे । इत्यादि एवं हाहाः । अनाप
 इति किम् । शालाः । इत्यादन्ताः । शुनिः ॥ इदुतोऽखेरीदूत् ॥ १ । ४ । २१ ॥ औता । मुनी । अखेरिति किम् ।
 अतिस्त्रियौ । कथमतिशब्धी । अनर्थकत्वात् ॥ जस्येदोत् ॥ १ । ४ । २२ ॥ इदुतः । मुनयः ॥ टः पुंसि ना ॥ १ ।
 ४ । २४ ॥ इदतः शुनिना ॥ डित्यदिति ॥ १ । ४ । २३ ॥ स्यादविदुतोरदौ स्याताम् ॥ मुनये । अदितीति किम्
 । बुद्धयै । स्यादौ किम् । श्रुवी ॥ एदोदृभ्यां डसिडंसो रः ॥ १ । ४ । ३५ ॥ वचनभेदो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः ।
 मुनेः २ । डिडौ ॥ १ । ४ । २५ ॥ इदुतः । इकार इत् ॥ डित्यन्त्यस्वरदेः ॥ २ । १ । ११४ ॥ लुक् । व्यपदे-
 शिवदेकस्मिन् । मुनौ । अदिदित्येव । बुद्धयाम् ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १ । ४ । ४१ ॥ आमन्त्यार्थवृत्तेः ॥ सिना सह ।

हे मुने । श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् इति श्रुतत्वाद् ह्रस्वस्यैव गुणः । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः ॥ स्त्रियाः ॥
 २ । १ । ५४ ॥ इवर्णस्य स्वरादौ प्रथये इय् स्यात् । अतिस्त्रियौ । अत्रैरिति-ज्ञापकात्परिणापि इयादेशेनेत्कार्यं न बा-
 ध्यते । अतिस्त्रियः ॥ वाम्शसि ॥ २ । १ । ५५ ॥ स्त्रिया इवर्णस्य इय् स्यात् । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियः
 । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणाम् ॥ ऋदुशनस्युरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः ॥ १ । ४ । ८४ ॥ सख्युरितश्च प-
 रस्य शेषस्य स्यात् । सखा प्रियसखा ॥ सख्युरितोऽशाचैत् ॥ १ । ४ । ८३ ॥ शेषे घृष्टि । सखायौ । सखायः ।
 सखायम् । प्रियसखायौ । अशाविति किम् । अतिसखीनि कुलानि । इतः किम् । सख्यौ । इदमेवेद्ग्रहणं ज्ञापयति । ना-
 मग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्, एकदेशविकृतमन्यवदिति च ॥ न नाङ्ङिदत् ॥ १ । ४ । २७ ॥ केवलसखिपते-
 ष्टाया नाङ्ङिति परे एवोक्तः स न स्यात् । सख्या । सख्ये । केवलेति किम् । प्रियसखिना । प्रियसख्ये ॥ खिति-
 खीतीय उर् ॥ १ । ४ । ३६ ॥ परयोर्ङिसिद्धसोः । सख्युः २ । य इति किम् । प्रियसखेः । खियः । खितीत्यादि
 किम् । मुख्यः । अपत्यः ॥ केवलसखिपतेरौ ॥ १ । ४ । २६ ॥ इदन्तात् डेः ॥ सख्यौ । केवलेति किम् । प्रियसखौ ।
 सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । मुनिवत् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् नाद् समासान्तः । ऐत्वं तु न सखिशब्दस्य
 लक्षणिकत्वात् । पतिः । पत्या । पत्ये । पत्यौ । शेषं मुनिवत् । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ इत्यतु
 सङ्ख्यावत् ॥ १ । १ । ३९ ॥ इतिष्णः सङ्ख्याया लृप् ॥ १ । ४ । ५४ ॥ जस्यसोः ॥ कति २ । तत्सम्बन्धिनो-
 रित्येव । प्रियकतयः । प्रियकतीन् ॥ लृप्यष्टङ्ङेनत् ॥ ७ । ४ । ११२ ॥ परप्रत्ययस्य लृपि सत्यां लुभूतपरनिमित्तकं
 पूर्वकार्यं न स्यात् ऋत्लक्षमेनच मुत्त्वा । इति निषेधान्नैकारः । लृपीति किम् । गोमान् “नन्ता सङ्ख्या इतिशुभद-
 सञ्च स्युरलिङ्गकाः” । इति वचनात् इत्यन्तस्यालिङ्गत्वम् । एवं यतिततिशब्दौ । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ त्रिंशुः-

यः ॥१।४।३४॥ आमः । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । आत्मसम्बन्धिविज्ञानात् । प्रियत्रीणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचना-
न्तः ॥ आक्षरः ॥ २ । १।४१॥ त्यदादेः स्यादौ तसादौ च ॥ द्वौ २ ॥ द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । अतिद्विगुणित्व् सम्ब-
न्धिविज्ञानात् । उडुलोन्नोऽपत्यं पुमान् औडुलोमिः । औडुलोमी । एकत्वे द्विले च मुनिवत् । बहुत्वे लोन्नोऽपत्येऽप्युच्चि-
अप्रत्यये उडुलोमशब्दो देववत् । उडुलोमाः । एवं रविकविप्रमुखा मुनिवत् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । कि-
वातप्रम्यः । वातप्रमीम् । वातप्रमीन् । वातप्रमी । एवं ययीपपीप्रमुखाः । क्लिबन्ते तु अपि शसि ङौ च विशेषः । कि-
बृत्चेरिति यत्वम् । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घड्यव्याभ्यञ्जनात्
सेः ॥१।४।४५॥ लुक् । इति सिल्लुक् ॥ दीर्घेति किम् । निष्कौत्ताम्बिः । अतिलवृत्तः ॥ स्त्रीदूतः ॥ १।४।२९ ॥ नित्य-
स्त्रीलिङ्गादीदूतन्तात्परेषां स्यादेङ्ङितां यथासङ्ख्यं दैदासदासदासः स्युः । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः २ । बहुश्रेयस्याम्
॥ नित्यादिदूद्विस्वराभ्यर्थस्य ह्रस्वः ॥ १ । ४।४३ ॥ आमन्वयवृत्तेराबन्तस्य सिना सह । हे बहुश्रेयसि । नित्यदि-
दिति किम् । हे ग्रामणीः । हे सुश्रीः । कुमारीमिच्छति कुमारीवाचरति वा ब्राह्मणः कुमारी ॥ योऽनेकस्वरस्य ॥ २।१।
५६ ॥ धातोर्विचर्णस्य स्वरदौ प्रत्यये ॥ कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमार्यम् । कुमार्ये ब्राह्मणाय । कुमारीणाम् । अक्षिया
इति निर्देशात्परेणपि इयुव्यत्वादिना स्त्रीदूदाश्रितं कार्यं न बाध्यते ॥ स्वरकुटीव स्वरकुटी । तस्मै स्वरकुटीयै ब्राह्मणाय ।
अतिलक्ष्मीः । अद्यन्तत्वात् लुक् । शेषं बहुश्रेयसीवत् । नयतीति नीः ॥ धातोर्विचर्णोर्वर्णस्येयुच् स्वरं प्रत्यये ॥
३।१।५०॥ नियौ । नियः ॥ निय आम् ॥१।४।५१ ॥ ङेः सप्तम्येकवचनस्य । नियाम् ॥ संयोगात् ॥ २ । १ ।
५२॥ धातोर्विचर्णोर्वर्णयोः स्वरदौ प्रत्यये इयुवौ स्याताम् । ध्वोरपवादः । सुश्रियौ । सुश्रियः । धातुसम्बन्धिनः संयो-
गादिति किम् । वन्त्यौ ॥ वेयुवोऽस्त्रियाः ॥ १ । ४ । ३० ॥ इयुवोः स्थानिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्तात् स्त्रीवर्जात् परेषां
स्यादेङ्ङितां यथासङ्ख्यं दैदासदासदासो वा स्युः ॥ सुश्रियै । सुश्रिये । सुश्रियाः । सुश्रियः ॥ आसो नाम्बा ॥ ?

राभौ इत्यादि केचित् । नियमस्यमिदं, तेन स्वयम्भुवौ । दृग्भुवौ । औणादिको दृग्भूह्रवत् । कटभूः । संयोगादित्थुना-
 देशः । कटभुवौ ॥ स्यादौ वः ॥ २ । १ । ५७ ॥ अनेकस्वरस्य धातोर्वर्णस्य खरादौ स्यादौ वः स्यात् । उवापवा-
 दः । वसुभिच्छिति वसुः । वसौ । वसः । बलि । स्यादौ किम् । इत्युदन्ताः । पितृशब्दे सेर्डाः । पिता ॥
 ॥ अर्द्धे च ॥ १ । ४ । ३९ ॥ घुटि ऋतः । पितरौ ॥ ऋतो डुर ॥ १ । ४ । ३७ ॥ ङसिङ्सोः । पितुः । पितरि ॥
 ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १ । ४ । ४१ ॥ हे पितः । कर्त्ता ॥ तुस्वस्यनपतनेऽन्वष्टृश्चहोतृपोतृप्रशास्त्रौ घुट्यार् ॥
 १ । ४ । ३८ ॥ ऋतः शेषे । वृ इति वृत्तचोर्ग्रहणम् । कर्त्तारौ । नस्यारौ । नेष्टारौ । त्वष्टारौ । क्षचारौ । होतारौ
 । पोतारौ । मशास्त्रारौ । अतिकर्त्तारौ । तुशब्देन नञ्चादीनामुक्त्वारस्यारि सिद्धे पृथग्रहणमर्थवद्ग्रहणपरिभाषां गमयति ।
 व्युत्पत्तिपक्षे नञ्चादिग्रहणं नियमार्थम् । तेन पित्रादीनां न । केचित्तु प्रस्तौव-उब्रेव-उद्गाव-प्रतिहर्त्-प्रतिस्थाव-शब्दाना-
 मौणादिकानामारं मन्यन्ते । ना । नरौ । नरः । नरम् । नृत् । नुः २ । क्रोः २ ॥ नुवर्त्ता ॥ १ । ४ । ४८ ॥ नामि
 दीर्घः । नृणाम् । नृणाम् ॥ कृशस्तुनस्तृच् पुंसि ॥ १ । ४ । ९१ ॥ शेषे घुटि परे । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । २ । क्रो-
 ष्टारः । क्रोष्टारम् । प्रियक्रोष्टा । बहिरङ्गपरिभाषाया जागर्कत्वात् ऋनित्यदित इति न फच् । घुटि किम् । क्रो-
 ष्ट्व । शेषे किम् । क्रोष्टो ॥ टादौ स्वरे वा ॥ १ । ४ । ९२ ॥ कृशस्तुनस्तृच् पुंसि । क्रोष्टा । क्रोष्टुना । आभि नि-
 त्यत्वात् पूर्वं नामादेशे क्रोष्टुनामित्येव । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् । इति ऋदन्ताः । कृ तु गु एषां धातूनामनुकरणे प्रकृति-
 वदनुकरणमिति विकल्पेनातिदेशात् ऋतां किङ्तीर् इतीरादेशे पदान्ते इति दीर्घे च । क्रीः किरौ किरः । तीः तिरौ तिरः
 । गीः गिरौ गिरः । इत्यादि । इरभावे । कूः क्री क्रः । कृम् कृम्, इत्यादि । इति ऋदन्ताः । ऋत्कार्यं लृत्कारेऽपि । विदा ऋ-
 फिडादित्वात् लृत्वे । विदलौ । ङसिङ्सोर्विदुल् । इति लृदन्ताः । क्लृत्कारैकेशस्याऽनुकरणे । क्लृः । क्लौ । क्लः । इत्यादि ।
 इति ऋदन्ताम् । अतिहेः । हे अतिहे । इत्येदन्ताः ॥ आ रायो व्यञ्जने ॥ २ । १ । ५ ॥ तदंतत्सम्बन्धिनि स्यादौ ।

राः । रायौ । राभ्याम् । रासु । हे राः । एवं सुराः । अतिराः । इत्येदन्ताः ॥ ओत औः ॥ १ । ४ । ७४ ॥ घृष्टि ।
 गौः । गावौ । गावः । विहितविशेषणाद् ओकारविधानसामर्थ्याच्च चित्रगवः । घ्नौः । घ्रावौ । घ्रावः । प्रियघ्नौः । लुना-
 तेर्विचि गुणे, लौः । ओतः क्रिम् । चित्रगुः, इत्यत्र नौत्वम् ॥ आ अम् शसोऽन्ता ॥ १ । ४ । ७५ ॥ ओतः । गाम् ।
 सुगाम् । गाः । घाम् । स्यादावित्येव । अचिनवम् । इत्योदन्ताः । सुनौः । सुनावौ । सुनावः । इत्यादि । इत्यौदन्ताः ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसुखरिविजयसिंहसुरिपट्टपरम्परप्रतिष्ठितगीतार्थत्वाद्विगुणोपे-
 तष्टद्विचन्द्रापरनामष्टद्विविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविद्यशास्त्रीय-
 तपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसुखरिचिरचितायां हेमभयायां स्वरान्ताः पुष्टिज्ञाः ॥

॥ अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ दीर्घङ्याविति सेर्लुकि पद्मा ॥

॥ औता ॥ १ । ४ । २० ॥ आवन्तस्य स्वसम्बन्धिना सह एकारः । पद्मे । स्वसम्बन्धिना क्रिम् । बहुवं-
 द्द्वौ ॥ दौस्येत् ॥ १ । ४ । १९ ॥ आवन्तस्य स्वसम्बन्धिनि । पद्मया ॥ आपो ङितां थै यास् यास् याम् ॥
 १ । ४ । १७ ॥ यथासङ्ख्यम् । पद्मयै । पद्मयाः २ । पद्मयोः २ । पद्मयाम् । एदापः ॥ १ । ४ । ४२ ॥
 आपन्न्यार्थे सिना सह । हे पद्मे । एवं मालाशालाबहुखट्वाप्रभृतयः । नित्यद्विदित्यादिना ह्रस्वे । हे अम्ब । हे प्रियाम्ब
 । द्विस्वरहणादिह न । हे अम्बाहे ॥ सर्वार्देर्ङ्सपूर्वाः ॥ १ । ४ । १८ ॥ आवन्तस्य ङितां थै यास् याम् यामः स्युः
 । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । सर्वस्याम् । द्वितीयस्यै । द्वितीययै । तत्सम्बन्धिविज्ञानानेह । प्रियसर्वयै । कर्मधारये, दक्षिण-

॥ अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अतः स्यमोऽश् ॥ १ । ४ । ५७ ॥ नपुंसकस्य । कुलम् २ । हे कुल । अत्रामादेशे सति अदेतः स्यमोरिति
 छुक् । तत्सम्बन्धिविज्ञानात्रेह । प्रियकुलः पुमान् । अमोऽकारोऽतिजरसमित्यार्थः । अतः किम् । पयः अमृग्रहणश्रुत-
 रार्थम् ॥ औरीः ॥ १ । ४ । ५६ ॥ नपुंसकस्य । कुले २ ॥ नपुंसकस्य शिः ॥ १ । ४ । ५५ ॥ जस्रसोः । शकार
 इत् ॥ स्वराच्छौ ॥ १ । ४ । ६५ ॥ नपुंसकात् नोऽन्तः स्यात् ॥ नि दीर्घः ॥ १ । ४ । ८५ ॥ शेषशुद्धरे ने परे
 स्वरस्य दीर्घः । कुलानि २ । शेषं देववत् । एवं धनवनादयः ॥ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ॥ १ । ४ । ५८ ॥
 नपुंसकस्य स्मभोः । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् । अनेकतरस्येति किम् । एकतरम् । स-
 म्बन्धिविज्ञानात् प्रियान्यम् । सर्वदिरित्येव । अन्यं नाम किञ्चित् । अतिजरम् । अतिजरसम् । सन्निपातन्यायस्यानित्य-
 त्वाज्जरस् ॥ जरसो वा ॥ १ । ४ । ६० ॥ नपुंसकस्य स्यमोर्लुप् । अतिजरः २ । अतिजरसी । अतिजरे २ । शौ
 परत्वाज्जरस् ॥ श्रुटां प्राक् ॥ १ । ४ । ६६ ॥ स्वरात् परा या धुङ्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ धुङ्भ्य एव प्राग्-
 नोऽन्तः स्यात् । बहुवचनं जातिप्रतिग्रहार्थम् । तेन काष्ठतद्धिक् ॥ न्स्महतोः ॥ १ । ४ । ८६ ॥ न्सन्तस्य महत्त्व
 स्वरस्य शेषे घुटि दीर्घः स्यात् । अतिजरांसि अतिजराणि २ शेषं पुंवत् । हृदयश् २ । हृदयानि । हृन्दि । हृद-
 यानि । उदानि । उदकानि । उदनेत्यादि । आसनस्यान्तच्छिक् । आसानि । आसनाणि । आला । आस्यशब्दस्यासनादेश
 इति केचित् ॥ ह्रीबे ॥ २ । ४ । ९७ ॥ स्वरान्तस्य ह्रस्वः । विषपम् ॥ अनतो लृप् ॥ १ । ४ । ५९ ॥ नपुंसकस्य
 स्यमोः । लृक्करणं स्थानिवद्भावनिर्णयार्थम् । तेन यत् तदित्यादि । प्रियत्रिं ॥ नामिनो लृग् वा ॥ १ । ४ । ६१ ॥
 नपुंसकस्य स्यमोः । प्रियतिष्ठ ॥ अंनाम् स्वरे नोऽन्तः ॥ १ । ४ । ६४ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यादौ । प्रिय-

तिष्ठन्ती । भ्रियतिष्ठणि ॥ वान्यतः पुसांटादौ स्वरे ॥ १ । ४ । ६३ ॥ नाम्यन्तो नपुंसकः । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्र-
णा । प्रियतिष्ठणाम् । शब्दा द्विविधाः । दध्यादिवत् केचित्स्वतो लिङ्गभाजः । परे गुणक्रियादिप्रयत्तिनिमित्ताः । पडुचिक्री-
र्ष्वीदयस्तु विशेष्यालुरूपलिङ्गभाजः । वारि । हे वारे । हे वारि । ग्रामणि । ग्रामण्या । ग्रामणिना । ग्रामण्याम् । ग्रामणी-
नाम् । एवं सुधिप्रध्यादयः । प्रि । एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात्वे । प्रराभ्याम् । प्ररीणाम् । प्रराणाप् इति केचित् ॥
दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ॥ १ । ४ । ६३ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य टादौ स्वरे । दध्ना । विशेषविधानात्प-
रोऽपि नागमोऽनादेशेन वाच्यते । प्रियदध्ना नरेण । नात्र कच् । समासान्तविधेरनिसत्वात् । अस्थि । सन्धि । अक्षि ।
मधु । त्रपु । पडु । पट्वे । पडुने । शसादौ सानुशब्दस्य स्नूनि सानूनि इति केचित् । प्रियकोष्ठु । प्रियकोष्ठू । प्रिय-
कोष्ठुना । अतिगु । अतिगुना । एवं प्रद्युसुमुभृतयः । कर्त् । हे कर्त्तः । हे कर्त् । कर्त्तृ । कर्त्तृणा ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्वरिषिहस्वरिषट्परम्परामप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेत-
द्विचन्द्रापरनामद्विजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविद्यशास्त्रीयतपो-
गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिस्वरिविरचितायां हेमप्रभायां स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

॥ चजः कगम् ॥ २ । १ । ८६ ॥ ध्रुटि प्रत्यये पदान्ते च तच्चासत्परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन् । ध्रुटस्तृतीय
इति गत्वे विरामे वा इति कत्वे सुवाक् । सुवाग् । सुवाचौ । सुवाक्षु । कपयोः क्षः ॥ अथोऽनर्चायाम् ॥ ४ । २ ।
४६ ॥ एवोपान्त्यनकारस्य लृक् किति ङिति च । अनर्चायामिति किम् । अङ्घ्रितोऽतिथिः ॥ अचः ॥ १ । ४ । ६९ ॥

धुङन्तस्याश्चतेर्थातोस्तदत्सम्बन्धिषुटि परे धुटः प्राग्लोऽन्तः स्यात् ॥ युजश्च कुश्चो नो ङः ॥ २ । १ । ७१ ॥ पदान्ते
 प्रकरोणाश्चतीति विग्रहे क्तिपि प्राङ् । झार्मिति जत्वे प्राश्चो ॥ अच्च् प्राग्दीर्घश्च ॥ २ । १ । १०४ ॥ णिक्यषुड्यर्जि-
 ते यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् । प्राक्षु । हे प्राङ् । एवं प्रत्यङ् । पूर्वोत्तरपदयोः पूर्व कार्ये
 कृते पश्चात् सन्धिकार्यम् । प्रतीचः । अन्याचयशिष्टत्वाद् दीर्घत्वस्य तदभावेऽपि चादेशो भवति । हपचः । अच्-इति छु-
 प्रंकारस्याश्चतेर्गणत् पूजायां चादेशो न ॥ उदच उदीच्य् ॥ २ । १ । १०३ ॥ णिक्यषुड्यर्जै यकारादौ स्वरादौ च ।
 उदीचः । उदग्भ्याम् ॥ सहस्रमः सञ्चिसमि ॥ ३ । २ । १२३ ॥ क्तिवन्तेऽश्चतौ परे । सहाश्चतीति सञ्च्यङ् । समश्चतीति
 सम्यङ् । समीचः ॥ तिरसस्तिर्यति ॥ ३ । २ । १२४ ॥ क्तिवन्तेऽश्चतौ परे । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । अकारादाविति किम्
 । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । अमुमश्चतीति विग्रहे अदस् अज्च् इति स्थिते ॥ सर्वोदिविज्वगदेवाङ्ङदिः क्व्य-
 श्चौ ॥ ३ । २ । १२२ ॥ अन्तः । अदद्यङ् ॥ चाट्रौ ॥ २ । १ । ४६ ॥ अन्तेऽद्रसो दस्य मः ॥ मादुवर्णोऽनु ॥ २
 । १ । ४७ ॥ अदसो वर्णमात्रस्य आसनः । द्वावत्र दकारौ तत्र मविकल्पे चातुरूप्यम् । अदसुयङ् । असुयङ् । असु-
 यङ् । अदसुयञ्चौ । शसि अदसुईचः । अदसुयग्भ्याम् । विश्वद्यङ् । देवद्यङ् । अर्चायां तु नलुगभावे अच इति नोऽ
 न्तो न । शसादौ प्राश्चः । प्राश्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्शु । इत्यादि । एवं प्रसञ्चादयः । कुञ्चेः क्तिपि कुश्च
 इति सौत्रनिर्देशानलुगभावो निपात्यते । कुङ् । कुश्चौ । कुश्चः ॥ संयोगस्यादौ स्कोर्ल्लङ् ॥ २ । १ । ८८ ॥ धुटि
 प्रत्यये पदान्ते च ॥ यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्रजमथपरिवाजः शः षः ॥ २ । १ । ८७ ॥ एपां चजोर्धातोः
 शस्य च धुटि प्रत्यये पदान्ते च षः स्यात् । मूलं दृशति मूलद्यट् २ । मूलद्यथौ । मूलद्यत्सु । मूलद्यत्सु । देवेट् २ । उप-
 यट् २ । विजन्तत्वान् च्यत् । तीर्थसंट् २ । मृट् २ । सम्राट् २ । भ्राट् २ । भृट् २ । भृजौ । परिद्वाट् २ ॥ युञ्जोऽसमासे
 ॥ १ । ४ । ७१ ॥ धुङन्तस्य घुटि परे धुटः प्राग् नोन्तः । युनक्तीति युङ् । युञ्जौ । युजः । असमासे किम् । अभ्ययुक् । ऋदि-

निर्देशः किम् । युजिच् समाधावित्यस्य भाश्वत् । युज्यते इति युक् । युजौ । युजः । विश्राक् । विश्राग्भ्याम् । नात्र पः
 राजृसहचरित्तस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ ऋत्विजदिशूदृशृस्प्रुस्वजृदृषुष्णिहो गः ॥ २ । १ । ६९ ॥ पदान्ते । ऋतौ
 यजतीति ऋत्विण् । ऋत्विजौ ॥ वसुरादोः ॥ ३ । २ । ८१ ॥ उत्तरपदयोर्विभ्रस्य दीर्घः । विश्वाराद् । विश्वराजौ ॥
 रात्सः ॥ २ । १ । ९० ॥ पदस्य संयोगान्तस्य रात्सस्यैव लृक् । इति नियमात् ऊर्क् । ऊर्जौ । मरुत् । मरु-
 तौ ॥ ऋदुदितः ॥ १ । ४ । ७० ॥ धुदन्तस्य घृटि परे घुटः प्राक् स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात् । इति नागमे न्स्मह-
 तोरिति दीर्घे महान् । अत्र पदस्येत्यस्यासिद्धत्वात्लृग् न । महान्तौ । हे महन् । महतः ॥ अम्बादेरत्वसः सौ ॥ १ ।
 ४ । ९० ॥ शेषे दीर्घः । भवान् । भवन्तौ । हे भवन् । एवं गोमान् । अम्बादेः किम् । पिण्डग्रः । गोमन्तमिच्छति
 क्यनि किप् गोमान् । अर्थवत्परिभाषया सिद्धेऽम्बादेरित्युक्तिरनिस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्र-
 योजयन्ति, इति ज्ञापनार्थं । खरणाः । शठप्रत्ययान्तानां दीर्घाभावो विशेषः । पचन् । भवन् । महन् ॥ अन्तो नो
 लृक् ॥ ४ । २ । ९४ ॥ इव्युक्तक्षपञ्चतः परस्य शितोऽवितः । इति नलृकि, ददत् । दधत् । जक्षत् । जाग्रत् । दरिद्रत्
 । शासत् । चकासत् । 'दीध्यत्' । वेव्यत् । इत्यपि केचित् । दधिमद् । दधिमथौ । इत्यादि । त्यदादीनामा-
 देर इत्यत्वे ॥ लृगस्यादेत्यपदे ॥ २ । १ । ११३ ॥ अपदादावकारे एकारे च परेऽस्य लृक् स्यात् । अपदे इति किम्
 । 'दण्डाग्रम्' । इसकारलृकि ॥ तः सौ सः ॥ २ । १ । ४२ ॥ त्यदादीनां स्वसम्बन्धिनः । स्यः । त्यौ । त्ये । शेषं सर्व-
 वत् । सम्बन्धिविज्ञानात्नेह । मित्यद् पुमान् । सः । तौ । ते । यः । यौ । एषः । एतौ । एते ॥ त्यदामेनदेतदो
 द्वितीयादौस्यवृत्त्यन्ते ॥ २ । १ । ३३ ॥ अन्वादेशे । कस्यचिद्वस्तुनः किञ्चिक्लियादिकं विधातुं कथितस्य तेनान्येन
 वा शब्देन पुनरन्यद्विधातुं कथनमन्वादेशः । एतकं साधुभावस्यकमध्यापयाथो एनमेव सूत्राणि । अत्र साकोऽप्यन्वादेशः ।
 उद्दिष्टमेतदव्ययनमथो एनदनुजानीत । एतेन रात्रिधीताथो एनेनाहरस्यधीतम् । एतयोः शीलं शोभनमथो एनयोर्बहती

कीर्तिः । सर्वाणि शास्त्राणि ज्ञातवन्तावेतौ अथो धनयोस्तिष्ठतोनीन्यः पूजार्हः । अष्टान्त इति किम्, अथो परमेत पर्ये ।
 अन्तग्राहणं किम् । एनच्छ्रुतकः । अत्रार्थात् प्रकरणाद्वापेक्ष्ये निर्ज्ञाति सगसाऽन्वदंशश्च । द्वितीयादौरीति किम् । एते
 मेधाविनो विनीता अथो एते शास्त्रस्य पात्रम् । एतस्यै सूत्रं देहि अथो एतस्यै अत्रुयोगमपि देहि । अभ्युदयनिःश्रेयस्यपद-
 मेतच्छासनमथो एतस्यै नयो भगवते । अन्वादेश इत्येव । मिनदत्तमध्यापय एतं च शुद्धचाम् । “ ईपदर्थे क्रियायोगे
 मर्यादाभिषिद्यौ च यः । एतमातं खिलं विद्यात् ” ॥ गडदबादेश्चतुर्थान्तस्थैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्वधोश्च प्रत्यये ॥
 २ । १ । ७७ ॥ धात्ववयवस्य पदान्ते । बोधतीति शुद्, अत् । बुधौ । बुधः । शुद्भ्याम् । राजा । राजानौ ॥ नाम-
 न्त्ये ॥ २ । १ । ९२ ॥ नाम्नो नस्य लुक् पदान्ते । हे राजन् । अस्मादेव ज्ञापकात् स्यादिल्लुकि स्थानिवद्भावेन विभं-
 स्यन्तत्वाद्धातुविभक्तीत्यादिना नामसंज्ञाया न निषेधः । तेन राजगुरुप इति सिद्धय । राज्ञः । राज्ञा । राजभ्याम् ।
 राज्ञि । राजनि । यज्वा ॥ न वमन्तसंयोगात् ॥ २ । १ । १११ ॥ परस्थानोऽकारस्य लुक् । यज्वनः । आत्मा ।
 आत्मनः । प्रतिदिवा ॥ भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्बोर्व्यञ्जने ॥ २ । १ । ६३ ॥ असद्विश्रौ स्वरदेशस्य लोपस्य स्थानि-
 वद्भावमतिषेधात् । प्रतिदीन्नः । भ्वादेरिति किम् । चतुर्भिः । बोर्भ्वादिसम्बन्धविशेषणं किम्, दिन्नः । दिन्वा
 । नामिनो भ्वादिसम्बन्धविशेषणं किम् । दधिब्रज्या । प्रत्यासत्त्या तस्यैवेति विशेषणाद् ग्रामणिब्रज्या ॥ इन्-
 हन्पूर्वार्थेऽणः शिस्थोः ॥ १ । ४ । ८७ ॥ इन्नन्तस्य हनादीनां च स्वरस्य शौ शेषे सावेव च परे
 दीर्घः । दण्डी । दण्डिनौ । तपस्वी । वाग्मी । वृत्रहो । हे वृत्रहन् ॥ हनो ह्यो घनः ॥ २ । १ । ११२
 ॥ हनो घि ॥ २ । ३ । ९४ ॥ हन्तेर्नो घि निमित्तकार्थिणोरन्तरे सति णो न स्यात् । वृत्रघ्नः । वृत्र-
 हभ्याम् । बहिरङ्गपरिभाषया ह्रस्वस्य तः पितृति इति न स्यात् । वृत्रघ्नि । वृत्रहणि । पूषा । पूषणौ । अर्पमा । अर्प-
 मणौ ॥ श्वत्रयुवन्मघोनो लीस्याद्यद्युस्वरे व उः ॥ २ । १ । १०६ ॥ सस्वरः । श्वा । श्वानौ । श्वनः । युवा । युवा ।

यूनः । मर्वा । मघोः । नकारान्तनिर्देशाद् गोष्ठ्येन । युवतीः । मघक्तः । पश्य । अर्थवद्ग्रहणादिह न भवति । तत्त्व-
 द्धवना । अर्वा । अर्वाणौ । केचित्तु अर्वा अर्वाणोर्विभक्त्यादि ॥ पथिन्माथिन्नुसुक्षः सौ ॥ १ । ४ । ७३ ॥ एषां ना-
 न्तानामन्तस्य सौ परे आः स्यात् ॥ एः ॥ १ । ४ । ७७ ॥ पथ्यादीनां नान्तानामिकारस्य घुटि परे आः स्यात् ॥
 थो न्य् ॥ १ । ४ । ७८ ॥ पथिमथोर्नान्तयोस्त्वस्य घुटि परे न्य् स्यात् । पन्थाः । हे पन्थाः । नात्र सिद्ध् वर्णविधौ
 स्थानिवद्भावनिषेधात् । पन्थानौ । नकारान्तनिर्देशान्नेह । पन्थानमिच्छति पथीः । पथ्यौ ॥ इन्द्रोस्वरे लृक् ॥ १ ।
 ४ । ७९ ॥ पथ्यादीनां ह्यामघुस्स्वरादौ च स्यादौ परे इन् लृक् । पथः । पथा । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः । मन्थाः ।
 मन्थानौ । मथः । मथा । ऋसुक्षाः । ऋसुक्षणौ । ऋसुक्षः । इतिष्णेति जस्ससोर्लुपि पञ्च २ । पञ्चभिः ॥ सङ्ख्या-
 नां षण्णाम् ॥ १ । ४ । ३३ ॥ आमो नाम् । पञ्चानाम् । पञ्चसु । एवं सप्तादयः । प्रियपञ्चादयो राजवत् । प्रियप-
 ञ्चबः ॥ वाष्टन आः स्यादौ ॥ १ । ४ । ६२ ॥ तदतत्सम्बन्धिनि ॥ अष्ट और्जस्यसोः ॥ १ । ४ । ६३ ॥
 स्वसम्बन्धिनाः अष्ट इति कृतात्वस्याष्टनो निर्देशः ॥ अष्टौ २ । अष्ट २ । अष्टभिः । अष्टभ्यः । अष्टाभ्यः २
 । अष्टानाम् । अष्टसु । अष्टासु । परमाष्टौ । परमाष्टः । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टानौ । इत्यादि
 । केचित्तु जस्ससोर्व्यञ्जनादौ चात्वमिच्छन्ति ॥ अपः ॥ १ । ४ । ८८ ॥ स्वरस्य शेषे घुटि दीर्घः स्यात् । स्वाप् ।
 स्त्रीषौ । हे स्वप् ॥ अपोऽद्भे ॥ २ । १ । ४ ॥ स्यादौ । स्वद्भ्याम् । तुण्डिममाचष्टे तुण्डिप् । तुण्डिभौ । एवं । गर्धप्
 । गर्दभौ । गर्धभ्याम् ॥ अयमियं पुंस्त्रियोः सौ ॥ २ । १ । ३८ ॥ त्यदामिदमः स्वसम्बन्धिनि । अयम् । परमायम्
 । साकोऽप्येवम् । त्यदामिति किम् । अतीदम् ना स्त्री वा ॥ दो मः स्यादौ ॥ २ । १ । ३९ ॥ त्यदामिदमः । इमौ २ ।
 इमे । इमम् । इमकम् । त्यदामित्येव । प्रियेदमौ ॥ इदमः ॥ २ । १ । ३४ ॥ त्यददेरिदमो द्वितीयादौसि परे अन्वा-
 देशे एनत् स्याद्वृत्त्यन्ते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥ अद्वयञ्जेने ॥ २ । १ । ३५ ॥ त्यददे-

रिदमः स्यादावन्विशेष्यन्ते । आभ्याम् । एषु । अनक् इति वचनात् साकोऽपि विधिः ॥ दौस्यनः ॥ २ । १ । ३७
 ॥ त्यदामनक इदमः । अनेन । अनक इति किम् । इमकेन ॥ अनक् ॥ २ । १ । ३६ ॥ त्यदादेर्व्यञ्जनादौ स्यादौ परे
 अक्वर्ष इदमत् स्यात् । आभ्याम् ॥ इदमदसोऽव्येव ॥ १ । ४ । ३ ॥ आप्तस्य भिस ऐस् । इमकैः । नियमः
 किम् । एभः । परमैभिः । अस्मै । एभ्यः । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ॥ किमः कस्तसादौ
 च् ॥ २ । १ । १ । ४० ॥ त्यदाम् स्यादौ । साकोऽपि । कः । कौ । के । शेषं सर्ववत् । त्यदाभित्येव । प्रियकिम् । मो नो
 भ्वोश्च ॥ २ । १ । ६७ ॥ भ्वादेः पदान्ते स चासन् परे । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशानभ्याम् । एवं । प्रदान्
 । प्रतान् । परिक्रान् । नस्यासत्वाद् नलोपो न ॥ वाः शेषे ॥ १ । ४ । ८२ ॥ घुटि परेऽनङ्घुचतुरोस्तः । चत्वारः ।
 प्रियचत्वाः । चतुरः । चतुर्णाम् ॥ अरोः सुपि रः ॥ १ । ३ । ५७ ॥ एव रस्य । चतुर्षु ॥ उतोऽनङ्घुचतुरो वः ॥
 १ । ४ । ८१ ॥ सम्बोधने सौ । हे प्रियचत्वः ॥ दिव औः सौ ॥ २ । १ । ११७ ॥ सुद्यौः । सुदिवौ । हे सुद्यौः ॥
 उः पदान्तेऽनृत ॥ २ । १ । ११८ ॥ दिवः । सुद्युभ्याम् । अनृत किम् । शुभवति । द्यौकामिः । अनुनासिके च ऋः
 शृट् इति वक्ष्यमाणेन च्छस्य शत्वे तस्य पत्वे इत्वे ढत्वे च शब्दभाट् । शब्दभाट् । शब्दमाशौ । एवं विश् । ताहृण् ।
 ताहृणौ । एवं सुदिशसहशृष्टतस्पृशादयः ॥ नशो वा ॥ २ । १ । ७० ॥ पदान्ते गः । जीवनक् २ । जीवनट् २ ।
 जीवनशौ ॥ सञ्जुषः ॥ २ । १ । ७३ ॥ रुः स्यात् पदान्ते ॥ पदान्ते ॥ २ । १ । ६४ ॥ भ्वादेर्वोर्भ्वादिर्नामिनो
 दीर्घः । सह जुषते इति सञ्जुः । सञ्जुषौ ॥ णषमसत्परे स्यादिविधौ च ॥ २ । १ । ६० ॥ इतः सूत्रादारभ्य यत्परं
 कार्यं विधास्यते तस्मिन् स्याद्यधिकारविहिते च पूर्वस्मिन्नपि कर्त्तव्ये गत्वं पत्वं वा असिद्धं द्रष्टव्यम् । एत्सूत्रनिर्दिष्टयो-
 र्च णषयोः परे षे णोऽसन् । णयश्मस्रं वा ॥ इति पत्नस्यासिद्धत्वात् सिपठीः । सिपठीषौ । सिपठीःपु । सिपठीष्णु ।
 दधृण् २ । दधृषौ । रत्नशृट् २ । रत्नशृषौ । एवं, प्रियपट् । पट् । पइभिः । पण्णाम् । चिकीर्षतीति चिकीः । चिकीर्षौ

। चिकीर्षु । विवक्षतीति विवक् । कत्वस्थासच्चात् संयोगान्तलोपः । तद् २ । तक्षी । ष्यन्तात् किपि तु । तक् २ । एवं,
 गोरद् गोरक् । दिधक् । पिपक् । सुपीः । सुपिसौ । सुतुसौ । विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् ॥ बवसुष्मत्तौ ष ॥
 २ । १ । १०६ ॥ अणिव्यष्टि यस्त्रे प्रत्यये । विदुषः ॥ संस्ध्वंस्क्त्ससन्डुहो दः ॥ २ । १ । १ । ६८ ॥ पदान्ते स
 चासन् परे स्यादिविधौ च । विद्वद्भ्याम् । कस्सिति द्विःसकारपाठः किम् । विद्वान् । इदं च दत्वं येन नामाप्तिन्यायेन
 रुचद्वच्योरेव बाधकं संयोगान्तलोपे पुनः प्राप्ते चामाप्ते चारभ्यते इति न तस्य बाधकम् । एवं सेद्विवान् । सेद्विवांसौ
 । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याभाव इति इग्निवृत्तिः । सेदुपः । सेदिवद्भ्याम् । सुहिनस्तीति सुहिन् । नात्र दीर्घः न्स्महतो-
 रिसत्र साहचर्येण शुद्धक्विन्तधातोरग्रहात् । सुहिंसौ । ध्वद् २ । ध्वसौ । सत् २ ॥ पुंसोः पुमन्स् ॥ १ । ४ ।
 ७३ ॥ तदतत्सम्बन्धिनि घुटि । पुमान् । पुमांसौ । हे पुमन् । पुंसः । पुंभ्याम् ३ । पुंसु । नात्र पत्वं । मस्थानिकानु-
 खारात् । श्रेयान् । श्रेयांसम् । हे श्रेयन् । उशाना । उशानसा ॥ वीशानसो नश्चामन्त्ये सौ ॥ १ । ४ । ८० ॥
 लुक् । हे उशानन् । हे उशान । हे उशानः । एवमनेहा । हे अनेहः । पुरुदंशा । हे पुरुदंशः । वेधाः । वेधसौ २ । हे
 वेधः । सुवः । सुवसौ २ । पिण्डग्रः । पिण्डग्रसौ २ ॥ अदसो दः सेस्तु डौः ॥ २ । १ । ४३ ॥ त्यदां सौ. सः
 । असौ । असकौ । हे असौ । हे असकौ । हे असकौ । त्यदामिति किम् । अत्यदाः ॥ असुक्तो वाक्कि ॥ २
 । १ । ४४ ॥ त्यदां सावदसः । असुकः । हे असुक ॥ मोऽवर्णस्य ॥ २ । १ । ४५ ॥ त्यदादेरदसो दः । मादुव-
 र्णोऽनु । असू २ ॥ बहुष्वेरीः ॥ २ । १ । ४९ ॥ अदसो मः परस्य । अमी । असुम् । असून् ॥ प्रागिनात् ॥ २ ।
 १ । ४८ ॥ अदसो मः परस्य वर्णस्योवर्णः । असुना । असूभ्याम् ३ । अमीभिः । असुभैः । अमीभ्यः २ । असुष्मात्
 । असुष्य । असुयोः २ । अमीषाम् । असुष्मिन् । अमीषु । असकौ २ । असुकौ । असुकैः । इत्यादि ॥ अन-
 डुहः सौ ॥ १ । ४ । ७२ ॥ तदतत्सम्बन्धिनि घुडन्तस्य घुटः प्राग् नोऽन्तः । अनड्वान् । नागमविधानसमर्थ्यान् दः

। अनइवाहौ २ । हे अनइवत् । अनइद्वभ्याम् ३ । अनइत्सु ॥ हो धुत्पदान्ते ॥ २ । १ । ८२ ॥ ॥ हः । लिट् ।
लिट् । लिट्भ्याम् । एवं पर्णपुटप्रमुखाः ॥ भ्वादेर्दीर्घः ॥ २ ॥ १ । ८३ ॥ हो धुटि मत्ययै पदान्ते च । गोधुक् २
। गोदुहौ । गोधुक्षु । भ्वादेः किम् । दामलिट् २ ॥ सुहृदुहृष्णुहृष्णिहो वा ॥ २ । १ । ८४ ॥ हो घो धुटि मत्यये
पदान्ते च । धृक् २ । धृद् २ । मुहौ । धृक् २ । धृद् २ । सुहृद् २ । सुहौ । क्तिक् २ । लिट् २ । लृष्णिण्
२ । लृष्णिहौ । लृष्णिभ्याम् ३ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवसूत्रिविजयसिंहसूरिपट्टपरम्परप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपे-
तद्विचित्रप्रनामद्विविजयचरणकमलमिलिन्दायमानन्तैवासंसंविमशास्वीय-
तपोगच्छाचार्यश्रीविजयनेमिसूरिविरचितायां हेमप्रभायां व्यञ्जनान्ताः शुद्धिज्ञाः ॥

॥ अथ व्यञ्जनान्ताः खिलिङ्गाः ॥

वाचरूत्वचादयः प्राग्वत् । सक् । सग् । सजौ । सजः । आह्वे इत्यत्वे आदित्यापि, स्या । त्ये । त्याः ।
सर्वी शब्दवत् । सा । या । एया । एताम् । अन्वादेशे, एनाप् । समित् २ । समियौ । सुपर्वा सुपर्वाणौ । ' मघा अप्-
कृत्तिका वहौ ' । आपः । अपः । अद्रिः । ककुप् । ककुभौ । इयम् । इमे । इमाः । इमाप् । एनाम् । अनया । आ-
भ्याम् । आभिः । अस्यै । अत्र परत्वात्पूर्वमादेशे पश्चात् ङम् । अस्याः । अन्योः । आसाम् । अस्याम् । आसु । का ।
कै । काः । चतस्रः २ । चतस्रभिः । चतस्रभ्यः २ । चतस्रणाम् । चतस्र्यु । हे चतस्रः । पदान्ते इति दीर्घ, गीः । गिरौ
। गीभ्याम् । गीर्षु । एवं पुरधुरादयः । धौः । पुंवत् । दिक् २ । दियौ । इक् २ । इयौ । प्राहृद् । प्राहृषौ । ग्राहृषौ ।

ददति ॥ शौ वा ॥ ४ । २ । ९५ ॥ द्यूक्तजसपञ्चतः परस्यान्तो नो लुक् । ददति । ददति । जक्षन्ति । जक्षति ।
 एवं जाग्रदादि । त्यद् । अन्तो छिविति छ्विधानात्रालम् । तद् । यद् । एतद् । अन्वादेशे एनत् इत्यादि । वेभिद् ।
 वेभिदी । शाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाहुन्तलात्र नोऽन्तः । स्वराच्छावित्यपि न स्वविधौ स्थानिवत्त्वाप्रारोः । वेभिदि ।
 एवं चेच्छिप् । अहः । अहः । अहनी । अहानि । अह्ना । अहोभ्याम् । अहि । अहनि । अहःसु । हे अहः । ब्रह्म ।
 ब्रह्मणी । ब्रह्मणि ॥ ह्रीचे वा ॥ २ । १ । ९३ ॥ आमन्थे नात्रो नो लुक् । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । दण्डि । दण्डिनी
 । दण्डीनि । बहुव्रह्मणि । बहुपूयाणि । बहुर्यमाणि । स्वप् । स्वपी ॥ १ । ४ । ८९ ॥ अपः नागोर्षे पूर्व-
 स्वरस्य घुटि वा दीर्घः । स्वाम्पि । स्वम्पि । एवमत्यप् । बहूप् । इदम् । इमे इमानि । इदम् । एनद् । इत्यादि । किम् ।
 के । कानि । वाः । वारी । वारि । वारा । वार्याम् । चक्षुः । चक्षुपी । चक्षुषि । हविः । हविपी । हवीषि । पिपठीः ।
 पेधादुत्वं न । धनुः । धनुपी । धनुषि । धनुभ्याम् । चक्षुः । चक्षुपी । चक्षुषि । हविः । हविपी । हवीषि । पिपठीः ।
 पिपठिपी । पिपठिषि । पयः । पयसी । पयांसि । एवं वचःप्रभुत्वाः । सुषुम् । सुषुसी । सुषुमांसि । अदः । अम् । अमूनि
 । शेषं पुंन्त । स्वनड्वत् २ । स्वनड्वही । स्वनड्व्वाहि । काष्ठत् २ । काष्ठतशी २ । काष्ठतश्शि २ । काष्ठतश्भ्याम् ३ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्मरिचिजयसिंहस्मरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेत-

द्विचन्द्रापरनामष्टिः । विजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविभशास्त्रीयतपो-
 गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिस्मरिविरचितायां हेमप्रभायां व्यञ्जानान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथ युष्मदस्मत्प्रक्रिया ॥

॥ तयोरल्लिङ्गत्वम् ॥

॥ त्वमहं सिना प्राक् चाकः ॥ २ । १ । १२ ॥ युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं तदतसम्बन्धिना । त्वम् । अ-
हम् । अतित्वम् । अत्यहम् । प्राक् चाक इति किम् । त्वकम् । अहकम् । अन्तरङ्गत्वादकि सति तन्मध्यपतितन्यायेन सा-
कोप्यादेशः स्यात् ॥ मन्तस्य युवाचौ ब्रयोः ॥ २ । १ । १० ॥ युष्मदस्मदोः स्यादौ ॥ अमौ मः ॥ २ । १ । १६
॥ युष्मदस्मद्भ्याम् । अकार उच्चारणार्थः ॥ युष्मदस्मदोः ॥ २ । १ । ६ ॥ व्यञ्जनादौ तदतसम्बन्धिनि स्यादौ आः
स्यात् । युवास् २ । आवास् २ ॥ यूयं वयं जसा ॥ २ । १ । १३ ॥ युष्मदस्मदोः प्राक् चाकः । यूयम् । वयम् ।
प्राक् चाक इत्येव । यूयकप् । वयकम् ॥ त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ २ । १ । ११ ॥ स्यादौ युष्मदस्मदो-
र्भन्तस्य । त्वाम् । माम् । अन्तरङ्गत्वात् स्याद्विद्वारेणैव सिद्धे, प्रत्ययोत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गपि छु-
ब्बाधते इति ज्ञापनार्थम् । तेन तत् इत्यादि सिद्धम् ॥ शसो नः ॥ २ । १ । १७ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य । युष्मान्
।-अस्मान् ॥ टाड्योसि यः ॥ २ । १ । ७ ॥ युष्मदस्मदोः । त्वया । मया । युवाभ्याम् ३ । आवाभ्याम् ३ । यु-
ष्माभिः । अस्माभिः ॥ तुभ्यं मह्यं ङ्या ॥ २ । १ । १४ ॥ युष्मदस्मदोः । तुभ्यम् । मह्यम् । प्राक् चाक इत्येव । तु-
भ्यकम् । महकम् ॥ अर्भ्यं भ्यसः ॥ २ । १ । १८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य चतुर्थीबहुवचनस्य ॥ शेषे लुक् ॥
२ । १ । ८ ॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरस्यादौ युष्मदस्मदोरन्तस्य लुक् स्यात् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । शेषे किम् ।
त्वयि । मयि ॥ ङसेश्चाट् ॥ २ । १ । १६ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य पञ्चमीभ्यसः । त्वद् । मद् । युष्मद् । अस्मद् ॥
तव मम ङसा ॥ २ । १ । १५ ॥ युष्मदस्मदोः । तव । मम । प्राक् चाक इत्येव । तवक । ममक । युवयोः २ । आ-

वयोः २ ॥ आस आकम् ॥ २ । १ । २० ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । यु-
 ज्मासु । अस्मासु । युजानस्मान् वाचष्टे युष्मयतेरस्मयतिश्च किपि युष् अस् इति गान्तत्वे एकदेशविहितन्यायेन सौ-
 त्वम् । अहम् । युपाम् २ । असाम् २ । यूयम् । वयम् । युपाम् । असाम् । युपान् । असान् । युष्या । अस्या । युपा-
 भ्याम् ३ । असाभ्याम् ३ । युपाभिः । असाभिः । तुभ्यम् । ममाम् ॥ मोर्वा ॥ २ । १ । ४ ॥ शेषे स्यादौ युष्मद-
 स्मदोऽङ्गम् । युपभ्यम् । असभ्यम् । युपत् । युष्मत् । तव । मम । युष्योः । अस्योः । युपाकम् । युष्माकम् । असाकम्
 । अस्माकम् । युष्वि । अस्यि । युपासु । असासु । त्वां मां वातिक्रान्तः अतिव्यम् । अत्यहम् । अतिवाम् ३ । अतिमाम्
 ३ । अतियुयम् । अतिवयम् । अतिवान् । अतिमान् । अतिमया । अतिवाभ्याम् ३ । अतिमाभ्याम् ३ । अति-
 अतिवाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिगभ्यम् । अतिवत् २ । अतिमत् २ । अति-
 तव । अतिमग । अतिवयोः २ । अतिमयोः २ । अतिवाकम् । अतिव्यम् । अतिवयि । अतिवाम् । अतिवाम् । अ-
 अतिमासु । युवामावां वातिक्रान्तः अतिव्यम् । असहम् । अतियुवाम् ३ । असावाम् ३ । अतियूयम् । अतिवयम् । अ-
 तियुवान् । अत्यावान् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अतियुवाभ्याम् ३
 । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमयम् । अतियुवभ्यम् । अत्यागभ्यम् । अतियुवत्
 २ । अत्यावत् २ । अतितव । अतिमग । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि ।
 अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वातिक्रान्तः । अतिवम् । अत्यहम् । अतियुष्मान् ३ । अत्यस्मान् ३
 । अतियूयम् । अतिवयम् । अतियुष्मान् । अत्यस्या । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम्
 । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः ॥ अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अत्यसभ्यम् । अतियुष्मत् २ । अत्यसत्
 ३ । अतितव । अतिमग । अतियुष्मयोः २ । असस्योः २ । अतियुष्माकम् । अत्यसाकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।

अतिशुष्मान् । अंत्यस्मात् ॥ पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वरुसौ बहुत्वे ॥ २ । १ । २१ ॥ शुष्मदस्मदोः । अन्वादेशे
 नित्यं विधानादिह विकल्पः । धर्मो वो रक्षतु । शुष्मानस्मान् वा । तपो वो दीयते । तपो नो दीयते । द्वितीया
 शुष्मभ्यमरभ्यं वा । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् । शुष्माकमस्माकं वा । पदादिति किम् । शुष्मान् धर्मो रक्षतु । द्वितीया
 चतुर्थीषष्ठ्येति किम् । ज्ञाने यूयं तिष्ठत । एकवाक्ये इति किम् । एकस्मिन् पदे निमित्तानिमित्तिनोर्भावे वाक्यान्तरे च
 मासूत् । अतिशुष्मान् पश्यति । ओदनं पचत शुष्माकं भविष्यति । एकवाक्यग्रहणात्सामर्थ्याभावेऽपि । इति स्म नः पिता
 कथयति । बहुत्वे इति वचनम् अपवादविषयेऽपि क्वचिदुत्तरागः प्रवर्तते इति न्यायानुसारेण यथा क्यञ्चिपथ्ये द्यय्ण । पूर्वं
 ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्तरागः, प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायेन वांनावादित्रिष्येऽ
 स्थाप्रवृत्तौ सिद्धायां बहुत्वे इति वचनं न्यायानुवादकम् । विभक्तिग्रहणमुत्तरार्थं इति वा ॥ २ । १ । २२ ॥ पदात् परयो-
 इत्यत्र वाम् न । युग्बहुत्वे इति सिद्धे विभक्तिग्रहणमुत्तरार्थं इति वा ॥ २ । १ । २२ ॥ पदात् परयो-
 शुष्मदस्मदोर्युग्विभक्त्यैकवाक्ये । धर्मो वां धर्मो नौ आवां वा रक्षतु । एवं चतुर्थीषष्ठीभ्यामपि । युवां वा रक्षतु ॥ छे लुसा
 ते मे ॥ २ । १ । २३ ॥ पदात्परयोर्युष्मदस्मदोरैकवाक्ये । धर्मस्ते दीयते । तुभ्यं महां वा । धर्मस्ते स्वम् । धर्मो मे
 स्वम् । तव मम वा ॥ असा त्वा सा ॥ २ । १ । २४ ॥ वा पदात् परयोर्युष्मदस्मदोरैकवाक्ये । धर्मस्त्वा त्वां वा
 पातु । धर्मो मा मां वा पातु ॥ असादिचाञ्चन्यं पूर्वञ्च ॥ २ । १ । २५ ॥ शुष्मदस्मद्भ्यां पदम् । जनः, जनौ,
 जनाः, वा, त्वाम्, युवाम्, शुष्मान्, वा पातु धर्मः । पूर्वमिति किम् । गयैत् सर्वमाख्यातं शुष्माकं मुनिपुंगवाः । व्यव-
 हितेऽप्यत्र पूर्वशब्दः । तेन चैत्र धर्मो वोऽथो रक्षतु इत्यत्र सपूर्वादिति विकल्पो न ॥ जसृचिशेष्यं वामन्ध्ये ॥ २ ।
 १ । २६ ॥ शुष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्थमसत् विशेषणे । जिनाः शरण्या युष्मान्वो वा शरणं प्रपद्ये । अन्वादेशेऽपि ।
 सिद्धाः क्षीणाष्टकर्माणोऽथो सिद्धाः शरण्या शुष्मान् वो वा शरणं प्रपद्ये । जसिति किम् । साधो सुविहितं वोऽथो शर-

॥ अथाव्ययानि ॥

॥ स्वरादयोऽव्ययम् ॥ १ । १ । ३० ॥ स्वर । अन्तर । सन्तर । पुनर् । प्रातर् । सायम् । नक्तम् । अ-
 स्तम् । दिवा । दोषा । ह्यस् । श्वस् । शम् । कम् । शम् । योस् । १५ । मयस् । विहायसा । रोदसी । ओम् । भूस् । २० ।
 भुवस् । स्वस्ति । समया । निकषा । अन्तरा । २५ । पुरा । बहिस् । अवस् । अथस् । असाम्प्रतम् । ३० ॥ अद्धा ।
 ऋतम् । सत्यम् । इद्धा । शुधा । ३५ । शुषा । म्रथा । मिथ्या । मिथो । मिथु । ४० । मिथस् । मिथुस् । मिथुनम् ।
 अनिशम् । सुहृस् । ४५ । अभीक्ष्णम् । मङ्क्षु । क्षदिति । लचैस् । नीचैस् । ५० । शनैस् । अवक्ष्यम् । सामि । साचि ।
 विष्वक् । ५५ । अन्वक् । ताजक् । द्राक् । साक् । ऋथक् । ६० । पृथक् । धिक् । हिरक् । ज्योक् । मनाक् । ६५ ।
 ईपत् । ज्योपम् । जोपम् । तूष्णीम् । कामम् । ७० । निकामम् । प्रकामम् । अरम् । वरम् । परम् । ७५ । आरात् ।
 तिरस् । मनश् । नमस् । भूयस् । ८० । प्रायस् । प्रबाहु । प्रबाहुक् । प्रबाहुकम् । आर्य । ८५ । हलम् । आर्यहलम् ।
 स्वयम् । अलम् । कु । ९० । बलवत् । अतीव । सुष्ठु । दुष्ठु । ऋते । ९५ । सपदि । साक्षात् । सन् । प्रशान् । सनात् ।
 १०० । सनत् । सना । नाना । विना । क्षमा । १०५ । आथु । सहसा । युगपत् । उपांथु । पुरतस् । ११० । पुरस् ।
 पुरस्तात् । शश्वत् । छुवित् । आविस् । प्रादुस् । ११६ । इति स्वरादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । स्वरादयः स्वार्थस्य
 वाचका न तु चादिवद् द्योतकाः । अन्वर्थसंज्ञेयम् ॥ “ सद्दशं त्रिषु लङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु य-
 ब्रवेति तदव्ययम् ” ॥ अन्वर्थाश्रयणेन च तदन्तविज्ञानात् परमोच्चैरित्यादावप्यव्ययसंज्ञा ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । १
 । ३१ ॥ अव्ययानि स्युः । निपाता इत्यपि पूर्वेषाम् । सत्त्वं लिङ्गसङ्ख्यावत् द्रव्यम् । इदं तदित्यादिसर्वनामव्ययपदे-
 न्यं विशेष्यमिति यावत् । असत्त्वे इति किम् । चः समुच्चये । च । अह । ह । वा । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । स-

पत् । रूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । नचेत् । चण । कञित् । यत्र । नह । नहि । हन्त । माकिम् । नकिम् । मा ।
 माङ् । न । नञ् । वाव । लाव । न्वाव । वावत् । त्वावत् । न्वावत् । त्वै । तुवै । न्वै । तुवै । रे । वै । श्रोपट् । वीपट् ।
 वपट् । वाट् । वेट् । वेद् । प्याट् । फट् । हुंफट् । खंभट् । अघर् । आत् । स्वाहा । अलम् । चन । हि ।
 अथ । ओम् । अथो । नो । नोहि । भोस् । भगोस् । अघोस् । अघो । हंहो । हो । अहो । आहो । उताहो । हा । ही ।
 । हे । हे । ह्ये । अयि । अये । अहहे । अंग । रे । अरे । अवे । मनु । शुक्म् । सुक्म् । नुकम् । हिकम् । नंहिकम् ।
 ऊंम् । हुम् । कुम् । कुञ् । सुञ् । कम् । हम् । किम् । हिम् । अद् । कद् । यद् । तद् । इद् । चिद् । किद् । विद् ।
 उत । बत । इव । तु । तु । यच्च । कचन । किमुत । किल । किंस्वित् । उदस्वित् । आहोस्वित् । अहह । नह-
 वै । नवै । नवा । अन्यत् । अन्यत्र । शप् । शच् । अथ । किम् । विष् । पद् । पशु । खलु । यदि नाम । यदुत । प्रत्युत
 । यदा । जातु । यदि । यथा कथा च । यथा । तथा । पुद् । च । पुरा । यावत् । तावत् । दिष्टथा । मर्या । आम । नाम ।
 स्म । इतिह । सह । अमा । समम् । सत्रा । साकम् । सार्धम् । ईम् । सीम् । कीम् । आम् । आस् । इति । अव । अड
 । अट । बाशा । अनुपक् । खोस् । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । प्रादयः
 । इति चादयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ अधणत्स्वाद्याशसः ॥ १ । १ । ३२ ॥ एतदन्तं नामान्वयम् । देवा
 अर्जुनतोऽभवन् । ततः । तत्र । इह । क् । कदा । एतर्हि । अधुना । इदानीम् । सद्यः । अत्र । परेद्यवि । पूर्वेद्युः । उभ-
 येद्युः । परत् । परारि । ऐपमः । कर्हि । यथा । कथम् । पञ्चधा । एकथा । ऐकथ्यम् । द्वैथम् । द्वेधा । पञ्चकृतः । द्विः
 । सकृत् । बहुधा । प्राक् । दक्षिणतः । पश्चात् । पुरः । पुरस्तात् । उपरि । उपरिष्ठात् । दक्षिणा । दक्षिणाहिः । दक्षिणेन

िद्वितीया करोति क्षेत्रम् । शुक्लीकरोति । अघिसात् सम्पद्यते । देवत्वा करोति । बहुशः । अधणिति क्रिप् । पथि द्वैधानि ।
 आशस इति क्रिप् । पवतिरूपम् ॥ चिभंक्तिथमन्ततसाद्यांभाः ॥ १ । १ । ३३ ॥ अव्ययम् । अहंसुः । शुभंसुः ।
 अस्तिकीरा ब्राह्मणी । कुतः । यथा । तथा । कथम् । अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । २ । येन । तेन । चिरेण ।
 अन्तरेण । ३ । ते । मे । चिराय । अज्ञाय । ४ । चिरात् । अकस्मात् । ५ । चिरस्य । अन्योन्यस्य । मम । ६ । एकपदे ।
 अग्ने । प्राहणे । हेतौ । रात्रौ । वेलायाम् । माधायाम् । ७ । अस्ति । नास्ति । असि । अस्मि । विद्यते । भवति ।
 एहि । ब्रूहि । मन्ये । शङ्के । अस्तु । भवतु । पूर्यते । स्यात् । आस । आह । वर्त्तते । न वर्त्तते । याति । न याति । प-
 श्य । पश्यत । आदह । आदह् । आतङ्क । आतङ्क ॥ वत्तस्थाम् ॥ १ । १ । ३४ ॥ एतदन्तमव्ययम् । वत्तसिसाहचर्यात्तङ्कि-
 तस्यामो ग्रहणम् । शुनिवदृष्टम् । पीछमूलतो विद्योतते विद्युत् । उच्चैस्तराम् ॥ त्वा तुमम् ॥ १ । १ । ३५ ॥ एतद-
 न्तमव्ययम् । कृत्वा । प्रकृत्य । कर्तुम् । त्वातुससाहचर्यादिमित्युत्पृष्टानुबन्धयोर्णमृन्वणमोर्ग्रहणम् । यावज्जीवमदात् ।
 स्वादुंकारं शुङ्क्ते ॥ गतिः ॥ १ । १ । ३६ ॥ अव्ययम् । अदःकृत्य । अत्राव्ययत्वात्सो न ॥ अव्ययस्य ॥ ३ । २
 । ७ ॥ स्यादेर्लुप् । स्वसम्बन्धिविज्ञानाद्येह । अस्युच्चैसौ ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्वरिविजयसिंहस्वरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वाद्विगुणोपेतद्व-

ष्चिचन्द्रापरनामद्विजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविभ्रशास्त्रीयतपो-

गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिस्वरिविचितायां हेमप्रभायामव्ययप्रकरणम् ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययाः ॥

॥ स्त्रियां हृतोऽस्वस्रादेर्लीः ॥ २ । ४ । १ ॥ रात्री । कर्त्री । स्वस्रादिषु तिस्रचतस्रोः पाठः सन्निपातान्या-
यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेनातिदध्या या सा इत्यादि सिद्धयति ॥ अधान्तद्वदितः ॥ २ । ४ । २ ॥ नाम्नः स्त्रियां
लीः । भवती । पचन्ती । अतिभवती । अधाल्लिति किम् । सुकन् ॥ अश्वः ॥ २ । ४ । ३ ॥ अश्वन्ताश्वान्नः स्त्रियां
लीः । प्राची । प्रतीची ॥ णस्वराघोषादनो रश्च ॥ २ । ४ । ४ ॥ नाम्नः स्त्रियां लीः । वन इति वन् कनिष् इवनि-
पामविशेषेण ग्रहणम् । ण, अवावरी । अवावेति केचित् । धीवरी । मेरुश्वरी । विहितविशेषणात् शर्वरी । नान्तत्वादेव
लीः सिद्धो नियमार्थं रविधानार्थं च वचनम् । णस्वराघोषादिति किम् । सह्युध्वा ॥ वा बहुव्रीहेः ॥ २ । ४ ।
५ ॥ णस्वराघोषाद् विहितो यो वन् तदन्तात् स्त्रियां ली रश्चान्तादेशः । प्रियावावरी । प्रियावावा ली ॥ वा पादः ॥
२ । ४ । ६ ॥ बहुव्रीहेस्त्रिमित्तकपाच्छब्दात् स्त्रियां लीर्वा । द्विपदी । द्विपाद् । पादमाचष्टे पाद् त्रयः पादोऽस्यास्त्रिपा-
दिसत्र तन्निमित्तकत्वाभावात् ॥ ऊर्ध्वः ॥ २ । ४ । ७ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां लीः । कुण्डोष्ठी । अनो वेति विकल्पे प्राप्ते
वचनम् । समासान्तविधौ ऊर्ध्व इत्यादेशे लीः सिद्धयति किन्तु पञ्चभिः कुण्डोष्ठीभिः क्रीत इत्यत्रेकणि तल्लुपि च पञ्च-
कुण्डोर्ध्व इति प्रकृतेः सौ पञ्चकुण्डोदिति स्यात् पञ्चकुण्डोर्धेति चेज्यते ॥ अशिशोः ॥ २ । ४ । ८ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां
लीः । अशिन्धी ॥ संख्यादेर्हार्यनाद् वयसि ॥ २ । ४ । ९ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां लीः ॥ अस्य ड्यां लृक् ॥ २ । ४
। ८६ ॥ द्विहायनी ॥ चतुस्त्रेर्हार्यनस्य वयसि ॥ २ । ३ । ७४ ॥ नो णः स्यात् । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वय-
सोऽन्यत्र, त्रिहायना, चतुर्हायना, शाला । कालकृता प्राणिनां शरीरावस्था वयः ॥ दास्यः ॥ २ । ४ । १० ॥ सङ्-
ख्यादेर्बहुव्रीहेः स्त्रियां लीः ॥ द्विदाम्नी । अनो वा इति विकल्पापवादः ॥ अनो वा ॥ २ । ४ । ११ ॥ बहुव्रीहेः स्त्रियां

ङीः । उचरत्रोपान्त्यवतः प्रतिषेधादुपान्त्यलोपिन एवायं विधिः । बहुराज्ञौ । बहुराजानौ । बहुराजे ॥ नाम्नि ॥ २
 । ४ । १२ ॥ अभन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङीः । अधिराज्ञी नाम ग्रामः । अयमपि उपान्त्यलोपिन एव विधिः ॥ नो-
 पान्त्यवतः ॥ २ । ४ । १३ ॥ अभन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः । सर्वापवादः । सुपर्वा । बहुव्रीहेरित्येव । अतिपर्वणी ।
 नात्र रः । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् ॥ मनः ॥ २ । ४ । १४ ॥ नाम्नः स्त्रियां ङीर्न । सीमा । सीमानौ । अनिनस्त्रि-
 ति न्यायेनातिमहिमत्यादावपि ङीप्रतिषेधः । बहुव्रीहेरिति निवृत्तं योगविभागात् ॥ ताभ्यां वाप् डित् ॥ २ । ४ ।
 १५ ॥ मभन्तादभन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां वाप् स च डित् । सीमे । सीमानौ । सुपर्वे । सुपर्वणौ ॥ अजादेः ॥ २ । ४ ।
 १६ ॥ तस्यैव स्त्रियामाप् । वाधकवाधनार्थमनकारार्थं च वचनम् । अजा । बाला । ज्येष्ठा । पूर्वापहाणा । अपराप-
 हाणा । त्रिफला । कुञ्जा । तस्यैवेति किम् । पञ्चाजी । अत एव ज्ञापकात् स्त्रीभकरणे तदन्तादपि भवति । तेन परमाजा ।
 अतिभवतीत्यादि भवति ॥ ऋचि पादः पात्पदे ॥ २ । ४ । १७ ॥ आवन्तस्य कृतपाद्भ्रावपादस्य ऋच्यर्थे स्त्रियां पा-
 त्यदेति निपात्यते । त्रिपात् । त्रिपादा । ऋचि किम् । द्विपदी । द्विपाद् ॥ आत् ॥ २ । ४ । १८ ॥ नाम्नः स्त्रियामाप् ।
 खट्वा । या । सा ॥ इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे ॥ २ । ४ । १०७ ॥ विहितस्यापो इस्वो वा । खट्विका । खट्वाका ।
 खट्वाका । अपुंस इति किम् । सर्वाका । निद्वर्जनं किम् । दुर्गका । आवेव परो यस्मादिति किम् । अतिप्रियखट्वाका
 । विहितस्येति किम् । अखट्विका । अत्र नित्यमित्त्वम् । कचि तु रूपत्रयम् ॥ स्वराजभस्त्राधातुत्ययकात् ॥ २ । ४
 । १०८ ॥ आपोऽनित्क्याप्परे इवी । स्विका स्वका ज्ञातिः । ज्ञातिधनाख्यायामसर्वादित्वादकोऽभावे कः । आत्मीयायां तु
 नित्यमित्त्वम् । निःस्विका । निःस्वका । ङिका । ङका । अजिका २ । भस्त्रग्रहणं स्त्रीपुंससाधारणार्थम् । अभस्त्रिका २ ।
 आर्थिका २ । चट्टिका २ । धातुसर्वनात् सुनयिका । सुपाकिका । इहत्यिका । बहपत्यिका । इत्यत्र न त्यप्रत्ययः ।
 प्रत्ययप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । शुष्किकेत्यत्र कस्यासत्त्वान्न विकल्पः ॥ द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ॥ २ । ४ ।

१०९ ॥ अनित्यापरे वा इः । द्विके, २ । एपका । एपिका । कृतपलनिर्देशात्रेह । एतिके । एतिकाः । साहचर्यात् स-
 र्वादेशेव ग्रहणात्रेह । इच्छतीति एपिका । सूतिका । सुत्रिका । पुत्रिका । अत एव निर्देशात् ऋच्यभावः । इन्द्रारिका
 । इन्द्रारका । आपरे इति किम् । अनेपका । अद्वके ॥ वौ वर्तिका ॥ २ । ४ । ११० ॥ वेत्वं निपात्यते । वर्तिका २
 । वेरन्यत्र वर्तिका ॥ अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् ॥ २ । ४ । १११ ॥ अनित्यापरे इः । वेति निवृत्तम् पृथग्योगात् ।
 कारिका । अनिदिति पर्युदासात् शका । यदादिवर्जनं किम् । यका । सका । क्षिपका । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ नरिका
 माभिका ॥ २ । ४ । ११२ ॥ इत्वं निपात्यते । कस्याप्रत्ययसम्बन्धित्वात् पूर्वणाप्राप्ते वचनम् ॥ तारकावर्णकाष्ट-
 काज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये ॥ २ । ४ । ११३ ॥ निपात्यन्ते । अन्यत्र तारिका, वर्णिका, अष्टिका खारी ॥ गौ-
 रादिभ्यो मुख्यान्डीः ॥ २ । ४ । ११४ ॥ स्त्रियाम् । मुख्यादित्यधिकारोऽयम् । गौरी । शवली । अनड्वाही । अन-
 ड्वाही । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । मुख्यादिति किम् । बहूना भूमिः ॥ मत्प्रत्ययस्य यः ॥ २ । ४ । ८७ ॥ ड्यां ड्यां
 । मत्सी । कथं मात्सी । छिनिमिच्देशस्यापि ङीग्रहणेन ग्रहणात् ॥ व्यञ्जनात्तद्धितस्य ॥ २ । ४ । ८८ ॥ यो ड्यां
 ड्क् । मनुषी । तद्धितस्येति किम् । वैश्यी ॥ अणञ्जेकणञ्ज्गुडिताम् ॥ २ । ४ । २० ॥ अणादीनां योऽत् तद-
 न्तात्तेषामेव स्त्रियां ङीः । औपगवी । औत्सी । शिलेयी । सौपर्णेयी । आक्षिकी । ह्येनी । पौली । जानुदम्नी । साहचर्येण
 प्रत्यग्रहणादागमदितो न भवति । पठिता विद्या । स्तनंधयीत्यादौ तु घातोष्टिस्वस्यान्यार्थत्वाद् भवति । मुख्यादिति
 किम् । बहुलुस्वरा नगरी ॥ वयस्यगन्त्ये ॥ २ । ४ । २१ ॥ अदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः । कुमारी । तरुणी । अन-
 न्त्य इति किम् । दृढ्रा । द्विर्पैत्यादौ लथाद् वयो गम्यते ॥ द्विगोः समाहारात् ॥ २ । ४ । २२ ॥ अदन्तान्नाम्नः
 स्त्रियां ङीः । पञ्चपूली । दशरानी । त्रिफल्लेज्यदौ ॥ “ पात्रादिवर्जितादन्तोऽपरपदः समाहारे ! द्विगुरावावन्तान्तो
 वान्यस्तु सर्वो नसंस्कः ” ॥ १ ॥ परिमाणात्तद्धितलुक्प्रयविस्ताचितकम्बल्यात् ॥ २ । ४ । २३ ॥ द्विगोरद-

न्नात् स्त्रियां ङीः । द्विकुट्टवी । द्विपत्नी । “ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयायस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या
 बाह्या तु सर्वतः” ॥ १ ॥ परिमाणादिति किम् । पञ्चाब्धा । तद्धितङ्गीति किम् । द्विपण्या । विस्तादिवर्जनात् द्विविस्ता ।
 व्याचिता । द्विकम्बल्या ॥ काण्डात्प्रमाणादक्षेत्रे ॥ २ । ४ । २४ ॥ द्विगोस्तद्धितङ्गीति स्त्रियां ङीः । द्विकाण्डी २-
 ज्युः । प्रमाणादिति किम् । द्विकाण्डा शायी । द्विकाण्डीत्यपि केचित् । अक्षेत्रे इति किम् । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । अक्षे-
 त्र इति द्विगुविशेषणं किम् । द्विकाण्डी वडवा ॥ पुरुषाद्वा ॥ २ । ४ । २५ ॥ प्रमाणवाचिनो द्विगोः स्त्रियां ङीः ।
 द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा । तद्धितङ्गीत्येव । पञ्चपुरुषी ॥ रेवतरोहिणाद्भे ॥ २ । ४ । २६ ॥ स्त्रियां ङीः ॥ रे-
 वती । रोहिणी । रेवतीरमण इत्यत्र रेवच्छब्दोऽस्ति । रोहिणी, कटुरोहिणीत्यत्र प्रकृत्यन्तरम् ॥ नीलात्प्राण्योषधयोः
 ॥ २ । ४ । २७ ॥ स्त्रियां ङीः । नीली गौः । नीली ओपधिः । अन्यत्र नीला शायी ॥ क्ताच्च नाञ्चि वा ॥ २ ।
 ४ । २८ ॥ नीलात् स्त्रियां ङीः । नीली । नीला । प्रवृद्धविल्ली । प्रवृद्धविल्लीना ॥ केवलसामकभागधेयपापा-
 परसमानार्थकृतसुमङ्गलभेजजात् ॥ २ । ४ । २९ ॥ स्त्रियां ङीर्नाञ्चि । केवली नाम ज्योतिः । मामकीत्यादि ।
 मामकग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । मामिका वृद्धिरित्यत्र अञ्जलशणोऽपि ङीर्न । नाञ्चीति किम् । केवला ॥ भाजगोणना-
 गंथ्यलकुण्डकालकुशकाशुककटककवरात्पक्कावपनस्थूलाकृत्रिसासत्रकृष्णायसीरिरंस्तुश्रोणिकेशपाशो ॥ २
 । ४ । ३० ॥ स्त्रियां नाञ्चि ङीः स्यात् । भाजी पक्का चेत् भाजान्या । गोणी आवपनम् । गोणान्या । नागी स्थूला ।
 नागान्या । स्थली अकृत्रिमा । स्थलान्या । कुण्डी अमत्रम् । कुण्डान्या । काली कृष्णा । कालान्या । कुशी आयसी । कु-
 शान्या । काशुकी रिरंस्तुः । काशुकान्या । कटी श्रोणिः । कटान्या । कवरी केशपाशः । कवरान्या । जातौ तु नाग्येव
 तस्याः स्थौल्याभावात् । अमृते जारजः कुण्ड इति जातिवचनात् कुण्डशब्दात् जातिलक्षणो ङीर्भवत्येव । जानपदश-
 ब्दादपि वृत्ताच्चित्सन्त्यः । जानपदी वृत्तिः । अन्यत्र जानपदा मदिरा ॥ नवा शोणार्देः ॥ ३ । ४ । ३१ ॥ स्त्रियां

लीः । शोणी । शोणा । वक्षी । बहुः । गुणवचनात्तुरेणैव भविष्यति । वृत्रहो । वृत्रहो । चन्द्रभागी
 चन्द्रभागा । अन्यत्र चन्द्रभागा ॥ इतोऽस्यार्थात् ॥ २ । ४ । ३२ ॥ नाम्नः स्त्रियां लीर्वा । भ्रूमी । भ्रूमिः । अत्यर्थीदिति
 किम् । कृतिः । अजननिः ॥ पद्धतेः ॥ २ । ४ । ३३ ॥ स्त्रियां लीर्वा । पद्धतिः । स्यर्थ आरम्भः ॥ शक्तेः
 शक्ते ॥ २ । ४ । ३४ ॥ स्त्रियां लीर्वा । शक्ती । शक्तिः । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ स्वरादुतो गुणादखरोः
 ॥ २ । ४ । ३५ ॥ नाम्नः स्त्रियां लीर्वा । पद्धती । पटुः । गुणाद् द्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । स्वरात् किम् । पाण्डुर्भूमिः । उत
 इति किम् । श्वेता । गुणादिति किम् । आसुः । अखरोरिति किम् । खरुः । “सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिपु दृश्यते ।
 आर्धेयथाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वमकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ पूर्वार्धेन जातिर्गुणो न । आर्धेयथाक्रियाजश्चेत्यनेनोत्पाद्यत्वैकस्वभावस्य
 कर्मणो व्यवच्छेदः । अन्त्येन तु द्रव्यव्यवच्छेदः । केचित्तु द्रव्यावृत्तिनित्यानिसजातिमान् गुण इत्याहुः ॥ इथेतैतद्वरित-
 भरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च ॥ २ । ४ । ३६ ॥ स्त्रियां लीर्वा ॥ श्येनी । श्येता । एवमेत्यादयः । लत्वे लोहिनी ।
 लोहिता । वर्णादिति किम् । श्येता । चो नस्य लीसन्नियोगशिष्टतार्थः ॥ क्रः पलितासितात् ॥ २ । ४ । ३७ ॥ स्त्रियां
 लीर्वा तत्सन्नियोगे तस्य क्रश्च । पलिक्री । पलिता । असिक्री । असिता ॥ असहनञ्चविद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गाद-
 क्रोडादिभ्यः ॥ २ । ४ । ३८ ॥ अदन्तानाम्नः स्त्रियां लीर्वा । अतिकेशी । अतिकेश । सहादिवर्जनात् सकेशा । अ
 केशा । विद्यमानकेशा । स्वाङ्गात् किम् । बहुयवा । अक्रोडादिभ्य इति किम् । कल्याणक्रोडा । आदित्येव । परमशिवत्वा ॥
 “अधिकारोऽद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । च्युतं च प्राणिनस्तच्चन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ बहुशोफा । बहुकफा
 । सुज्ञाता । दीर्घशुखा शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावात् लीः । च्युतं चेत्यादि किम् । बहुकेशी रथ्या । पृथुशुली पृथुशुला
 प्रतिमा । कल्याणपाणिपादेत्यत्र स्वाङ्गसमुदायत्वात् वक्ष्यमाणनियमबलदाह न ड्डीः । द्विपदीसत्र तु द्विशुल्बान्नित्यं लीः ।
 अंस्वाङ्गपूर्वपदादेवेच्छन्त्यन्ये । पाणिपादा ॥ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गमात्रकण्ठात् ॥ २ । ४ । ३९

॥ सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाज्ञात् स्त्रियां ङीर्वा ॥ सुज्ञनासिकी । सुज्ञनासिका । कुशोदरी । कुशोदरा । विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णा । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा । गृह्णत्री । गृह्णत्री । सुगान्त्री । सुगान्ता । सुकण्ठी । सुकण्ठा । नियमार्थमिदम् तेन बहुस्वरसंयोगोपान्त्येभ्योऽन्येभ्यो न । सुललाटा । सुपार्थ्वा । अङ्गात्रकण्ठेभ्यो ङीर्वा नेच्छन्त्यन्ये ॥ २ । ४ । ४० ॥ सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाज्ञात् स्त्रियां ङीर्वा । शूर्पनखी । शूर्पनखा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अनाम्नीति किम् । शूर्पणखा । पूर्वपदस्थ्यादिति णत्वम् ॥ पुच्छात् ॥ २ । ४ । ४१ ॥ सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाज्ञात् स्त्रियां ङीर्वा । सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कवरमणिविषशरादेः ॥ २ । ४ । ४२ ॥ पुच्छात् स्त्रियां नित्यं ङीः । कवरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ पक्षाचोपमादेः ॥ २ । ४ । ४३ ॥ पुच्छाच्च स्त्रियां ङीः । उलूकपक्षी । उलूकपुच्छी ॥ क्रीतात् करणादेः ॥ २ । ४ । ४४ ॥ अदन्तात् स्त्रियां ङीः । अशक्रीती । करणग्रहणं किम् । सुक्रीता । आदेरिति किम् । अश्वेन क्रीता । केचित्तु घनेन क्रीतेति आवन्तेनापि समासमिच्छन्ति । धनक्रीता ॥ क्तादल्पे ॥ २ । ४ । ४५ ॥ नाम्नः करणादेः स्त्रियां ङीः ॥ अभ्रविलिप्ती षौः । अल्पे किम् । चन्दनामुलिप्ता ॥ स्वाङ्गादेरकृतामितजातप्रतिपन्नाद्बहुव्रीहेः ॥ २ । ४ । ४६ ॥ क्तान्तात् स्त्रियां ङीः । शङ्खभिनी । कृतादिवर्जनात् दन्तकृतेत्यादि । बहुव्रीहेः किम् । हस्तपतिता ॥ अनाच्छादजात्यादेर्नवा ॥ २ । ४ । ४७ ॥ कृतादिवर्जितक्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः । शङ्करजग्धी । शङ्करजग्धा । आच्छादवर्जनात् वक्षच्छन्वा । जात्यादेः किम् । मासयाता । अकृताद्यन्तादित्येव । कुण्डकृता । क्तादित्येव । शङ्करप्रिया ॥ पत्युर्नः ॥ २ । ४ । ४८ ॥ बहुव्रीहेः पत्यन्तात् स्त्रियां ङीर्वा तद्योगेऽन्तस्य नश्च । दृढपत्नी । दृढपतिः । मुख्यादित्येव । बहुस्थूलपतिः पुरी ॥ सादेः ॥ २ । ४ । ४९ ॥ पत्युः स्त्रियां ङीर्वा तद्योगेऽन्तस्य नश्च । ग्रामपत्नी । ग्रामपतिः । सादेः किम् । पतिरियम् । मुख्यादित्येव । अतिपतिः । गौणादपीच्छन्त्यन्ये ॥ सपन्त्यादौ ॥ २ । ४ । ५० ॥ पत्युः स्त्रियां ङीर्वाश्चान्तस्य । सपत्नी । ससुदायनिपातनं स-

मानस्य सभावार्यं पुंवद्भावाप्रतिषेधार्थं च । सपत्नीभार्यः । साप्रबः ॥ उढायाम् ॥ २ । ४ । ५१ ॥ प्त्युढीः स्त्रियां
 नञान्तस्य । पत्नी ॥ पाणिगृहीतीति ॥ २ । ४ । ५२ ॥ उढायां निपात्यन्ते । इति शब्दः प्रकारार्थः । पाणिगृहीती
 । करगृहीती । उढायां किम् । पाणिगृहीता । बहुव्रीहेरेवेच्छन्त्यन्ये ॥ पतिवत्यन्तर्वत्यौ भार्योगभिण्योः ॥ २ ।
 ४ । ५३ ॥ निपात्येते । पतिवती । भार्येति किम् । पतिमती पृथ्वी । गर्भिणीति किम् । अन्तरस्यां शा-
 लागामस्ति ॥ जातेरयान्तानित्यस्त्रीशुद्धात् ॥ २ । ४ । ५४ ॥ अदन्तात् स्त्रियां ङीः । जातिः काचित् संस्थानव्य-
 ङ्ख्या । तवी । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सति अत्रिल्लिग्नान्या । ब्राह्मणी । सत्यन्तं किम् । देवदत्ता । विशेष्यं किम् । शुक्रां ।
 गोत्रचरणलक्षणा च तृतीया । नाडायणी । वहृवृची । यदाहुः “ आकृतिग्रहणा जातिल्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदौ-
 ङ्यातनिर्ग्राहा गोत्रं च चरणैः सह ” ॥ १ ॥ जातेः किम् । मुण्डा । यान्तादिवर्जनात् क्षत्रिया, खट्वा, शुद्रा । ध-
 वयोगे तु शुद्धी । आदित्येव । आशुः । गवयी, द्रोणी, इत्यादि तु गौरादित्वात् । अन्तग्रहणं साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन
 वतण्डी । महाशुद्धी । आभीरजातिः । सुख्यादित्येव । बहुसूकरा भूमिः ॥ पाककर्णपर्णवालान्तात् ॥ २ । ४ । ५५
 ॥ जातेः स्त्रियां ङीः । ओदनपाकी । आशुकर्णी । मुद्रपर्णी । गोवाली । जातेः किम् । बहुपाका यवायुः । नित्यस्त्रीत्वा-
 द्रचनम् । एवमुत्तरसूत्रयेऽपि ॥ असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात् ॥ २ । ४ । ५६ ॥ जातेः स्त्रियां ङीः । श-
 ङ्खपुष्पी । सदादिवर्जनात् सत्पुष्पेत्यादि ॥ असंभस्त्राजिनैकशणपिण्डात्फलात् ॥ २ । ४ । ५७ ॥ जातेः स्त्रियां
 ङीः ॥ दासीफली । समादिवर्जनात् सम्फलेत्यादि । एकात्रिच्छन्त्यन्ये । ओपध्य एताः ॥ अनञो मूलात् ॥ २ । ४ ।
 ५८ ॥ जातेः स्त्रियां ङीः । दर्भमूली । अनवः किम् । अमूला ॥ धवाद्योगादपालकान्तात् ॥ २ । ४ । ५९ ॥ स्त्रि-
 यामदन्तान्ङीः । प्रष्टी । धवादियोगादिति किम् । प्रसूता । योगादिति किम् । देवदत्ता । व्यतिकविक्षायां प्राप्ती । पा-
 लकान्तवर्जनात् गोपालिका । आदित्येव । सहिष्युः ॥ प्रुतक्रतुवृषाकन्यमिच्छुसितकुसिदादौ च ॥ २ । ४ । ६०

॥ योगात् स्त्रियामेभ्यो धनवाचिभ्यो ङीस्तद्योगे चैषामैरन्तस्य । पूतकतायी । एवं दृपाकपायी इत्याद्यर्थः । योगात् किम् ।
 पूतक्रतुः ॥ मनोरौ च वा ॥ २ । ४ । ६१ ॥ धवाद्योगात् स्त्रियां मनोङीर्षि-तद्योगे औरैश्चान्तस्य । मनावी । मनायी ।
 मनुः ॥ वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्चमृडादीन् चान्तः ॥ २ । ४ । ६२ ॥ धवाद्योगात् स्त्रीष्टत्तेङीः । वरुणानी । एवमिन्द्राणीत्या-
 दयः । दीर्घोच्चारणं मतान्तरसंग्रहार्थम् । इन्द्रमाचष्टे इन्द्रं तद्भार्या इन्द्राणी ॥ मातुलाचार्योपाध्यायाद्या ॥ २ । ४ ।
 ६३ ॥ योगात् स्त्रीष्टत्तेङीस्तद्योगे चान्तः । मातुलानी । आचार्यानी । आचार्या । सुभ्रादित्वाणलाभावः ।
 आचार्यीति नेच्छन्त्यन्वे ॥ उपाध्यायानी । उपाध्यायी । अन्ये तु मातुला आचार्या उपाध्यायेत्यपीच्छन्ति तदर्थं ङी-
 रिति विकल्पनीयः ॥ सूर्याद्देवतायां वा ॥ २ । ४ । ६४ ॥ धवाद्योगात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे चान्तः । सूर्याणी । सू-
 र्या । देवतायां किम् । मानुषी सूर्यी । सूर्याणीति नेच्छन्त्यन्वे ॥ सूर्यागस्त्ययोरीये च ॥ २ । ४ । ९ ॥ यो ङ्यां
 छुङ् । सूर्यी । आगस्ती । ईये चेति किम् । सौर्यः । आगस्त्यः ॥ यवयवनारण्यहिमाद्रदोषलिप्युरुमहत्वे ॥ २ ।
 ४ । ६५ ॥ स्त्रियां ङीस्तद्योगे चान्तः । यवानी यवानी लिपिः । अरण्यानी । हिमानी । लिपीति, किम् । यवनी
 दृत्तिः । भार्या यवनी ॥ आर्यक्षत्रियाद्या ॥ २ । ४ । ६६ ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । धवयोगे द्रु-
 आर्या । भार्या यवनी ॥ यजो ङायन् च वा ॥ २ । ४ । ६७ ॥ यजन्तात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे च ङायन्नन्तो वा । गार्ग्या-
 यणी । गार्गी ॥ लोहितादिशकलान्तात् ॥ २ । ४ । ६८ ॥ यवन्तात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे ङायन् चान्तः । लौहित्या-
 यनी । शाकल्यायनी ॥ षावटाद्या ॥ २ । ४ । ६९ ॥ यजन्तात् स्त्रियां ङीस्तद्योगे ङायन्नन्तः । पौत्तिमाष्यायणी ।
 पौत्तिमाष्या । आवड्यायनी । आवड्या ॥ कौरव्यमाण्डूकासूरेः ॥ २ । ४ । ७० ॥ स्त्रियां ङीस्तद्योगे ङायन् चान्तः । पौत्तिमाष्यायणी ।
 न्तः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । आसुरायणी ॥ इव इतः ॥ २ । ४ । ७१ ॥ स्त्रियां ङीः । सौतंगमी । इतः किम्
 कारीषगन्ध्या ॥ नुर्जातेः ॥ २ । ४ । ७२ ॥ इदन्तात् स्त्रियां ङीः । कुन्ती । दाक्षी । इत इत्येव । विद् । दरद् । नुः

किम् । तिचिरि । जातेः किम् । निष्कौशाम्भिः ॥ उत्तोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् ॥ २ । ४ । ७३ ॥ जुजा-
 तिवाचिनः स्त्रियाम् । कुरुः । कर्कन्धुः । ब्रह्मा बन्धुरस्या ब्रह्मबन्धुरित्यत्र परोऽपि कच् न तत्र बहुलाधिकारात् ।
 उतः किम् । गधुः । ऊङ्कि हि सति अतिवधुरित्वात् इत्यः स्यात् । अप्राणिनः किम् । आधुः । जातेरित्येव पठुः । द्या-
 दिवर्जनात् अर्धस्युः । रज्जुः । हनुः । बहुयचनापाकृतिगणार्थम् । कथं भीरु गतं निवर्त्तते । ताच्छीलिकानां संज्ञापकारत्वेन
 मनुष्यजातिवचनत्वात् भविष्यति । अन्ये तु किमभीरुरार्थसे इति प्रयोगाज्जातिवचनत्वमनिच्छन्त ऊङं न मन्यन्ते ॥
 वाचन्तकटुकमण्डलोर्नाम्नि ॥ २ । ४ । ७४ ॥ स्त्रियाम् ऊङ् । मद्रवाहः । कद्रुः । कर्मण्डलः । नाम्नि किम् । दृत्तवाहुः
 । उपमानसहितसहस्राफचामलक्षणाचूरोः ॥ २ । ४ । ७५ ॥ स्त्रियाम् ऊङ् । करभोरुः । कर्मण्डलः । एवं सहितोरुर्हि-
 त्यादयः । उपमानादेरिति किम् । पीनोरुः । कथं हस्तिस्वाम्युरुः । नात्रोरुखण्ड उपमानादिपूर्वः किन्तु स्वाम्युरुः ॥ नारी-
 सखीपङ्कगृध्रश्च ॥ २ । ४ । ७६ ॥ एते निपात्याः ॥ यूनस्तिः ॥ २ । ४ । ७७ ॥ स्त्रियाम् ऊच्यपवादो योगः ।
 युवतिः । युवतीत्यत्र तु इतोऽत्यर्थदिति लीर्भविष्यति । मुल्यादित्येव । निर्युनी ॥ अनाथं वृद्धेऽपिजो बहुस्वरगुरु-
 पान्त्यस्यान्त्यस्य स्यः ॥ २ । ४ । ७८ ॥ कारीपगन्ध्या । वाराणा । अनाथे किम् । वारिणी । वृद्धे किम् । वाराही
 । अणिव इति किम् । आर्त्तभागी । बहुस्वरेति किम् । दाक्षी । गुरुपान्त्यस्येति किम् । औपगवी । अणिवन्तस्य सतो
 बहुस्वरस्येति किम् । दौवार्या । स्त्रियामित्येव । वाराहिः । शुल्बस्येत्येव । बहुकारीपगन्ध्या । सौधर्मीत्यादि तु गौरादि-
 पाठात् शुल्बाहादनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति ॥ स्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ॥ २ । ४ । ८३ ॥
 कारीपगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । व्येति किम् । इभ्यापुत्रः । केवलयोरिति किम् । कारीपगन्ध्यापुत्रकुलम् । तत्पु-
 रुप इति किम् । कारीपगन्ध्यापतिः । शुल्ब इत्येव । अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः ॥ बन्धौ बहुवीहौ ॥ २ । ४ । ८४ ॥ मु-
 ल्यावन्तण्यः केवले ईच् । कारीपगन्धीबन्धुः । केवल इत्येवं । कारीपगन्ध्यावन्धुकुलम् । अतिकारीपग-

न्याबन्धुः ॥ मातमातृमातृके वा ॥ २ । ४ । ८५ ॥ बहुव्रीहवीच् । कारीपगन्धीमातः, कारीपगन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमाता, कारीपगन्ध्यामाता । कारीपगन्धीमातृकः, कारीपगन्ध्यामातृकः । मातेति निर्देशान्मातृशब्दस्य पुत्रप्रशं-
 सामन्यमन्तरेणापि पक्षे मातदेशः । अन्यथा मातृशब्देनैव गतत्वान्मातृशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । मातृमातृकशब्दयोश्च
 भेदोपादानाद् ऋदन्तलक्षणः कचप्रत्ययोऽपि विकल्प्यते ॥ तिष्यपुष्ययोर्भाणि ॥ २ । ४ । ९० ॥ यो लुक् । तैपी
 रात्रिः । पौषमहः । तिष्यपुष्ययोरिति किम् । सैध्यमहः । भाणीति किम् । तैष्यश्चरुः । अन्ये तु तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे वर्च-
 मानयोः सामान्येऽणि नित्यं सिध्यशब्दस्य विकल्पेन यलोपमिच्छन्ति ॥ कुलाख्यानाम् ॥ २ । ४ । ७९ ॥ अनार्ष-
 दृढाणिबन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यः । पौणिक्या । गौप्त्या । दृढइत्येव । पौणिकी । अनार्ष इत्येव । गौत्मी । गौरा-
 दित्वात् तु भौरिकी । भौलिकी । अवहुराण्यारूपान्त्यार्थवचनम् ॥ ऋड्यादीनाम् ॥ २ । ४ । ८० ॥ अणिबन्ता-
 नामन्तस्य स्त्रियां ष्यः ॥ चौपयत्या । क्रौड्या । क्रौड्यः । अन्ये तु क्रौड्येयः । अनन्तरापत्यार्थोऽप्यारम्भः ॥ भो-
 जस्तयोः क्षत्रियायुचत्योः ॥ २ । ४ । ८१ ॥ अन्तस्य स्त्रियां ष्यः । भोज्या । स्त्र्या । अन्या तु भोजा स्त्र्या ।
 अन्ये तु स्ततसम्बन्धिनी सुवतिः स्त्र्या न सर्वत्याहुः ॥ दैवयज्ञिशौचिदक्षिसात्यसुप्रिक्राण्ठेचिद्धेर्वा ॥ २ । ४ ।
 ८२ ॥ स्त्रियामन्तस्य ष्यः ॥ दैवयज्ञ्या । शौचिदक्ष्या । शौचिदक्षी । सात्यसुय्या । सात्यसुय्री । काण्ठेचिद्व्या
 । काण्ठेचिद्धी । इवन्तमात्रनिर्देशात् पौत्रादौ प्राप्ते प्रथमापत्ये त्वप्राप्ते विभाषा ।

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्वरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिशुणोपेतद्व-
 द्विचन्द्रापरनामद्विद्विजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविप्रशास्त्रीयतपो-
 गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिस्वरिविरचितायां हेमप्रभायां स्त्रीप्रत्ययाः ॥

॥ अथ कारकाणि ॥

॥ क्रियाहेतुः कारकम् ॥ २ । २ । १ ॥ कर्त्रादि । तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यं शक्तिरित्याचक्षते । एतेन शक्तिमत्कारकमित्यपास्तम् । मणिसमवधाने अग्दीहकत्वाभावात् । शक्तिश्च सहश्रुवीवद्द्रव्यभाविनी क्रियाकाल एवाभिव्यज्यते । अन्वर्थाश्रयणाच्च निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेर्न कारकसंज्ञा । तेनात्रेण वास इत्यत्र न समासः ॥ स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ २ । २ । २ ॥ क्रियाहेतुः क्रियासिद्धौ स्वप्रधानो यः स कर्त्ता । देवदत्तः पचति । देवदत्तेन पाचयति चैत्रः । स्थाली पचति । मैत्रेण कृतः ॥ २ । २ । ३ ॥ कर्त्रा क्रियायां यद्विद्येयेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्म च स्यात् । प्रसिद्धस्यानुवादेनोपसिद्धस्य विधानं लक्षणार्थः । तत्रेधा निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च । तत्र यदसज्जायते जन्मना वा प्रकाशयते तन्निर्वर्त्यम् । कृतं करोति । पुत्रं प्रसूते । प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद्विकारमापाद्यते तद्विकार्यम् । काष्ठं दहति । यत्र तु क्रियांकृतो विज्ञो यो नास्ति तत्प्राप्यम् । आदिसं पश्यति । अस्य तु त्रिविधस्यापि अवान्तरव्यापारा निर्द्वैतविकृत्याभासोपगमनानि । त्रिविधमप्येतत् त्रिविधम् । इष्टमनिष्टमनुभयं च । शिष्यं करोति । अहिं लङ्घयति । वृक्षच्छायां लङ्घयति । पुनस्तत्कर्म द्विविधं प्रधानेतरभेदात् तच्च द्विकर्मकेषु दुहिभिसिद्धिमच्छिचिगृह्णाशास्वर्थेषु याचिज्यतिप्रथितेषु नीहकृत्वहेषु च भवति । याचिखनुनयाथस्तेन भि-
क्ष्यर्थोद्भेदः । गां देधिं पयः । यदर्थं क्रियारभ्यते तत्प्रधानं तत्सिद्धयै यत्क्रियाया व्याप्यते गवादि तदप्रधानम् । प्रधा-
नाविवक्षायां गवादेरेव प्राधान्यम् । आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपेन । तत्र दुहादीनामप्रधाने कर्मणि कर्मजः प्रत्ययो भवति । गोदुहते पयो मैत्रेण । न्यादीनां तु प्रधाने कर्मणि । नीयते नीता वा ग्राममंजा । गत्यर्थानामकर्मकाणां तु णिगन्तानाम्-
भयत्र न बोध्यते शिष्यो धर्मम् । बोध्यते शिष्यं धर्म इति वा । भोज्यतेऽतिथिभोदनः । भोज्यतेऽतिथिरोदनम् । पाठ्यते

शिष्यो ग्रन्थम् । पाठ्यते शिष्यं ग्रन्थं इति वा । सर्वत्र चोक्ते कारके प्रथमा अधिधानं च प्रायेणेत्यादि कृतद्वितसमासैः ।
 कर्तुः किम् । मोषेष्वथं वध्नाति । वीति किम् । पयसा ओदनं शुद्धत्वे ॥ वां कर्मणामणिक्कर्त्ता णौ ॥ २ । २ । ४ । ४ ॥
 कर्म । पाचयति चैत्रेण वा । अत्रां विवक्षितकर्माणो प्राप्ता उत्तरत्र नित्यग्रहणात् । व्यापारमात्रविवक्षायां मविवक्षित-
 कर्माणो भवन्ति । गत्यर्थदीनां परलाभित्य एव विधिः ॥ गतिबोधो धाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदि-
 हाशब्दाय क्रन्दाम् ॥ २ । २ । ६ ॥ अणिगवर्त्यायां कर्त्ता णौ कर्म स्यात् । गमयति मैत्रं ग्रामम् । देशान्तरप्राप्तेर-
 न्यत्र न भवति । स्त्रियं गमयति मैत्रेण चैत्रः । बोधशब्देन सामान्यविशेषयोर्ग्रहणम् । बोधयति गुरुः शिष्यं धर्मम् ।
 दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । अन्ये तु बोधविशेषार्थस्य दृशेरेवेच्छन्ति । द्रापयत्युत्पलं चैत्रेण मैत्रः । भोजयति वडुमोद-
 नम् । शब्दः कर्म क्रिया व्याप्यं वा येषां ते शब्दकर्मणः । जल्पयति मैत्रं द्रव्यम् । अध्यापयति वडुं वेदम् । आसयति
 मैत्रं चैत्रः ॥ कालाध्वभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका एवेत्यन्यकर्मपिक्षया नित्याकर्मका वेदितव्याः । गत्यर्थदी-
 नामिति किम् । पाचयसोदनं चैत्रेण मैत्रः । अणिक्कर्त्तव्यं । गमयति चैत्रो मैत्रम्, तमपरः प्रयुद्धत्वे, गमयति चैत्रेण मैत्रं
 जिनदत्तः । नयतेः प्राणोपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन गत्यर्थत्वात् खोधदोराहारार्थत्वात् हाशब्दाय क्रन्दां च शब्दकर्मकत्वात् कर्मत्वे
 प्राप्ते प्रतिषेधार्थं वचनम् । नायति भारं चैत्रेणेत्यादि कर्मसंज्ञा प्रतिषेधात् स्वव्यापारश्रयं कर्तव्यमेव । प्रेषणांध्येषणां-
 दिप्रयोजकव्यापारेण णिगन्तव्येनाणिक्कर्त्तुर्व्यल्पत्वात् कर्मसंज्ञा सिद्धैव नियमार्थं तु वचनम् । तेनान्यधातुसम्बन्धिनः
 कर्तव्यमेव ॥ भक्षेर्हिंसायाम् ॥ २ । २ । ६ ॥ स्वार्थिकण्यन्तस्योणिक्कर्त्ता णौ कर्म स्यात् । भक्षयति संस्यं बलीविदान्
 मैत्रः । वनस्पतीनां प्रसवग्रोहदृष्ट्यादिमत्त्वेन चेतनत्वात् तद्विशेषस्य संस्यस्य प्राणवियोगस्तद्भक्षणत्वं स्वांस्युपधातो
 वात्र हिंसा । हिंसायां किम् । भक्षयति पिण्डीं शिशुना । आहारार्थत्वात् प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । तेन भक्षयति राज-
 द्रव्यं नियुक्तेनेत्यादौ न ॥ वहेः प्रवेधः ॥ २ । २ । ७ ॥ अणिक्कर्त्ता णौ कर्म स्यात् । वाहयति भारं बलीविदान् मैत्रः

। चौरं बन्धनाज्जासयति । अभावकर्तृकार्थं वचनम् ॥ निप्रेभ्यो घ्नः ॥ २ । २ । १५ ॥ व्यप्यं कर्म वा । बहुवचनं
 समस्तव्यस्तविपर्यस्तपरिग्रहार्थम् । चौरस्य चौरं वा निप्रंहन्ति । निहन्ति, प्रंहन्ति, प्रणिहन्ति । हिंसायामित्येव । रागादी-
 निहन्ति ॥ विनिमेषद्यूतपणं पणव्यवहोः ॥ २ । २ । १६ ॥ व्याप्यं कर्म वा । शतस्य शतं वा पणायति । दशानां
 दश वा व्यवहरति । विनिमेषद्यूतपणमिति किम् । साधून् पणायति । शलाकां व्यवहरति । वचनभेदो यथासङ्ख्यनिवृ-
 त्त्यर्थः ॥ उपसर्गाद्धिवः ॥ २ । २ । १७ ॥ व्याप्यौ विनिमेषद्यूतपणौ कर्म वा । शतस्य शतं वा प्रदीव्यति ॥ न ॥ २
 । २ । १८ ॥ अनुपसर्गस्य दिवो विनिमेषद्यूतपणौ व्याप्यौ कर्म न ॥ शतस्य दीव्यति । अकर्मकत्वादीव्यते द्यूतं देवित-
 व्यं सुदेवमित्यादौ भावे आत्मनेपदत्तकृत्यखलः कर्त्तरि च क्तः सिद्धाः ॥ भूमिं दीव्यतीत्यत्र तु सन्धिपणः । द्यूतं दी-
 व्यति, अक्षान् दीव्यतीत्यत्र न पणो व्याप्यं किन्तु क्रिया तत्साधनञ्च ॥ करणञ्च ॥ २ । २ । १९ ॥ दिवः करणं कर्म-
 करणञ्च युगपत् । अक्षान्सैर्वा दीव्यति अक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेणेत्यत्र करणत्वात्तृतीया, कर्मत्वाच्चाणिककर्तुः कर्मत्वं परस्मैपदं
 च न भवति । अक्षान् दीव्यतीत्यत्र करणत्वनिमित्ता तृतीयैव परत्वात् स्यादिति न शङ्क्यं स्वर्धाभावात् । प्रतिकार्यं
 संज्ञा भिद्यन्ते इति न्यायाद्वा ॥ अधेः शीङ्स्थास आधारः ॥ २ । २ । २० ॥ कर्म । ग्राममधिश्चेते । अधितिष्ठति,
 अध्यास्ते । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका इति सिद्धं सकर्मकत्वं आधारवाधनार्थं तु वचनम् ॥ उपान्व-
 ध्याङ्वसः ॥ २ । २ । २१ ॥ आधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । अनुवसति, अधिवसति, आवसति, साहचर्या-
 दुपस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न । ग्रामे उपवसति । अदाद्यनदाद्योरनदादेरेव ग्रहणमितिवस्ते न ॥ वाभिनिवि-
 शः ॥ २ । २ । २२ ॥ आधारः कर्म । व्यवस्थितवर्षाभयम् । तेन ग्राममभिनियुक्ते, कल्याणेऽभिनियुक्ते ॥ का-
 लाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् ॥ २ । २ । २३ ॥ आधारः कर्म युगपत् । मासमास्ते । मासे आस्यते । का-
 क्रोशं स्वपिनि । गोदोहमास्ते । कुरुनास्ते । अविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मकाः । मासं पचति । कालादि क्रिय् । प्रासादे

आस्ते । अकर्म चेति किम् । मासमास्यते । गेदोहमासितः । अकर्मणामिति किम् । रात्राद्युद्देशोऽर्थातः । पचत्योदनं मा-
 समित्यादि तु द्विकर्मकत्वाद् भविष्यति । अन्ये तु सकर्मकाणामकर्मकाणां च प्रयोगे कालाध्वभाषानामत्यन्तसंयोगे सति
 नित्यं कर्मत्वमिच्छन्ति । दिवसं पचत्योदनमित्यादि । अनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि त्याद्यादयोऽपि । मास आस्यते । काला
 ध्वनोन्वयाप्ताविति च गुणद्रव्ययोगे एवेच्छन्ति न तु क्रियायोगे । अत्यन्तसंयोगादन्यत्र तु रात्रौ शेते इत्यादावाधारत्व-
 मेव ॥ साधकतमं करणम् ॥ २ । २ । २४ ॥ क्रियायां कारकम् । दानेन भोगानामेति । तमग्रहणमपादानादिसंज्ञा-
 र्यां तरतमयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन कुसूलात्पचति । गङ्गायां घोषः । अस्य च कारकान्तरापेक्षया प्रकर्षो न स्व-
 कक्षायाम् । तेनैकस्यां क्रियायामनेकमपि करणं भवति । नावा नदीस्रोतसा व्रजति । यद्व्यापारानन्तरं क्रियासिद्धिर्दि-
 वक्ष्यते तत्साधकतमम् ॥ कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् ॥ २ । २ । २५ ॥ व्याप्येन क्रियायां वा यं श्रद्धानुग्रहादिकाम्य-
 याभिसम्बन्ध्याति स कर्माभिप्रेयः । देवाय वलिं ददाति । शिव्याय ज्ञानशुपदिशति । राज्ञे कार्यमाचष्टे । पत्ये शेते । दे-
 वेभ्यो नमति । अभिग्रहणादिह न । द्यतः पृष्ठं ददाति । इह च स्यात् छात्राय चपेटां प्रयच्छति ॥ स्पृहेर्व्याप्यं वा ॥
 २ । २ । २३ ॥ सम्प्रदानं । वने पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति । सम्प्रदानत्यपक्षेऽकर्मकत्वम् । तेन पुष्पेभ्यः स्पृहते
 मैत्रेणेत्यादौ भावे आत्मने पदादयः ॥ कुदुद्देहेर्व्यासूयार्थेर्धे प्रति कोपः ॥ २ । २ । २७ ॥ तत्सम्प्रदानम् । मैत्राय
 कुध्यति, दुहति, ईर्ष्यति, अह्वयति, रुष्यति, इत्यादि, यं प्रतीति किम् । मनसा कुध्यति । मैत्रेण कुध्यते । कोप इति
 किम् । शिष्यस्य कुप्यति विनयार्थम् । सम्प्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधनाद्भावे आत्मनेपदादयः । मैत्रायेष्यते । इत्या-
 दि ॥ नोपसर्गात् कुदुद्दुहा ॥ २ । २ । २८ ॥ यं प्रति कोपस्तत्सम्प्रदानम् । मैत्रमभिकुध्यति, अभिदुहति । कुधि-
 दुही सोपसर्गो सकर्मकौ ॥ अपाथेऽवधिरपादानम् ॥ २ । २ । २९ ॥ अपाथेनानधिष्ठितः । तदेतन्नविधयम् । नि-
 दिष्टविषयम् । उपाचविषयम् २ । अपेक्षितक्रियम् ३ च । ग्रामादागच्छति ॥ कुसूलकात्पचति ३ । साकाश्यकेभ्यः पा-

दलियुक्ता अभिरूपतराः ३ । अपायश्च कायसंसर्गपूर्वको बुद्धिसंसर्गपूर्वकश्च विभाग उच्यते । तेनाधर्माब्जुद्युसते, विर-
 मति धर्मत्वमाद्यति, शृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । मेपान्मेपोऽपसर्पति । त्रिचक्षान्तरे त्वपादानत्वाभावे
 यथायोगं विभक्तयो भवन्ति । शृङ्गे शरो जायते इत्यादि ॥ क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ॥ २ । २ । ३० ॥
 कर्तुः कर्मणो वा । आधारसंज्ञापि । तत्तोढा वैषयिकमौपश्लेषिकमभिव्यापकं सामीप्यकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति ।
 दिवि देवाः । कटे आस्ते । तिलेषु तैलम् । गङ्गायां घोषः । युद्धे सन्नहते । अङ्गुल्यग्रे करिशतम् ॥ नाम्नः प्रथमैक-
 द्विबहौ ॥ २ । २ । ३१ ॥ वर्तमानात् स्वार्थे । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्योक्तशक्तिलक्षणः समग्रोऽसमग्रो वा पञ्चको ना-
 मार्थोऽर्थमात्रम् । तेषु शब्दस्वार्थे षट्चिनिमित्तं स्वरूपजातिगुणक्रियाद्रव्यस्वन्धादिरूपं त्वतलादिप्रलयाभिधेयं स्वार्थः
 । स च भावो विशेषणं गुण इति चारुयायतो डित्यः । गौः । शुकः । कारकः । दण्डी । राजपुरुषः । गर्गाः । यत्पुन-
 रिदंतदित्यादिना व्यपदिश्यते स्वार्थस्य व्यवच्छेद्यं लिङ्गसङ्ख्याशक्त्याद्याश्रयः सत्त्वभूतं द्रव्यं विशेष्यमिति । इयं जातिः
 । अयं गुणः । इदं कर्मोति । यदर्थे सदसद्वा शब्दत एवावसीयते तद्दृश्यावादिसंस्कारहेतुः स्त्री पुमान् नपुंसकमिति लि-
 ङ्गम् । तच्च शब्दधर्म इत्येके । अर्थधर्म इत्यन्ये । उभयथापि न दोषः । स्त्री पुमान् । नपुंसकम् । यस्यामेकद्विवहुवचनानि
 भवन्ति सा भेदमतिपच्छेदुः सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः । “ निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्वत्स्तु
 यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ” ॥ १ ॥ यस्यामनभिहितायां द्वितीयाद्या व्यतिरेकविभक्तयः षष्ठी च भवति । सा कारक-
 रूपा तत्पूर्वकसम्बन्धरूपा च शक्तिः । क्रियते कटः । अर्थमात्रं चोपचरितमपि । उपचारश्च साहचर्यस्थानतादर्थ्यदृ-
 त्तमानधरणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्यैः । कुन्ताः प्रविशन्ति इत्यादि । अलिङ्गसङ्ख्यमपि । उच्चैः । शक्तिप्रधानमपि
 यतः । द्योत्यमपि । प्रपचति । स्वरूपमात्रमपि । अध्यागच्छति । त्याद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये प्रथमेति तत्त्वम् । यत्रा-
 न्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यते । नाम्न इति किम् । निरर्थकाद्गर्णाद्वात्तवाक्याभ्यां च माभूत् ।

एकद्विवहविति च सङ्करनिवृत्त्यर्थम् । अव्ययेभ्यस्तु एकत्वाद्यभावेऽपि अव्ययस्येति लुङ्निधानाद् विभक्तिविधिः । त-
 त्फलमथो स्वस्ते गृहम् ॥ आमन्त्र्ये ॥ २ । २ । ३२ ॥ नाम्नः प्रथमा । हे देव । आमन्त्र्ये इति किम् । राजा भव ।
 पृष्ठीभासौ वचनम् ॥ गौणात् समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातिथेनतेनैर्द्धितीया ॥ २ । २ । ३३ ॥ समय-
 ग्रामम् । निकषा गिरिम् । हा मैत्रं व्याधिः । धिक् जालम् । अन्तरान्तरेण च निपथं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण धर्म-
 न सुखम् । साहचर्यान्निपातावेतौ । अतिवृद्धं कुरुमहद्बलम् । येन पश्चिमां गतः । तेन पश्चिमां नीतः । हा कृतं चैत्रस्ये-
 त्यादौ न साक्षात् हादियुक्तत्वेन विवक्षा । बहुवचनादन्येनापि योगे द्वितीया बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । गौणा-
 दिति किम् । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः ॥ द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ॥ २ । २ । ३४ ॥ योगे गौणान्नाम्नो
 द्वितीया । षष्ठ्यपवादः । बहुवचनमेकद्विवहविति यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थम् । अधोऽधः, अध्यधि, उपर्युपरि, ग्रामम् ।
 एषां द्वित्वे इति किम् । अधः प्रासादस्य । अस्मीत्यादृद्धिचं न ॥ सर्वोभयाभिपरिणा तसा ॥ २ । २ । ३५ ॥
 युक्ताद् गौणान्नाम्नो द्वितीया । सर्वत उभयतोऽभितः परिता वा ग्रामं क्षेत्राणि ॥ लक्षणवीर्य्येत्थंभृतेष्वभिना ॥ २
 । २ । ३६ ॥ युक्ताद्धर्चमानाद् गौणान्नाम्नो द्वितीया । दृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । दृक्षं दृक्षमभिसेकः । साधुर्वैत्रो मातर-
 मभि । लक्षणादिषु किम् । यदत्र ममाभि स्यात् तदीयताम् ॥ भागिनि च प्रतिपर्य्यनुभिः ॥ २ । २ । ३७ ॥ लक्ष-
 णादिषु वर्तमानाद् गौणान्नाम्नो द्वितीया । यदत्र मां प्रति, परि, अतु, वा स्यात् तदीयताम् । दृक्षं प्रति, परि, अतु वा
 विद्युत् । दृक्षं दृक्षं प्रति, परि, अतु, वा सिञ्चति । साधुर्वैत्रदत्तो मातरं प्रतिपर्य्यनु वा । एतेषु किम् । अतु वनस्याशनि-
 र्गता ॥ हेतुसहार्थेऽनुना ॥ २ । २ । ३८ ॥ हेतुर्जनकः । सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च तद्विषयोऽपि उपचारात्
 । तयोर्वर्चमानादनुना युक्ताद् द्वितीया । जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः । गिरिमन्ववसिता सेना । वृतीयापवादो यो-
 गः ॥ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २ । २ । ३९ ॥ युक्ताद् द्वितीया । अतु सिद्धसेनं कवयः । अतु मण्डवादिनं तार्किकाः । अनु-

हेमचन्द्रं वैयकस्याः । उपोमास्वार्ति सङ्ग्रहीतारः । उपजिनभद्रगणिकामश्रमणं व्याख्यातारः । उपयशोविजयोपाध्यायं
 नव्यतार्किकाः । तस्मादन्ये हीना इत्यर्थः ॥ कर्मणि ॥ २ । २ । ४० ॥ नाम्ने द्वितीया । कटं करोति । इत्यादि । क्रि
 यते कटः । कृतः कटः । शत्यः पटः । आरूढवानरो वृक्ष इत्यादिषु त्यादिकृत्तद्धितसमासैरभिहितत्वात् लोकशास्त्रयोश्चा-
 भित्तिर्धे शब्दप्रयोगयोगान्न भवति । कटं करोति । भीष्मद्वारं दर्शनीयमित्यादिषु तु भीष्मत्वाद्रियुक्तस्य कटस्य कर्मत्वं
 प्रतिपाद्यं । न च जातिशब्दाः सम्भविनोऽपि गुणान् प्रतिपादयितुं समर्थौ इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयो-
 गस्तथा तेभ्यो द्वितीयापि । नहि सामान्यवाचिनः ऋतशब्दादुत्पन्ना द्वितीया भीष्मदीनामनियताधाराणां गुणानां कर्म-
 त्वमभिधातुं शक्नोति । यदि वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि । तत्र यद्यत् करोति ना व्याप्तुमिष्टं तत्सर्वं द्रव्यं गुणश्च क-
 र्मेति पृथक् कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीया पश्चात्त्वेकाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति । अथवा द्रव्यस्य क्रियासु साक्षादु-
 पयोगात् अस्तु कटस्यैव कर्मत्वं, भीष्मदीनां तु न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमाद्विभक्तिक्रानामप्रयोगार्हत्वात्
 एकविभक्तिभन्तरेण च सामानाधिकरण्यविशेषणत्वायोगात्, यथेश्वरसुहृदां स्वयं निर्धनत्वेऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात् तद्धने-
 नैव फलभात्त्वं भवत्येवकर्मणामपि कटकर्मत्वेनैव कर्मत्वात् द्वितीया । कृतः कटो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यत्र तु करो-
 तेरूपप्रथमानः क्तो यस्य तथा क्रियया सम्बन्धस्तस्य तस्य साकल्येन कर्मत्वमभिधायतीति क्वचिदपि द्वितीया न
 । कृतं पश्येत्यादौ तु कर्मादिसामान्यं कृद्भिरभिहितं तत्रापि अभिहितः सोर्थोऽन्तर्भूतो नामार्थः सम्पन्न इति कर्मादिश-
 क्तियुक्तं द्रव्यं क्ताद्यन्तैरभिधीयते । यथेदं कर्मेति । तत्र यासौ स्वरूपकालभिन्नायां क्रियायां सव्यापारतया कर्मादिरूपता
 तदभिधानाय यथायथं द्वितीयादयो भवन्ति । यत्र पुनरेकद्रव्याधारा प्रधानाप्रधानक्रियाविषयानेका शक्तिस्तत्र प्रधान-
 विषयायां शक्तौ प्रत्ययैरभिहितायामप्रधानक्रियाविषया शक्तिः प्रधानशक्त्यनुरोधात् अभिहितत्वप्रकाशमाना विभक्त्यु-
 पपत्तौ निमित्तं न भवति, यथौदनः पक्त्वा शुष्यते देवदत्तेन । ग्रामो गन्तुमिष्यते देवदत्तेनेत्यत्र तु द्वितीयाचतुर्थ्यौ न

भवतः । इह च गौणत्वं क्रियापेक्षं । तेनाजां नयति ग्रामम् । कृतपूर्वी कटं, व्याकरणं सूत्रपतीत्यादौ यः कृतादिभिः ।
 कटादेरभिसम्बन्धः स प्रत्ययेऽर्थान्तराधिधायिन्युत्पन्ने कृतादीनामुपसर्जनत्वात्त्रिवर्त्ते क्रियाया तु सह सम्बन्धोऽस्तीति
 व्याप्यत्वाद् द्वितीया ॥ क्रियाविशेषणात् ॥ २ । २ । ४१ ॥ द्वितीया । स्लोकं पचति । द्वितीयार्थं वचनं न कर्मसंज्ञा-
 र्थम्, तेन कृद्योगे कर्मनिमित्ता न यष्टी । ओदनस्य शोभनं पक्ता । मन्दं गन्ता ग्रामार्थेत्यादौ चतुर्थी न ॥ काला-
 ध्वनोऽर्थसौ ॥ २ । २ । ४२ । द्योत्यायां वर्त्तमानान्नाम्नो द्वितीया । द्रव्यगुणक्रियारूपेणाल्यन्तसम्बन्धो व्याप्तिः ।
 मासं शुद्धयानाः, कल्याणी, अधीते वा । क्रोशं गिरिः, कुटिला नदी, अधीते वा । व्याप्तौ किम् । मासस्य मासे वा द्वयहं
 शुद्धयानाः । क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी । भावादपीच्छन्त्यन्ये । गोदोहं वक्रः ॥ सिद्धौ तृतीया ॥ २ ।
 २ । ४३ ॥ कालाध्ववाचिभ्याम् । मासेन मासाभ्याम् मासैर्वावश्यकमधीतम् । क्रोशेन क्रोशाभ्याम् क्रोशैर्वा माधृतम-
 धीतम् । सिद्धौ किम् । मासमधीत आचारो नानेन गृहीतः । भावादपीच्छन्त्यन्ये । गोदोहेन कृतः कटः ॥ हेतुकर्तृक-
 रणेत्थंभृतलक्षणे ॥ २ । २ । ४४ ॥ नान्नस्तृतीया । धनेन कुलम् । चैत्रेण कृतम् । दात्रेण छुनाति । अपि त्वं क-
 मण्डलुना छात्रमद्राक्षीः । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदित्यत्र तु लक्ष्यप्रधानो निर्देव इति न स्यात् । धान्ये-
 नार्थो मासेन पूर्वं इत्यादौ तु हेतौ कृतभवत्यादिगम्यमानक्रियापेक्षया कर्तृकरणे वा तृतीया ॥ सहार्थे ॥ २ । २ । ४६
 ॥ गम्यमाने नाम्नस्तृतीया । पुत्रेण सहागतः । ” एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भरम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति
 गर्दभी ॥ १ ॥ गौणादित्येव । सहोद्यौ चरतो धर्मम् ॥ यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥ २ । २ । ४६ ॥ यस्य भेदिनो भेदैस्तद्व-
 तोऽर्थस्य निर्देशः स्यात् तद्वचिनस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । पदेन खजः । प्रकृत्या दर्शनीयः । तद्वद्रहणं किम्
 । अक्षि काणं पश्य । आख्येति प्रसिद्धिमस्त्रिग्रहार्थम् । तेन अक्षणा दीर्घ इति न स्यात् । भेदग्रहणात् यष्टीः प्रवेशय । ष-
 ष्ठीनिवृत्त्यर्थं तु वज्रनम् ॥ कृताद्यैः ॥ २ । २ । ४७ ॥ निषेधार्थैर्युक्तात् तृतीया । कृतं तेन । किं गतेन । कृतम् भवतु

अलं किम् एवं प्रंकाराः कृतादयः ॥ काले भान्नवाधारे ॥ २ । २ । ४८ ॥ तृतीया । पुण्येण पुण्ये वा पायसमग्नी-
 यात् । काले किम् । पुण्येऽर्कः । भादिति किम् । तिलपुण्येषु गत्सीरम् । आधारे किम् । अत्र पुण्यं विद्धि । पृथी माभू-
 दिति वचनम् ॥ प्रसितोत्सुकावबद्धैः ॥ २ । २ । ४९ ॥ युक्तादाधारास्तृतेस्तृतीया वा । केनेषु केनेषां प्रसितः, उत्सु-
 कः, अवबद्धः । बहुवचनमेकद्विवहाविति यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थम् । पूर्णद्वचनम् । साहचर्यात् प्रसित उत्सुकार्थः ॥ न्या-
 प्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्लायान् ॥ २ । २ । ५० ॥ वा तृतीया । द्विद्रोणेन, द्विद्रोणं वा धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन
 पञ्चकं पञ्चकं वा पशून् क्रीणाति ॥ सन्नो ज्ञोऽश्नुतो वा ॥ २ । २ । ५१ ॥ व्याप्यात्तृतीया । मात्रा मात्रं वा सं-
 जानीते । अस्मृताविति किम् । मात्रं संजानाति । वा ग्रहणादुचरत् वा निवृत्तिः ॥ दामः सम्प्रदानेऽधर्म्यं आत्म-
 ने च ॥ २ । २ । ५२ ॥ संपूर्वस्य वर्त्तमानात्तृतीया । दास्या सम्प्रयच्छते काशुकः । अशर्म्य इति किम् । पत्न्यै सम्प्रय-
 च्छति ॥ चतुर्थी ॥ २ । २ । ५३ ॥ सम्प्रदाने वर्त्तमानात् । शिष्याय धर्ममुपदिशति ॥ तादृशे ॥ २ । २ । ५४ ॥
 सम्बन्धविशेषे षोडशे गौणात्सम्बन्धव्यपवादाश्चतुर्थी । युपाय दाह । रन्धनाय स्थाली ॥ रुचिकलपत्यर्थधारिभिः
 प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥ २ । २ । ५५ ॥ वर्त्तमानाच्चतुर्थी । मैत्राय रोचते धर्मः । मुत्राय कल्पते यवागूः । मैत्राय शतं
 धारयति । गौणादित्येव । मूत्रमिदं सम्पद्यते यवागूः । मूत्रं सम्पद्यते यवागू इति अपायविवक्षायां पञ्चमी ॥ प्रत्याङ्कः
 श्रुवार्थिनि ॥ २ । २ । ५६ ॥ युक्तात् वर्त्तमानाच्चतुर्थी । द्विजाय गां प्रतिगृणाति, अनुगृणाति वा ॥ यद्दीक्ष्ये रा-
 धीक्षी ॥ २ । २ । ५७ ॥ वर्त्तते तद्वृत्तेश्चतुर्थी । मैत्राय राध्यति ईक्षते वा । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम्
 । दैव एवेक्ष्य इच्छन्त्येके । राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपीच्छन्त्ये । वीक्ष्य इति किम् । मैत्रमीक्षते ॥ उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥ २
 । २ । ५९ ॥ वर्त्तमानाच्चतुर्थी । “ वाताय कपिला विद्युदातपायाति लोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता
 भवेत् ॥ १ ॥ उत्पातेन किम् । रात्र इदं छत्रम् आयातं विद्धि राजानम् ॥ श्लाघहुस्थाशया प्रयोज्ये ॥ २ । २ ।

६० ॥ युक्ताब्जाप्ये वर्त्तमानाच्चतुर्थी । मैत्राय श्लघते इदुते लिष्टते श्लघते वा ॥ प्रयोज्ये इति क्रिप् । मैत्रायात्मानं श्लघते
 । केचित्तु अप्रयोज्यो यो ज्ञाप्यो य आख्यायते तत्रैच्छन्ति ॥ तुमोऽर्थे आवचचनात् ॥ २ । २ । ६१ ॥ स्वार्थे
 षष्ठीहेतुतीयापवादश्चतुर्थी । पाकाय इज्यायै वा व्रजति । तुमोऽर्थे इति क्रिप् । पाकस्य । भाववाचिद्यथाद्यन्तादिति
 क्रिप् । पश्यतीति पाचकस्य व्रज्या । तुम इति व्यस्तनिर्देश उत्तरार्थः ॥ २ । २ । ६२ ॥ तुमो वर्त्तमा-
 नाच्चतुर्थी । द्वितीयापवादः । एधेभ्यः फलेभ्यो वा व्रजति । गम्यस्येति क्रिप् एधानाहुँ याति ॥ गनेर्नवानांशे ॥ २ ।
 २ । ६३ ॥ आप्ये वर्त्तमानाच्चतुर्थी । ग्रामं ग्रामाय वा याति । विप्रनष्टः पन्थानं पथे वा याति । गतेः क्रिप् । विप्रं ग-
 च्छति । मनसा मेरं गच्छति । अनाप्त इति क्रिप् । सम्प्राप्ते माभूत् । पन्थानं याति । कृद्योगे तु परत्वात् षड्येव । ग्राम-
 स्य गन्ता । द्वितीयैवेत्यन्ये । ग्रामं गन्ता । चतुर्थी चेत्यपरे । ग्रामं ग्रामाय वा गन्ता ॥ मन्यस्यानावादिभ्योऽतिक्कु-
 त्स्मिने ॥ २ । २ । ६४ ॥ व्याप्ये वर्त्तमानाच्चतुर्थी वा । न तां वृणाय वृणं मन्ये । मन्यस्येति क्रिप् । न ता वृणं मन्ये ।
 नावादिवर्जनात् न त्वा नावमन्नं शुकं शृगालं काकं वा मन्ये । कुत्सन इति क्रिप् । न त्वा रत्नं मन्ये । करणाश्रयणं
 क्रिप् । युष्मदो माभूत् । अतीति क्रिप् । त्वां वृणं मन्ये । कुत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके ॥ हितमुत्वाभ्याम् ॥ २ । २ । ६५ ॥
 युक्ताच्चतुर्थी वा ॥ आहुराय आहुरस्य वा हितं सुखं वा ॥ तद्द्राद्युब्यक्षेमार्थाऽर्थनाशिषि ॥ २ । २ । ६६ ॥ ग-
 म्यायां युक्ताच्चतुर्थी वा । तद्विति हितसुखयोः परामर्शः । हितं पथ्यं सुखं भद्रमायुष्यं क्षेममर्थः कार्यं वा जीवेभ्यो जीवा-
 नां वा भूयात् । तद्ग्रहणं तदर्थानामाशिषि नियमार्थम् ॥ परिश्रयणे ॥ २ । २ । ६७ ॥ वर्त्तमानाच्चतुर्थी वा । शताय
 शतेन वा परिक्रीतः । परीति क्रिप् । शतेन क्रीणाति । करणाश्रयणं क्रिप् । शताय परिक्रीतो मासम् । मासान्माभूत् ॥
 शक्तार्थवचनमःस्वस्तिस्वाहास्वध्याभिः ॥ २ । २ । ६८ ॥ युक्ताच्चतुर्थी । शक्तः प्रभुर्वा मल्लो मल्लाय ।
 ऋषडग्रये । नमोऽर्द्धेभ्यः । स्वस्ति मजाभ्यः । इन्द्राय स्वाहा । स्वस्ति परत्वाच्चित्येतेषु । स्वस्ति संधाय

भूयात् । योगाभिधानादिह न । नमो जिनानामायतनभ्यः । नमस्प्रति जिनानित्यत्रापि नमस्यथातुना योगो न नमसा ।
 यद्येवं कथं स्वयंभुवे नमस्कृत्येति । नानेनात्र चतुर्थी । किन्तु-चतुर्थीत्यनेन । स्वयंभुवं नमस्कृत्येत्यत्र तु सम्प्रदानत्वादि-
 वशायां द्वितीयैव ॥ पञ्चम्यपादाने ॥ २ । २ । ६२ ॥ ग्रामादागच्छति ॥ आडाचक्षौ ॥ २ । २ । ७० ॥ युक्तात् व-
 र्तमानात् पञ्चमी । आपाटलिषुत्राद्दृष्टो मेघः । आ कुमारेभ्यो यशो गतं गौतमस्य ॥ पर्यपाभ्यां वज्र्यं ॥ २ । २ । २ । २ ।
 ७१ ॥ वर्त्तमानाद्युक्तात्पञ्चमी । परि अप वा पाटलिषुत्राद्दृष्टो देवः । वज्र्ये इति किम् । अपशब्दो भैत्रस्य ॥ यतः प्र-
 तिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥ २ । २ । ७२ ॥ तद्भावितः पञ्चमी । अभयकुमारः श्रेणिकतः प्रति । तिलेभ्यः प्रतिमा-
 पांतस्यै प्रयच्छति । यद्ग्रहणान्मपात्नाभूत् ॥ आख्यातयुपश्लोके ॥ २ । २ । ७३ ॥ वर्त्तमानात्पञ्चमी । उपयोगो नि-
 यमपूर्वकविद्याग्रहणम् । उपाध्यायादधीति शास्त्रम्, आगमयति वा । आख्यातग्रहणाच्छास्त्रान्माभूत् । उपयोगे किम् । नट-
 स्य शृणोति । अपादानत्वेन सिद्धे उपयोगे एव यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् ॥ गम्धघपः कर्माधारे ॥ २ । २ । ७४ ।
 ॥ वर्त्तमानात् पञ्चमी । द्वितीयासप्तम्योरुपवादः । प्रासादात्, आसनाद् वा भेक्षते । गम्येति किम् । प्रासादमारुहासने उप-
 विश्य भुङ्क्ते । ननु यथा कुसुलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके पचेर्वर्त्तमानात् अपादाने पञ्चमी एवमिहापि अपक्रमणाङ्गे दर्शने
 ईशेर्वर्त्तनात् अपादानत्वे भविष्यति । सत्यम् । अमयुज्यमानेऽपि यवन्ते तदर्थपततिर्द्वितीयासप्तम्यौ प्रसज्येतामिति सूत्र-
 मारभ्यते ॥ प्रभृत्यन्यार्थदिक्रशब्दवहिरारादितरैः ॥ २ । २ । ७५ ॥ युक्तात् पञ्चमी । ततः प्रभृति । ग्रीष्मादा-
 रभ्य । अन्यो भिन्नो वा भैत्रात् । ग्रामात् पूर्वः । वहिरारादितरो वा ग्रामात् । गम्यमानेनापि दिक्शब्देन भवति । क्रो-
 शाच्छब्धं विध्यति । आराद्ग्रहणं आरादर्थैरिति निकल्पवाधनार्थम् । इतरशब्दो द्वयोरुपलक्षितयोरन्यतरवचनस्तेनान्यार्थात्
 भिद्यते । प्रत्यासत्तेर्यैवान्यत्वादिधर्मनिमित्तोऽन्यशब्दादिना योगस्तत एव पञ्चमी । तेन 'जिनदत्तादन्योऽयं भैत्रस्य-
 त्यादौ भैत्रादेर्न ॥ ऋणाद्धेतोः ॥ २ । २ । ७६ ॥ पञ्चमी । शताद्भ्रूः । हेतोरिति किम् । शतेन बद्धः ॥ शुणादश्चि-

यां नवा ॥ २ । २ । ७७ ॥ हेतोः पञ्चमी । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । हेतोः क्रिप् । जाड्यस्यैतद्वृत् । अत्रिषां
 क्रिप् । बुद्ध्या युक्तः । गुणादिति क्रिप् । धनेन कुलम् । अस्यत्राग्निर्धूमात्, नास्तीह घञोऽनुपलब्धेः, सर्वमनेकान्तात्मकं
 सत्त्वान्यथानुपत्तेरित्यादौ गम्ययपः कर्माधारे इति पञ्चमी । ज्ञानहेतुत्वविशेषायां हेतुत्वलक्षणा तुनीया ॥ आरारदर्थैः ॥
 २ । २ । ७८ ॥ युक्तात्पञ्चमी वा । आरात् दूरान्तिकयोः तन्वेगोभयग्रहणम् । दूरमन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा । दूरं
 हितं ग्रामस्य ग्रामाद्वा भूयादित्यादौ हितादिना योगोभावान्न चतुर्थी । यदा तु विशेष्यतया योगस्तदा भवेदेव । अन्ये तु
 असत्त्वचनैवारादर्थैरिच्छन्ति ॥ स्तोकात्पकुच्छ्रकृत्तिपयादसत्त्वे करणे ॥ २ । २ । ७९ ॥ पञ्चमी वा । यतो
 द्रव्ये शब्दग्रन्थिः स पर्यायो गुणोऽसत्त्वम् । तेनैव ॥ रिरिच्छात्स्तादस्तादसतासाता ॥ २ । २ । ८० ॥ एतदन्तैर्धु-
 क्तात्पृष्ठी । उपरि, उपरिष्ठात्, परस्तात्, पुरस्तात्, पुरः, दक्षिणतः, अधरात्, वा ग्रामस्य । पञ्चम्यपत्रादो योगः ॥
 कर्मणि कृतः ॥ २ । २ । ८३ ॥ पृष्ठी । अपां सत्रा । गवां देहः । कर्मणीति क्रिप् । शरैण भेत्ता । स्तोत्रं पक्ता । कृत
 इति क्रिप् । श्रुक्तपूर्वी ओदनम् । द्वितीयापवादः ॥ वैकञ्ज द्वयोः ॥ २ । २ । ८५ ॥ द्विकर्मकेषु कृत्वत्ययान्तेषु धातुषु
 कर्मणि पृष्ठी । अजाया नेता सुत्रस्य वा । अजापजाया वा नेता सुत्रस्य । अन्ये तु नीवह्यादीनां द्विकर्मकाणां गोणे
 कर्मणि दुह्यादीनां प्रधाने विकल्पमिच्छन्ति । उभयत्रापि नित्यमेवेत्यपरे ॥ कर्त्तरि ॥ २ । ३ । ८६ ॥ कृदन्तस्य पृष्ठी ।
 भवत आसिका । कर्त्तरि क्रिप् । गृहे शायिका । तृतीयापवादः ॥ द्विहेतोरस्वयणकस्य वा ॥ २ । २ । ८७ ॥ कृतः कर्त्तरि
 पृष्ठी । विवित्रा सत्रस्य कृतिराचार्यस्याचार्येण वा ॥ द्विहेतोरित्येकवचननिर्देशः क्रिप् । आश्चर्यमोदनस्य नाम पाकोऽतिथी-
 नां च प्रादुर्भावः । अस्वयणकस्येति क्रिप् । चिकीर्षां भैत्रस्य काव्यानाम् । भेदिका चैत्रस्य काष्ठानां । अन्ये तु घञलोद्धे-
 त्वोः कर्मण्येव पृष्ठीमिच्छन्ति न कर्त्तरि । आश्चर्यमिन्द्रियाणां ज्यो युता । नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । कृत्यस्य वा ॥ २
 २ । ८८ ॥ कर्त्तरि पृष्ठी । त्वया तव वा कार्यः कटः । ध्यणतव्यानीययक्यपः कृत्याः । कर्त्तरित्येव । प्रवचनीयो गुरु-

द्वांदाशास्त्रस्य ॥ नोभयोर्हेतोः ॥ २ । २ । ८९ ॥ कर्तृकर्मणोः षष्ठीहेतोः कृत्यस्योधयोरेवं न षष्ठी । नेतव्या ग्राममजा
 भैत्रेण । उभयोर्हेतोरिति किम् । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः । उपस्थानीयः पिता पुत्रस्य ॥ तुमुंइन्ताव्ययकस्वानानातु-
 श्शशतुङिणकच्खलर्थस्य ॥ २ । २ । ९० ॥ कर्मकर्त्रोर्न षष्ठी । तुन्, वदिता जनापवादान् । उदन्त, कर्म्यमलंकरि-
 ष्णुः, श्रद्धालुस्तत्त्वम् । अव्यय, कटं कृत्वा ओदनं भोक्तुं व्रजति । क्लृप्त, तत्त्वं विद्वान् । आन इति उत्सृष्टानुबन्धनिर्दे-
 शात् कानशानानशां ग्रहणम् । कटं चक्राणः । मलयं पत्रमानः । ओदनं पचमानः । अतश्, अधीयंस्तत्त्वार्थम् । शतु, कटं
 कुर्वन् । डि, परीषहान् सासहिः । णकच्, कटं कारको व्रजति । चिन्दिशाण्णकस्य न भवति पुत्रपौत्रस्य दर्शकः ।
 खलर्थः । ईषस्करः कटो भवता । सुज्ञानं तत्त्वं भवति । कथोरसदाधारे ॥ २ । २ । ९१ ॥ कर्मकर्त्रोर्न षष्ठी । क्तइति
 क्तकचतोर्ग्रहणम् । कृतः कटो भैत्रेण । ग्रामं गतवान् । असदाधार इति किम् । राह्यां पूजितः । इदं सक्तूनां पीतम् । शी-
 लितो भैत्रेण रक्षितश्चैत्रेणेत्यत्र तु श्रूते क्तः । वर्त्तमानतामतीतिस्तु प्रकरणादिना । अन्ये तु ज्ञानेच्छार्थोवीच्छील्ययादि-
 भ्योऽतीते क्तं नेच्छन्ति तन्मतेऽपशब्दावेतौ ॥ २ । २ । ९२ ॥ विहितस्य क्तस्य कर्त्तरि षष्ठी । मधूरस्य
 मधूरेण वा वृत्तम् । लीवे किम् । चैत्रेण कृतम् । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ अकमेरुक्तस्य ॥ २ । २ । ९३ ॥
 कर्मणि न षष्ठी । भोगानभिलाशुकः । अकमेरिति किम् । दास्याः काशुकः । ग्रामं गमी आगामी वा । शतं दायी । ए-
 व्यहण इति किम् । साधु दायी वित्तस्य ॥ सप्तम्यधिकरणे ॥ २ । २ । ९५ ॥ कटे आस्ते । त्रिणि देवाः । तिलेषु तै-
 लम् ॥ नवा सुजर्थैः काले ॥ २ । २ । ९६ ॥ युक्ताहर्त्तमानात् सप्तमी । द्विरहि अहो वा शुद्धे । पञ्चकृत्वो मासे
 मासस्य वा शुद्धे । सुजर्थैरिति किम् । अहि शुद्धे । बहुव्रीह्याश्रयणं किम् । सुजर्थप्रत्ययस्याप्रयोगे गम्यमाने तदर्थे
 माश्रुत् । काल इति किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां शुद्धे । आधारत्वाविचक्षायां शैयिकी षष्ठी सिद्धैव नियमार्थं तु वचनम् ॥
 कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥ २ । २ । ९७ ॥ तात्पर्यं युक्तादाधारवाचिनो वा सप्तमी । कुशलोः विद्यायां विद्याया वा

। आयुक्तस्तपसि तपसो वा । आसेवायामिति किम् । कुशलधिने न करोति । आयुक्तो गौः शुकटे । आकृष्य युक्त इ-
 त्यर्थः । आधारस्याविवक्षायां विकल्पे सिद्धेऽनासेवायाभाषारविवक्षानिष्ठत्यर्थं वचनम् ॥ स्वामीश्वराधिपतिदाया-
 दसाक्षिप्रतिभूत्प्रसूतैः ॥ २ । २ । १८ ॥ एभिर्युक्ताद्वा सप्तमी । गोषु गवां वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः, दायादः,
 साक्षी, प्रतिभूः, प्रसूतो वा, सप्तत्यर्थं वचनम् ॥ व्याप्ये क्तेनः ॥ २ । ३ । १९ ॥ नित्यं सप्तमी । अधीतमनेनेति
 अधीति व्याकरणे । इष्टी यज्ञे । क्तेन इति किम् । कृतपूर्वी कटम् । इन इति किम् । उपश्लिष्टो गुरुन् मैत्रः । व्याप्य इति
 क्रिम् । मासमधीती व्याकरणे । मासान् माशूत् ॥ तद्युक्ते हेतौ ॥ २ । २ । १०० ॥ वर्त्तमानात् सप्तमी । “ चर्मणि
 दीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चर्मणं हन्ति सीम्नि पुञ्जलको हतः ” ॥ १ ॥ व्याप्येन युक्त इति किम् ।
 धनेन वसति । हेताविति किम् । देवस्य पादौ स्पृशति । हेतुतृतीयापवादः ॥ अग्रत्यादावसाधुना ॥ ३ । ३ । १०१
 ॥ युक्तात्सप्तमी । असाधुर्मैत्रो मातरि । प्रत्यादिप्रयोगाभाव इति किम् । असाधुर्मैत्रो मातरं प्रति परि
 स्ताधुना ॥ २ । २ । १०२ ॥ अग्रत्यादौ युक्तात् सप्तमी । साधुर्मैत्रो मातरि । अग्रत्यादावित्येव । साधुर्मैत्रं प्रति परि
 अनु अभि वा ॥ निपुणेन चार्चयाम् ॥ २ । २ । १०३ ॥ साधुना युक्तादग्रत्यादौ सप्तमी । षष्ठ्यपवादः । मात-
 रि निपुणः साधुर्वा । अर्चयामिति किम् । निपुणो मैत्रो मातुः । माता एवैनं निपुणं मन्यते । अग्रत्यादावित्येव । निपुणो
 मैत्रो मातरं प्रति पर्यन्तु वा ॥ स्वशेऽधिना ॥ २ । ३ । १०४ ॥ वर्त्तमानाद्युक्तात्सप्तमी । अधि मगधेषु श्रेणिकः । अधि
 श्रेणिके मगधाः । षष्ठीवाधनार्थो योगः ॥ उपेनाधिकिनि ॥ २ । २ । १०५ ॥ युक्तात् सप्तमी । उप स्वार्थो द्रोणः ।
 अधिकिनीति किम् । अधिके माशूत् । तेन उप द्रोणे खारीति न स्यात् ॥ यद्भावो आवलक्षणम् ॥ २ । २ । १०६
 ॥ यस्य भावेनान्यो भावो लक्ष्यते तद्वाचिनः सप्तमी । देवाचनार्थां क्रियमाणानां गतः, कृतायामागतः । अत्र कालतः
 असिद्धेन देवार्चनेनाप्रसिद्धं गमनं लक्ष्यते । गम्यमानेनापि भावेन भावलक्षणे भवति । आग्नेषु कलायमात्रेषु गतः, पक्के-

प्वागतः । गम्यमानंमपि विभक्तिनिमित्तं भवति । यथा, वृक्षे शाखा । यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थम् । भाव इति किम् । यो जटा-
 भिस्तस्य भोजनम् । भावलक्षणमिति किम् । यस्य भोजनं स भैत्रः । तृतीयापवादो योगः ॥ गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनै-
 कार्थ्यं वा ॥ २ । २ । १०७ ॥ कृतञ्चिदवधेर्विष्वक्षितस्याध्वनोऽवसानमन्तो यद्भवो भावलक्षणं तस्याध्ववापिशब्दस्य
 अध्वन एव अन्तेन सह ऐकार्थ्यं सामानाधिकरण्यं वा स्यात् । तद्विभक्तिस्तस्मात् स्यादित्यर्थः गते गम्ये । लोकमध्या-
 लोकान्तमुपर्यधश्च ससरञ्जनामनन्ति । ससस्र रञ्जुषु वा । गते किम् । दग्धेषु छेत्तेति वा प्रतीतो माभूत् । गम्य इति
 किम् । गवीश्रुमतः साङ्कार्थ्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु । अध्वन इति किम् । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अन्तेनेति किम् ।
 अथ नञ्तुर्षु गन्धुतेषु भोजनम् । नन्वेन सहाध्वनोऽभेदोपचारात् सिद्धमेवैकार्थ्यं किमनेन । सत्यम् । कालेऽप्येवं मा-
 भूदिति वचनम् ॥ षष्ठीचानादरे ॥ २ । २ । १०८ ॥ यद्भवो भावलक्षणं तद्दृत्तेः । रुदतो लोकस्य, रुदति लोके वा
 प्रात्राजीत् ॥ सप्तमी चाविभागे निर्धारणे ॥ २ । २ । १०९ ॥ गम्ये गौणान्नाम्नः षष्ठी । जातिगुणक्रियासंज्ञादि-
 भिः सङ्ख्यादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो नृणां तृषु वा शूरः । कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा ।
 धावन्तो यातां यात्सु वा शीघ्रतमाः । युधिष्ठिरः शूरतमः कुरूणां कुरुषु वा । अविभाग इति किम् । भैत्राश्चैवात्पटुः ।
 पञ्चमीवाधनार्थं वचनम् । केचित् पञ्चमीमपीच्छन्ति । गोभ्यः कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा ॥ क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी
 च ॥ २ । २ । ११० ॥ वर्तमानान्नाम्नः सप्तमी । इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति । अद्य भुत्तवा
 भुनिद्वयहे ब्रह्मदादा भोक्ता । स्थितनिःश्रुत्यादिपदाध्याहारे सप्तमीपञ्चम्यौ सिद्धे एव सत्यम्, यदा तु अस्यैव क्रियाकार-
 कसम्बन्धस्य फलभूता शेषसम्बन्धलक्षणोत्तरावस्था विवक्ष्यते यथा द्विरहो शुद्धक्ते तदपि क्रियामध्ये षष्ठी माभूदिति
 वचनम् ॥ अधिकेन भूयसस्ते ॥ २ । २ । १११ ॥ योगे सप्तमीपञ्चम्यौ । अधिको द्रोणः खार्यो खार्यो वा ॥ तु-
 तीयात्पीयसः ॥ २ । २ । ११२ ॥ अधिकेन भूयोवाचिना योगे । अधिका खारी द्रोणेन । पृथग्राना पञ्चमी च

॥ २ । २ । ११३ ॥ युक्ताचृतीया । पृथगैवात् चैत्रेण वा । नाना चैत्रात् चैत्रेण वा । अन्याथेत्वे पूर्वैण पञ्चमी सिद्धेव
 तृतीयार्थं वचनम् । असहायार्थत्वे तु पञ्चम्यर्थमपि । अन्ये तु द्वितीयामपीच्छन्ति ॥ ऋते द्वितीया च ॥ २ । २ ।
 ११४ ॥ युक्तात्पञ्चमी । ऋते धर्मात् धर्मं वा कृतः सुखम् । द्वितीयां नेच्छन्त्येके ॥ विना ते तृतीया च ॥ २ । २ । २ ।
 ११५ ॥ युक्ताद् द्वितीयापञ्चम्यौ । विना वातात् वातेन वातं वा । द्वितीयां नेच्छन्त्यन्ये ॥ तुल्यार्थैस्तृतीयाषड्यौ
 ॥ २ । २ । ११६ ॥ युक्ताद् । मात्रा मातुर्वा तुल्यः समो वा । उपमा नास्ति कृष्णस्येत्यादौ उपमादयो न तुल्यार्थाः ।
 गौणार्थिकारात् गौरिव गवय इत्यादौ न । तृतीयामविकल्प्य षष्ठीविधानं सप्तमीवाधनार्थम् । तेन गवां गोभिस्तुल्यः
 स्वामीत्यत्र न सप्तमी ॥ द्वितीयाषड्य्यावेनेनानञ्चेः ॥ २ । २ । ११७ ॥ युक्तात् । पूर्वैण ग्रामं ग्रामस्य वा । अनञ्चे-
 रिति किम् । प्राग्रामात् ॥ हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ॥ २ । २ । ११८ ॥ युक्तात् प्रत्यासत्तेस्तैरेव समानाधिकरणात् ।
 धनेन हेतुनेत्यादि । एवं निमित्तादियोगेऽपि । समानाधिकरणादिति किम् । अन्नस्य हेतुः । अन्ये तु हेत्वर्थशब्दयोगे तु
 षष्ठीमेवेच्छन्ति । असर्वाद्यर्थमिदम् ॥ सर्वादेः सर्वाः ॥ २ । २ । ११९ ॥ हेत्वर्थैर्युक्तात् । को हेतुः, कं हेतुमित्यादि ।
 तत्समानाधिकरणादित्येव । कस्य हेतुः । प्रथमां नेच्छन्त्येके । द्वितीयामपरे ॥ असत्त्वारार्थदृष्टाडसिद्ध्यम् ॥ २ । २ ।
 १२० ॥ गौणादिति निवृत्तम् । दूरेण दूरात् दूरे दूरं वा । अन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके अन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा
 वसति । एवं विप्रकृष्टेन अभ्यासेनेत्यादि । केचिदारादर्थैः पञ्चम्यन्तैर्युक्तात् पञ्चमी नेच्छन्ति । पञ्चम्या अपि दर्शनात्
 तत्सर्वसम्मतम् । दूरादावसथान्त्रम् । असत्त्व इति किम् । दूरः पन्थाः ॥ जात्याख्यायां नवैकोऽसङ्ख्यो बहु-
 वत् ॥ २ । २ । १२१ ॥ सम्पन्ना यवाः, सम्पन्नो यवः । जातेरेकलादेकवचन एव प्राप्ते बहुवचनार्थं बहुवद्भाव उ-
 च्यते । जातीति किम् । चैत्रः । आख्यायामिति किम् । काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन
 ज्यतिराख्यायते किन्तर्हि प्रतिकृतिः । एक इति किम् । सम्पन्नौ व्रीहियवौ । “ भगवेषु स्तनौ पीनौ कलिङ्गेषु क्षिणी शुभे

इयादावपि सर्व्यतरत्वावान्तरजातिद्वयोपाधियोगात् एकत्वं नास्तीति बहुवद्भावो न । जातिमात्रविवक्षायां तु स्यादेव ।
 असङ्ख्य इति किम् । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति । अत्र विशेषणभूतसङ्ख्याप्रयोगोऽस्तीति एके व्रीहयः स-
 म्यन्नाः सुभिक्षं कुर्वन्तीति न स्यात् ॥ आचिशेषणे द्वौ चास्मदः ॥ २ । २ । १२२ ॥ एकोऽर्थो वा बहुवत् । आवां
 ब्रूवः । वयं ब्रूमः । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । अविशेषणे किम् । आवां गार्ग्यौ ब्रूवः । अहं चैत्रो ब्रवीमि । कथं नाख्ये
 च दक्षा वयम् इत्यादि, दक्षत्वादीनां विधेयत्वेनाविशेषणत्वाद् भविष्यति । यदनुग्रहमानमवच्छेदकं तद्विशेषणमिति । ए-
 कानेकस्वभावस्यात्मनोऽनेकस्वभावविवक्षायां बहुवचनं सिद्धमेव, सविशेषणप्रतिषेधार्थन्तु वचनम् ॥ फल्गुनी प्रोष्ठपद-
 स्यं भे ॥ २ । २ । १३३ ॥ वर्त्तमानस्य द्वावर्थौ बहुवद्भा । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठ-
 पदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । भ इति किम् । फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वावित्येव । तेन एकस्मिन् ज्योतिषि न
 स्यात् । दृश्यते फल्गुनी । एकवचनान्तः प्रयोग एव नास्तीत्यन्ये, शब्दपरनिर्देशात् पर्यायस्य माभूत् । अद्य पूर्वं भद्रपदे
 ॥ गुराचेकञ्च ॥ २ । २ । १२४ ॥ गौरवाहेऽर्थे वर्त्तमानस्य शब्दस्य द्वावेकत्वार्यौ बहुवद्भा । त्वं गुरुः, यूयं गुरुवः ।
 युवां गुरु, यूयं गुरुवः । एष मे पिता, एते मे पितरः । आपः, दाराः गृहाः, चर्षाः, पञ्चालाः, जनपदः, गोदौ ग्रामः,
 खलतिकं वनानि, पञ्चालमथुरे, पञ्चाभिरूपो मनुष्य इति सर्वलिङ्गसङ्ख्ये वस्तुनि स्याद्वाङ्मनुपतति शुल्योपचरितार्थानु-
 पातिनि शब्दात्मनि रुढितस्तद्धिङ्गसङ्ख्योपादानव्यवस्थानुसर्चन्या ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्वरिषिहस्वरिषट्परम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिशुणोपेतह-
 त्रिचन्द्रापरनामहृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्रहालीयतपो-
 गच्छाचार्यश्रीविजयनेमिस्वरिविरचितायां हेमप्रभायां कारकाणि ॥

॥ अथ समासप्रकरणम् ॥

॥ समर्थः पदविधिः ॥ ७ । ४ । १२ ॥ सर्वः । सामर्थ्यं व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च परस्परं साकाङ्क्षत्वं व्यपेक्षा, भिन्नप्रवृत्तिभित्तानां शब्दानामेकार्थोपस्थापकत्वमेकार्थीभावः । व्यपेक्षार्यां सम्बन्धार्थः सम्भेक्षितार्थो वा पद-
विधिः स्माधुः । एकार्थीभावे तु विग्रहवाक्यार्थभित्ताने यः शक्तः सङ्गतार्थः संसृष्टार्थो वा पदविधिः स स्माधुः । अत्र प-
दान्दुपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानात् स्वार्थानि अर्थान्तराभिधायीनि वा । पदविधिश्च सं-
मासनामधातुकचद्धितोपपदविभक्तियुज्जदस्यदादेशप्लुतरूपः । धर्मश्रितः । पुत्रीयति । कुम्भकारः । औपगवः । नमो दे-
वेभ्यः । धर्मस्ते मे स्वम् । अङ्कृत ३ इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो न । क-
चित्तु विशेषणयोगोऽपि गमकत्वात् समासः । देवदत्तस्य गुरुकुलम् । समर्थ इति किम् । पश्य धर्म श्रितो यैत्रो गुरुकुल-
मित्यादि । पदोक्तैर्गणविधिरसामर्थ्येऽपि स्यात् । तिष्ठतु दध्याशान त्वं शाकेन । एवं समास-नामधातु-कृत-तद्धितेषु,
वाक्ये व्यपेक्षा, वृत्तवैकार्थीभावः, शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्यम् ॥ नाम नास्त्रैकार्थ्ये समासो बहुलम् ॥ ३ । १ । १ ।
१८ ॥ लक्षणमिदमधिकारश्च । तेन विशेषसंज्ञाभावेऽप्यनेन समासः । विस्पष्टं पटुः । विस्पष्ट पटुः । दारुणाध्यापकः । सं-
र्वचमीणो रथः । कन्ये इव । श्रुतपूर्वः । नामेति किम् । चरन्ति गावो धनमस्य । नाम्नेति किम् । चैत्रः पचति । बहुलग्रह-
णात् कचिदनामानाम्ना च । भात्यर्कं नभः । अनुव्यचलत् ॥ ३ । २ । ८ ॥ स्यादेर्लुप् । चित्रगुः ॥ सुल्वचार्ये
सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः ॥ ३ । १ । १९ ॥ ऐकार्थ्ये समासः । सुजर्थो वारो वार्यः संशयो विकल्पो
वा । द्वित्राः । द्विदशाः । सङ्ख्येयति किम् । गात्रो वा दश वा । सङ्ख्येयति किम् । दश वा गावो वा । सङ्ख्येयति किम्
। द्विवैशतिर्गुणम् । सुल्वार्थ इति किम् । द्वावेव न त्रयः ॥ आसन्नादुराधिकाध्यधार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थं ॥

३ । १ । २० ॥ सङ्ख्या नाम्नैकार्थ्ये समासः सङ्ख्ये वाच्ये स च बहुव्रीहिः । आसवदशाः । अदूरदशाः । अ-
 धिकदशाः । अर्धार्थविंशाः । अर्धपञ्चमविंशाः । प्रमाणीसङ्ख्यादुः ॥ ७ । ३ । १२८ ॥ बहुव्रीहिः समासान्तः ।
 स्त्रीप्रमाणाः । द्वित्राः ॥ विंशतेस्तेऽङ्घ्रिति लुक् ॥ ७ । ४ । ६७ ॥ अर्धार्थविंशाः ॥ बहुगणं भेदे ॥ १ । १ । ४० ॥
 सङ्ख्यावात् ॥ अव्ययम् ॥ ३ । १ । ३१ ॥ सङ्ख्यया ऐकार्थ्ये समस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे सङ्ख्ये वाच्ये स च व-
 हुव्रीहिः । उपदशाः । उपवहवः । उपगणाः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ एकार्थं चानेकं च ॥ ३ । १ । २२ ॥ एकम-
 व्ययं च नास्तीति द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थे समस्यते स च बहुव्रीहिः । आरूढानरो वृशः । सुसुक्ष्मजटकेशः । उच्चैर्मुखः ।
 व्यधिकरणत्वादव्ययस्य न स्यादित्यव्ययानुर्पणार्थश्चकारः । एकार्थं किम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । द्वितीयाद्यन्यार्थे इत्येव
 । वृष्टे मेघे गतः । वृष्टे मेघे गतं पश्येत्यत्र तु वहिरज्ञा द्वितीयान्तता । शब्दे कार्यासम्भवादर्थे लब्धे यदर्थग्रहणं तदन्यप-
 दार्थस्य या लिङ्गसङ्ख्याविभक्त्यस्ता यथा स्थिरित्येवमर्थम् । राजन्वती भूरनेनेत्यादौ तु बहुलग्रहणान्न स्यात् ॥ परतः
 स्त्री पुंवत् स्थेकार्थेऽनूङ् ॥ ३ । २ । ४९ ॥ उत्तरपदे । दर्शनीयभार्यः । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः
 । पद्वी च शब्दौ च पद्वीशब्दौ ते भार्ये यस्य स पद्वीशब्दुभार्यः । अत्र द्वन्द्वपदानां परस्परार्थसङ्क्रमात् द्वयर्थेन भार्याशब्देन
 सामानाधिकरण्यमिति पुंवद्भावः । पूर्वस्य तु व्यवधानान्न । विशेष्यवशादिति किम् । दुग्णीभार्यः । स्त्रीति किम् । स्व-
 लणुदृष्टिः । स्थेकार्थं इति किम् । कल्याणीशत्रुम् । कल्याणीनेत्राः । कल्याणीमाता । अतृङ्घ्रिति किम् । करभोरुभार्यः
 । प्रसज्यप्रतिषेधाद्विडभार्यः ॥ गोश्रान्ते ह्रस्वोऽन्तिसमासेयो बहुव्रीहौ ॥ २ । ४ । ९६ ॥ गौणस्याक्लिपो
 ङ्याद्यन्तस्य च । चित्रणुः । चित्राजरदुः । कर्मधारयपूर्वपदे तु चित्रजरद्वीरुः । निष्कौशाग्निः । अतिखट्वः । अतिब्र-
 ह्मवन्दुः । गौणस्येत्येव । गौः । अकिप इत्येव । प्रियकुमारी चैत्रः । गोश्रान्ते किम् । अतितन्वीः । अन्ते इति किम् । गो-
 कुलम् । कुमारीप्रियः । कन्यापुरम् । अत्र गोशब्दो ङ्याद्यन्तं च समासार्थे न्यग्रभूतत्वाद्गौणम् । सुगोप्रिय इत्यादौ तु

यदपसयान्तस न तदपसया गौणत्वमिति न स्यात् । अतिराजकुमारिरित्यादौ तु गेणो ङ्यादिः इति मुल्ये स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति न्यायो नोपतिष्ठते । राजकुमारीशब्दस्य तु मुल्यत्वमेव, तेन ङ्यादिप्रत्ययान्तमात्रमिह विधानानपेक्षमेव शक्यते । बहुकुमारीक इत्यत्र तु प्रथममेव कचि कृते अत्यत्वाभावात् । अनंश्रीत्यादि किम् । अर्धपिप्पली । बहुश्रेयसी ना ॥ नराप्प्रियादौ ॥ ३ । २ । ५३ ॥ अप्प्रत्ययान्ते स्त्र्यकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परे परतः स्त्री पुंवल ॥ कल्याणीपञ्चमारात्रयः । पूर्ण्यन्नन्वस्य ग्रहणाद् बहुवचश्चरणः । कल्याणीप्रियः । अग्रप्रियादाविति किम् । कल्याणपञ्चमीकः । प्रिया, मन्त्रज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, स्त्रा, क्षान्ता, कान्ता, वामना, समा, सचिवा, चपला, बाला, तनया, दुर्दृष्ट, भक्ति, इति प्रियादिः । वामेत्यप्यन्ये ॥ तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः ॥ ३ । २ । ५४ ॥ परतः स्त्रियः पुंवल । मद्विकाभार्यः । कारिकाभार्यः । पञ्चमीभार्यः । दत्ताभार्यः । तद्धिताककेति किम् । पाकभार्यः ॥ तद्धितः स्वरदृच्छिहेतुररक्तचिकारे ॥ ३ । २ । ५५ ॥ परतः स्त्री पुंवल । माथुरीभार्यः । तद्धित इति किम् । कुम्भकारभार्यः । खर इति किम् । वैयाकरणभार्यः । दृच्छिहेतुरिति किम् । अर्धप्रस्थभार्यः । अन्ये तु दृच्छिमात्रहेतोर्जिर्णतस्तद्धितस्य प्रविषेधमिच्छन्ति । तन्मते वैयाकरणी भार्यः । अरक्तविकार इति किम् । कापायबृहतिकः । लौहेवः ॥ स्वाङ्गान्डीजातिश्चामामानिनि ॥ ३ । २ । ५६ ॥ परतः स्त्री पुंवल । दीर्घकेशीभार्यः । कठीभार्यः । शूद्राभार्यः । आकृतिग्रहणा जातिरत्रिलिङ्गा च यान्विता । आजन्मनाशमर्थानां सामान्यमपरे विदुः ॥ १ ॥ अत्र प्रथमजातिलक्षणात्सारेण, कुमारीभार्यः किशोरीभार्य इति स्यात् । नहि कुमारत्वाद्भुत्वत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्त्तते । स्वाङ्गात् किम् । पटुभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशामानिनी ॥ बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥ ७ । ३ । १२६ ॥ अङ्गुल्यन्तात् समासान्तः । बङ्गुलं काष्ठम् । काष्ठे किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः अङ्गुलेरिति निर्देशाद्बङ्गुलीशब्दान्तात् न । बङ्गुलिकम् । दो ङ्यर्थः । दीर्घाङ्गुली ॥ सक्थ्यश्चणः स्वाङ्गे ॥ ७ । ३ । १२६ ॥ एतदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः । दीर्घसत्रयः । स्वक्षी । स्वाङ्ग इति किम् । दीर्घसक्थ्यनः

॥ द्वित्रैर्भूषो वा ॥ ७ । ३ । १२७ ॥ बहुव्रीहेष्टः । द्विभूषः । द्विभूषो । त्रिभूषः । त्रिभूषो ॥ सुप्रतसुधसुदिवंशा-
 रिक्कुक्षचतुरस्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम् ॥ ७ । ३ । १२९ ॥ एते बहुव्रीहयो ढान्ता निपात्यन्ते ॥ पूरणी-
 भ्यस्तत्प्राधान्येऽपि ॥ ७ । ३ । १३० ॥ पूरणप्रत्ययान्ता या स्त्री तदन्ताद् बहुव्रीहेरपि स्यात् पूरण्याः प्राधान्ये स-
 मासार्थत्वे सति । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीतुरीयाः । पूरणीभ्य इति किम् । द्वितीयाकल्याणीकाः । स्त्रीनि-
 र्देशः किम् । कल्याणपञ्चमका दिवसाः । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम् । तेन कल्याणीपञ्चमा इत्यत्र परोऽपि ऋन्नित्यदित इति
 कञ् न । तत्प्राधान्य इति किम् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ नञ्सुव्युपत्रेऽश्रुतः ॥ ७ । ३ । १३१ ॥ बहुव्रीहेरपि स-
 मासान्तः । अचतुरः । सुचतुरः । विचतुरः । उपचतुराः । त्रिचतुराः । समासान्तविधेरनिसत्वात् इह न । त्रिचत्वरो
 सुधाः । उपचत्वाः ॥ अन्तर्बहिर्भ्यो लोभ्रः ॥ ७ । ३ । १३२ ॥ बहुव्रीहेरपि । अन्तर्लोभः । बहिर्लोभः ॥ भाज्नेतुः ॥
 ७ । ३ । १३३ ॥ बहुव्रीहेरपि । भादिति किम् । देवदत्तनेतृका । नेत्रशब्देनैव सिद्धे नेतृशब्दात् कञ्
 माश्रुदिति वचनम् ॥ नाभेर्नाञ्चि ॥ ७ । ३ । १३४ ॥ बहुव्रीहेरपि । पद्मानामः । नाम्नीति किम् । विकसितवारिजना-
 ङ्गि । अथोनाभम् प्रहतवानित्यव्ययीभावेऽपि तिष्ठद्वादिषु तथा पाठात् सिद्धम् ॥ नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणे ॥ ७ ।
 ३ । १३५ ॥ बहुव्रीहेरपि यथासङ्ख्यम् । अन्वचो माणवः । बहुवृचश्चरणः । माणवचरणे इति किम् । अन्वृकं साम । ब-
 ह्वृकं सूक्तम् । ऋक्पूरित्वेव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ॥ नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ॥ ७ । ३ । १३६ ॥ बहु-
 व्रीहेरपि । असक्तः । असक्तिः । सुसक्तः । दुःसक्तः । दुःसक्तिः । दुःसक्तिः । एवं सक्थिहलिभ्याम् । नञ्सुदुर्भ्य इति
 ङ्गिम् । गौरसक्थी स्त्री । हलसक्तशब्दाभ्यां सिद्धे कजभावार्थं वचनम् । तेनाहलिक इत्यादि न । सक्तिशब्दानेच्छन्त्यन्ये
 ॥ प्रजाभा असु ॥ ७ । ३ । १३७ ॥ नवादिभ्यो बहुव्रीहेः । अपजाः । सुपजाः । दुष्पजाः ॥ मन्दाल्पाच्च मेधा-
 याः ॥ ७ । ३ । १३८ ॥ नजादिभ्यश्च बहुव्रीहेरसु । मन्दमेधाः । अल्पमेधाः । अमेधाः । सुमेधाः । दुर्मेधा ना ॥

।। कुम्भपथादिः ।। ७ । ३ । १४९ ॥ कृतपादन्तो ह्यन्त एव बहुव्रीहिर्निपात्यः । कुम्भपदी । जानपदी । इत्यादि । उप-
 मानपूर्वत्वे पूर्वेण संख्यादित्वे चोत्तरेण सिद्धे यदिह वचनं तेन वा पाद इति ङीविकल्पो न । क्रथमेकपादिति । केचिदिहैक-
 पदीशब्दं न पठन्ति ॥ सुसंख्यात् ॥ ७ । ३ । १५० ॥ परस्य पादस्य बहुव्रीहौ पात् स्यात् । सुपात् । द्विपाद् । त्रिपायां
 तु वा पाद इति प्रक्षे ङीः ॥ वयसि दन्तस्य दतुः ॥ ७ । ३ । १५१ ॥ सुसंख्याद् बहुव्रीहौ । सुदन् । द्विदन् । त्रि-
 यां सुदती । षोडन् । वयसि किम् । सुदन्तः ॥ स्त्रियां नाम्नि ॥ ७ । ३ । १५२ ॥ बहुव्रीहौ दन्तस्य दतुः । अयोदती
 । स्त्रियां किम् । वज्रदन्तः । नाम्नीति किम् । समदन्ती । असमस्तनिर्देश उत्तरत्र नाम्नीत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थः ॥ श्यावारो-
 काद्वा ॥ ७ । ३ । १५३ ॥ परस्य दन्तस्य बहुव्रीहौ दतुर्नाम्नि । श्यावदन् श्यावदन्तः । अरोकदन्, अरोकदन्तः ।
 नाम्नीत्येव । श्यावदन्तः ॥ वाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिम्बुषिकशिखरात् ॥ ७ । ३ । १५४ ॥ परस्य दन्तस्य
 बहुव्रीहौ दतु । कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्तः । एवं शुद्धदन् शुद्धदन्त इत्यादि । योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम् ॥ स-
 म्प्राञ्जानोर्द्वैशौ ॥ ७ । ३ । १५५ ॥ परस्य बहुव्रीहौ । संजुः । संज्ञः । प्रजुः । मज्ञः । सम्पात् किम् । विजानुः ॥ वो
 धर्वात् ॥ ७ । ३ । १५६ ॥ परस्य जानोर्बहुव्रीहौ जुशौ । ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वज्ञः, ऊर्ध्वजानुः ॥ सुहृदुर्दुर्हन्मित्राभिन्ने
 ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ निपात्यम् । मित्रामित्र इति किम् । सुहृदयो मुनिः । दुर्हृदयो व्याधः ॥ धनुषो धन्वन् ॥ ७ । ३
 । १५८ ॥ बहुव्रीहौ शार्ङ्गधन्वा ॥ वा नाम्नि ॥ ७ । ३ । १५९ ॥ धनुषो बहुव्रीहौ धन्वन् । पुष्पधन्वा, पुष्पधनुः,
 गाण्डीविधन्वा । गाण्डीविधनुरिति संज्ञाविक्षायाम् ॥ खरखुरान्नासिकाया नस् ॥ ७ । ३ । १६० ॥ बहुव्रीहौ नाम्नि ।
 खरणाः । खुरणाः ॥ पूर्वपदस्थान्नामन्यगः ॥ २ । ३ । ६४ ॥ स्पृवर्णीत् परस्योत्तरपदस्थस्य नो णः स्यात् । खरणाः ।
 खुरणाः । नाम्नीति किम् । मेषनासिकः । अग इति किम् । ऋगयनम् । देवदाखनमित्यादौ तु कोटरादिसूत्रे वणे इति णल-
 निपातस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वान्न गत्वम् ॥ ७ । ३ । १६१ ॥ खरखुराभ्यां तु परस्या

नासिकाया बहुव्रीहौ नास्ति । हुणसः । खरणसः । खरणसः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिकः । गोनास इति तु ना-
साशब्देन भविष्यति । चकारः पूर्वेणास्य बाधानिष्टत्थर्थः ॥ उपसर्गात् ॥ ७ । ३ । १६२ ॥ नासिकाया नसो बहुव्रीहौ
। असंज्ञार्थं वचनम् ॥ २ । ३ । ६५ ॥ पूर्वपदस्थाद्रूपवर्णात् परस्य नो णः । प्रणसं मुखम् ॥ वेः खुन्नयम्
॥ ७ । ३ । १६३ ॥ परस्या नासिकाया बहुव्रीहौ । विबुः । विबुः । विग्रः ॥ उपसर्गादित्येव । वेः पक्षिण इव ना-
सिका यस्य स विनासिकः ॥ जायाया जानिः ॥ ७ । ३ । १६४ ॥ बहुव्रीहौ । युवजानिः ॥ व्युदः काकुदस्य
छक् ॥ ७ । ३ । १६५ ॥ बहुव्रीहौ । विककुत् । उत्काकुत् ॥ पूर्णाबा ॥ ७ । ३ । १६६ ॥ बहुव्रीहौ काकुदस्य छक्
। पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । पूर्णोदिति किम् । रक्तकाकुदः ॥ ककुदस्यावस्थायाम् ॥ ७ । ३ । १६७ ॥ बहुव्रीहौ
छक् । पूर्णककुद्, युवा । अककुद् बालः । अवस्थार्यां किम् । श्वेतककुदः । ककुच्छब्देनैव सिद्धे ककुदशब्दस्यास्मिन् विषये
प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ त्रिककुद्भिरौ ॥ ७ । ३ । १६८ ॥ गिरावर्थे त्रेः परस्य ककुदशब्दस्य ककुन्निपातः । त्रिक-
कुद्भिरिः त्रेर्गिराविति सिद्धे निपातनं गिरिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, तेन अन्यस्मिन् त्रिककुद इत्येव स्यात् ॥ स्त्रियासूधसो न्
॥ ७ । ३ । १६९ ॥ बहुव्रीहौ । कुण्डोद्गी गौः । स्त्रियामिति किम् । महोधाः पर्जन्यः । बहुव्रीहेरित्येव । प्राप्सोधा गौः
॥ इनः कच् ॥ ७ । ३ । १७० ॥ बहुव्रीहेः स्वर्यात् । बहुदण्डिका सेना । अनर्थकत्वेऽपि बहुस्वामिका । स्त्रियामि-
त्येव । बहुदण्डी, बहुदण्डिको राजा ॥ ऋञ्जित्यादितः ॥ ७ । ३ । १७१ ॥ बहुव्रीहेः कच् । बहुकर्तृकः । बहुनदीको
देवः । नित्येति किम् । पृथुश्रीः २ । योगविभागादस्त्रियामपि । केचिलित्यदितां ह्युद्धन्तानामेव कचमिच्छन्ति । तन्मते
बहुतन्त्री, बहुतन्त्रीक इति शेषाद्देति विकल्पः ॥ दधुरः सर्पिर्मधूपानच्छालेः ॥ ७ । ३ । १७२ ॥ बहुव्रीहेः कच् ।
प्रियदधिकः । प्रियोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । अमधुकः । बहुपानत्कः । अशालिकः ॥ पुमनद्धुन्नौपयोल्क्षस्या एकत्वे
७ । ३ । १७३ ॥ बहुव्रीहेः कच् । अपुंस्कः । प्रियानद्धुत्कः । अनौकः । अपयस्कः । मुलक्ष्मीकः । एकत्वे किम् । द्विपु-

मान् २ । लक्ष्मीभन्दाद् द्वित्वबहुत्वयोरपि नित्यं कचमिच्छन्ति । अपरे तुल्ययोगेऽपि, सलक्ष्मीको विनाशितः ॥ नजोऽ-
 र्थात् ॥ ७ । ३ । १७४ ॥ बहुव्रीहेः कच् । अनर्थकं घञः । नज इति किम् । अपार्थम् ॥ शेषादां ॥ ७ । ३ । १७५ ॥
 बहुव्रीहेः कच् । बहुखट्वकः । बहुखट्वः । शेषात् किम् । प्रियपथः । असति शेषग्रहणे पक्षे परत्यात् कच् ॥ बहोर्द्धे ॥ ७
 । ३ । १७७ ॥ इत्य प्राप्तिर्यतस्ततः समासान्तो ङः कच न स्यात् ॥ उपवहवो घटाः । ङ इति किम् प्रियवहुकः ॥ न
 नाग्नि ॥ ७ । ३ । १७६ ॥ कच् । बहुदेवदत्तो ग्रामः ॥ ईयसोः ॥ ७ । ३ । १७७ ॥ बहुव्रीहेः कच् न । बहुश्रेयान् ।
 लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् बहुश्रेयसी ॥ ड्यादीदूतः के ॥ २ । ४ । १०४ ॥ इत्यः । पट्विका । सोमपकः । लक्ष्मिका
 । वंधुका । डीग्रहणं पुंनद्वावाधनार्थम् । काक इत्यादौ तु प्रत्यायाप्रत्ययन्यायात् । इति प्राप्ते ॥ न कचि ॥ २ । ४ ।
 १०५ ॥ ड्यादीदूतो इत्यः । बहुकुमारीकः । इत्यादि । अयं निषेधो निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध-
 स्येति न्यायस्याभावज्ञापनार्थः । तेन नैषादकर्णकः ॥ नवापः ॥ २ । ४ । १०६ ॥ कचि इत्यः । प्रियखट्वकः । मि-
 यखट्वकः ॥ उष्ट्रसुखादयः ॥ ३ । १ । २३ ॥ बहुलं बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते । लभ्यस्य सुखमिव सुखमस्य उष्ट्र-
 सुखः । द्वषस्कन्धः ॥ सहस्तेन ॥ ३ । १ । २४ ॥ अन्यपदार्थं समस्यते स च बहुव्रीहिः । सकर्षकः । सहेति किम् ।
 साकं पुत्रेण । बहुलाधिकाराद्विद्यमानार्थे कचिन्न । सहेव धनेन भिक्षां भ्रमति । प्रथमान्तान्यपदार्थार्थं आरम्भः । एवमु-
 त्तरत्रापि ॥ सहान्तुल्ययोगे ॥ ७ । ३ । १७८ ॥ बहुव्रीहेः कच् न । तुल्ययोगो वचिपदार्थस्य पुत्रादेर्वच्यर्थेन पित्रा-
 दिना सह क्रियागुणजातिद्वयैः साधारणः सम्बन्धः । सपुत्रो याति । तुल्ययोग इति किम् । सलोमकः ॥ आतुः स्तु-
 तौ ॥ ७ । ३ । १७९ ॥ बहुव्रीहेः कच् न । सुआता । स्तुतौ किम् । पूर्वप्रावृकः ॥ नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥ ७ ।
 ३ । १८० ॥ बहुव्रीहेः कच् न । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीग्रीवा । अढ्यन्तत्वात् इत्यः । स्वाङ्ग इति किम् । बहुना-
 डीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । अन्ये त्वाहुर्न पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह गृह्यते किञ्च स्वमात्मीयमङ्गं स्वाङ्गम् । तेषां ।

बहुनाडिः स्तम्भः, बहुतन्त्रीवीणा, प्रत्युदाहरणं तु बहुनाडीकः कुविन्दः । बहुतन्त्रीको नटः ॥ निष्प्रवाणिः ॥ ७ । ३ ।
 १८१ ॥ कजभावो निपायः । निष्प्रवाणिः पटः । तत्पुरुषेणैवासिद्धे बहुत्रीहौ कच् माश्रुविति वचनम् ॥ सुभ्रादिभ्यः ॥
 ७ । ३ । १८२ ॥ कच् न । सुभ्रूः । वरोरुः ॥ दिशो रूढान्तराले ॥ ३ । १ । २५ ॥ नाम रूढैव दिशो वा-
 चिना नाम्नाऽन्यपदार्थे वाच्ये समस्यते स बहुत्रीहिः । दक्षिणपूर्वी दिक् । कथं पश्चिमदक्षिणा, क्रमधारयोऽयम् । बहुत्रीहो
 हि सर्वसन्नः पूर्वनिपातः स्यात् । रूढिग्रहणं यौगिकनिवृत्त्यर्थम् । तेन ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च यदन्तरालमिति वाक्यमेव ॥
 विशोषणसर्वादिसङ्ख्यं बहुत्रीहौ ॥ ३ । १ । १५० ॥ प्राक् स्यात् । चित्रगुः । सर्वशुक्रः । द्विकृष्णः । पडुजतः ।
 सप्तऋतः । उन्नतरक्तौ न क्तान्तौ अपि तु शुण्णशब्दौ । तेन स्पर्धे क्लृप्सणः पूर्वनिपातो न । शब्दस्पर्धे परत्वात् सर्वादि-
 सङ्ख्ययोः सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः । ज्यन्यः । उभयोस्तु सर्वादित्वे स्पर्धे परस्य पूर्वनिपातः । ज्यन्यः । बहुत्रीहाविति
 किम् । उपसर्वम् । प्रथमोक्तमित्यनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सर्वादिसङ्ख्ययोः पृथग्वचनं शब्दपरस्परार्थम् ॥ क्तः
 ॥ ३ । १ । १५१ ॥ क्तान्तं सर्वं बहुत्रीहौ प्राक् स्यात् । कृतकटः । विशेषार्थं वचनम् स्पर्धे परत्वार्थं च । कृतभव्यकटः ।
 केचित्तु सर्वादिभ्यः क्तान्तस्य पूर्वनिपातं नेच्छन्ति । बहुवचनं व्याप्त्यर्थम्, तेन कृतमित्य इत्यत्र परेणापि स्पष्टं क्तान्त-
 स्तैवं पूर्वनिपातः ॥ जातिकालसुखादेर्नवा ॥ ३ । १ । १५२ ॥ बहुत्रीहो क्तान्तं प्राक् स्यात् । कृतकटः । कटकृतः
 व्यक्तिविषयां कृतकटः । अन्ये लाकृतिव्यङ्ग्यजातिवाचिन एव क्तान्तस्य पूर्वनिपातमिच्छन्ति । तेनेह न आहूतब्राह्म-
 णः । मासजाता । जातमासा । सुखजाता । जातसुखा । सुखादयो दश ॥ आहिताग्न्यादिषु ॥ ३ । १ । १५३ ॥
 क्तान्तं वा प्राक् बहुत्रीहिषु । आहिताग्निः । अग्न्याहितः । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ प्रहरणात् ॥ ३ । १ । १५४ ॥
 क्तान्तं बहुत्रीहौ वा प्राक् । उद्यतासिः । अस्युद्यतः ॥ न सप्तमीन्द्वादिभ्यः ॥ ३ । १ । १५५ ॥ प्रहरणाच्च प्राक् बहु-
 द्रीहौ । इन्दुमौलिः । पद्मनाभः । असिपाणिः । बहुलधिकारात् पाणिवज्रः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् । एवमुत्तर-

आपि ॥ गङ्गादिभ्यः ॥ ३ । १ । १५६ ॥ बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं वा प्राक् स्यात् । मङ्कण्ठः । कण्ठेगङ्गुः । मध्येगुरुः ।
 । गुरुमध्यः । व्यवस्थितविभाषया बहेगङ्गुरित्येव ॥ प्रियः ॥ ३ । १ । १५७ ॥ बहुव्रीहौ प्राग्वा स्यात् । प्रियगङ्गुः ।
 गङ्गुप्रियः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ॥ ३ । १ । २६ ॥ नाम नाम्ना अन्यपदार्थे
 समासः स्यात् ॥ इज् युद्धे ॥ ७ । ३ । ७४ ॥ यः समासस्तात् समासान्तः स्यात् ॥ इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ॥
 ३ । २ । ७२ ॥ उत्तरपदे पूर्वपदस्य । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । तत्रेति तेनेति किम् । केशांश्च २
 गृहीत्वा कृतं युद्धं । सुखं च महत्य कृतं युद्धं । आदायेति प्रहृत्येति किम् । केशेषु २ च स्थित्वा, दण्डैश्च
 २ आगत्य कृतं युद्धं गृहकोकिलाभ्याम् । सरूपेणेति किम् । हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृतं युद्धम् । युद्ध
 इति किम् । हस्ते च २ गृहीत्वा कृतं सरूपम् । युद्धविषयनिर्देशाद्युद्धोपाधिकायामन्यस्यामपि क्रियायां भवति । बाहू-
 बाह्वि व्यासजेतामिति ॥ द्विदण्ड्यादि ॥ ७ । ३ । ७५ ॥ इजन्तः साधुः । द्विदण्डि हन्ति । उभादन्ति । क्रियावि-
 शेषान्द्येतानि ॥ नदीभिर्नाम्नि ॥ ३ । १ । २७ ॥ अन्यपदार्थे नाम समस्यते सोऽव्ययीभावः । बहुवचनात् विशेषे-
 षाणां सरूपस्य च ग्रहणम् । नाम्नि किम् । शीघ्रगङ्गो देशः । अन्यपदार्थ इत्येव । कृष्णवेण्णा ॥ अमव्ययीभावस्यां-
 तोऽपञ्चम्याः ॥ ३ । २ । २ ॥ स्यादेः । उन्मत्तगङ्ग देशः । अत इति किम् । अधिखि । अपञ्चम्या इति किम् । उपङ्क-
 म्नात् ॥ वा तृतीयायाः ॥ ३ । २ । ३ ॥ अतोऽव्ययीभावस्याम् । किं न उपङ्कम्बेन, उपङ्कम्बम् । तत्सम्बन्धिन्यां-
 स्तृतीयाया इति किम् । किं नः प्रियोपङ्कम्बेन ॥ सप्तम्या वा ॥ ३ । २ । ४ ॥ अतोऽव्ययीभावस्याम् । उपङ्कम्बम्
 उपङ्कम्बे वा निधेहि । सम्बन्धिग्रहः किम् । प्रियोपङ्कम्बे । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ऋद्धनदीचंशस्य ॥ ३ । २ । ५ ॥

सहपूर्वाहणम् ॥ योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ॥ ३ । १ । ४० ॥ अव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे समस्यते
 सोऽव्ययीभावः । अनु रूपं चेष्टते । प्रत्यर्थम् । वीप्सायां द्वितीयाविधामाद्वाक्यमपि । अर्थमर्थं प्रति । यथाशक्ति । सशील-
 मनयोः । सदृशित्वेव सिद्धे सादृश्यग्रहणं मुख्यसादृश्यपरिग्रहार्थम् ॥ यथास्था ॥ ३ । १ । ४१ ॥ नाम नाम्ना पू-
 र्वपदार्थे समस्यते सोऽव्ययीभावः । यथारूपं चेष्टते । यथासूत्रमधीष्व । यथासूत्रमधीष्व । अथा इति किम् । यथा चैत्रस्त-
 या भैत्रः । पूर्वैव सिद्धे सादृश्ये प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ प्रतिपरोऽनोरव्ययीभावात् ॥ ७ । ३ । ८७ ॥ अहणः
 समासान्तोऽत् स्यात् । प्रत्यक्षम् । परशब्दसमानार्थः । परस् शब्दोऽव्ययम् । परोक्षम् । अन्वक्षम् । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः ।
 परोक्षः काल् इति अत्रादेराकृतिगणत्वेनाप्रत्यये भविष्यति । प्रत्यादिभ्यः परस्याश्लिशब्दस्य प्रयोगो माभूदिति वच-
 नम् ॥ अनः ॥ ७ । ३ । ८८ ॥ अव्ययीभावादत् ॥ नोऽपदस्य ताद्धिते ॥ ७ । ४ । ६१ ॥ अन्यस्वरोर्देर्लुक् । उ-
 पतक्षम् ॥ नपुंसकटा ॥ ७ । ३ । ८९ ॥ अनोऽव्ययीभावादत् । उपचर्मम् । उपचर्म । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पः ॥
 गिरि नदीपौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्गाद्वा ॥ ७ । ३ । ९० ॥ अव्ययीभावादत् । अन्तर्गिरिम् । अन्तर्गिरि
 उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । उपसुचम् । उपसुक् ॥ सङ्ख्या-
 या नदीगोदावरीभ्याम् ॥ ७ । ३ । ९१ ॥ सङ्ख्यादेर्नदीगोदावर्त्यन्तादव्ययीभावादत् । पञ्चनदम् । द्विगोदावरम् ।
 सङ्ख्याया इति किम् । उपनदि । अव्ययीभावादित्येव । एकनदी । इह नदीग्रहणं नित्यार्थम् ॥ शरदादेः ॥ ७ । ३ ।
 ९२ ॥ अव्ययीभावादत् । उपशरदम् । प्रतित्यदम् । अपञ्चमवर्गान्तपाठो नित्यार्थः । अव्ययीभावादित्येव । परमशरत्
 ॥ जराया जरस् च ॥ ७ । ३ । ९३ ॥ अव्ययीभावादत् । उपजरसम् ॥ सरजसोपशुनानुगवम् ॥ ७ । ३ ।
 ९८ ॥ एतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्याः । सरजसं भुङ्क्ते, उपशुनमास्ते, अनुगवमनः । दैर्घ्येऽनुस्त्रियव्ययीभावः । दै-
 र्घ्यान्यत्र न, अनुशु यानम् । ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

ऊर्याद्यनुस्तरणत्विद्धाचश्च गतिः ॥ ३ । १ । २ ॥ प्रादयः । ते च प्राग्धातोः । एवमुत्तरेषु । ऊरीकृत्य ।
 उरीकृत्य । लाट्कृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपद्मकृत्य । प्रकृत्य । ऊर्यादीनां त्विडात्सुसाहचर्यात् कृभ्रस्तिभिरिव योगे गति-
 संज्ञा । श्रत्वश्च दधातिकरोतिभ्याम् । प्रादुराविशब्दौ कृग्योगे विकल्पार्थं साक्षादादावपि पठ्येते ॥ कारिका स्थि-
 त्यादौ ॥ ३ । १ । ३ ॥ गतिः । स्थितिर्मायादा वृत्तिर्वा । आदिना यत्प्रधात्वर्थनिर्देशौ गृह्येते । कारिकाकृत्य । स्थि-
 त्यादौ किम् । कारिकां कृत्वा ॥ भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् ॥ ३ । १ । ४ ॥ गतिसंज्ञम् । अलं कृत्य, सत्कृत्य, भूषा-
 दिव्यिति किम् । अलं कृत्वा ॥ अग्रहानुपदेशेऽन्तरदः ॥ ३ । १ । ५ ॥ यथासङ्ख्यं गती । अन्तर्हृत्य । अदःकृत्य ।
 अग्रहृत्यादि किम् । अन्तर्हत्वा मृपिकां श्येनो गतः । अदःकृत्वा गत इति परस्य कथयति । अदस्शब्दोऽव्ययमिति के-
 चित् ॥ कणे मनस्तृप्तौ ॥ ३ । १ । ६ ॥ गम्यायां गती । कणे हृत्य, मनोहृत्य पयः पिबति । वृत्ताविति किम् । तन्दु-
 लावयवे कणे हत्वा मनोहत्वा गतः ॥ पुरोऽस्तामव्ययम् ॥ ३ । १ । ७ ॥ गती । पुरस्कृत्य । अस्तंगत्य । अव्ययं किम् ।
 पुरःकृत्वा, नगरीरित्यर्थः । अस्तं कृत्वा, क्षिप्तमित्यर्थः ॥ गत्यर्थवदोऽच्छः ॥ ३ । १ । ८ ॥ गतिः । अच्छगत्य ।
 अच्छोद्य । गत्यर्थवद इति किम् । अच्छकृत्वा अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गत्वा ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ ३ । १ । ९ ॥ गतिः ।
 तिरोभूय । अन्तर्धाविति किम् । तिरोभूत्वा स्थितः ॥ कृगो नवा ॥ ३ । १ । १० ॥ तिरोऽन्तर्धौ गतिः । तिरस्कृत्य ।
 तिरःकृत्य । पक्षे तिरःकृत्वा । अन्तर्धावित्येव । तिरःकृत्वा काष्ठं गतः ॥ मध्ये पदे निवचने मनस्युरस्यनत्याधा-
 ने ॥ ३ । १ । ११ ॥ कृगा योगे गतयो वा स्युः । मध्येकृत्य, मध्येकृत्वा, पदेकृत्य, पदेकृत्वा, निवचनेकृत्य, निवचने
 कृत्वा, मनसि कृत्य, मनसिकृत्वा, उरसिकृत्य, उरसिकृत्वा, अनुपश्लेषे आश्रये वेति किम् । मध्येकृत्वा धान्यराशिं
 स्थिता हस्तिनः । पदेकृत्वा शिरः शेते ॥ अव्ययमित्येव । मध्येकृत्वा वाचं लिङ्गति ॥ उपानेऽन्वाजे ॥ ३ । १ ।
 १२ ॥ एतौ दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलधानार्थौ कृगो योगे गती वा स्याताम् । उपाने कृत्य । उपाने कृत्वा । अन्वाजे

। अषकोकिलः । परिवीरुत् । पर्यध्ययनः । उत्सङ्ग्रामः । निष्कौशाग्निः । अपस्नालः । बाहुलकात् । पष्ठीसप्तम्यन्तेनापि
 । अन्तर्गायः । प्रत्युरसम् । गताथर्या इति किम् । वृषं परि विद्युत् । अन्य इत्येव । प्रार्थको देशः । बहुवचनमाठ-
 तिगणार्थम् । एवमुत्तरत्र ॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ ३ । १ । ४८ ॥ नित्यं समासस्तत्पुरुषः । पुनः प्रवृद्धम् । अ-
 न्तर्भूतः ॥ अस्युक्तं कृता ॥ ३ । १ । ४९ ॥ कृत्वत्ययविधायके सूत्रे नाम्ना नित्यं समासस्तत्पुरुषः । कुम्भकारः । इह
 च गतिकारकस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तयेः प्रागेव समास इत्येते । तेन पष्ठीत्यादिसिद्धिः । यदि
 पुनर्विभक्त्यन्तैः कृदन्तैः समासस्तदा विभक्तेः प्रागेवापः प्राप्तावकारान्तत्वाभावात् ङीर्न । तथा च (मापान् वापिन्)
 मापवापिणी इत्यादिसिद्धिः । विभक्त्यन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तेः प्रागेव ङीर्माप्ती नकारस्थानन्यत्वात् णत्वं न
 स्यात् । पूर्वपदस्य च विभक्त्यन्तत्वनियमात् चर्मकीतीत्यादियु पदकार्यं नलोपादि सिद्धम् ॥ अस्युक्तमिति किम् । अलं
 कृत्वा ॥ तृतीयोक्तं वा ॥ ३ । १ । ५० ॥ देशेऽस्तृतीयया इत्यारभ्य यत्तत्कृता समासस्तत्पुरुषः । मूलकोपदंशम्
 मूलकेनोपदंशम् युङ्क्ते । वा शब्दो नित्यसमासनिवृत्त्यर्थस्तेनोत्तरत्र वाक्यमपि ॥ नञ् ॥ ३ । १ । ५१ ॥ नाम्ना स-
 मासस्तत्पुरुषः । असः । निवर्त्यमानतद्भावश्चोत्तरपदार्थः पद्युदासे नञ्समासार्थः । नञर्थश्चतुर्थी । तत्सदृशः, अत्रात्क्षणः,
 तद्विरुद्धः, अर्थमः, तदन्यः, अनग्निः, तदभावः, अवचनम्, अनेके इत्यादिरसाद्युगेच । प्रसगाप्रतिषेधे तु नञ् पदार्थान्त-
 रेण सम्बध्यते इति उत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थे एव वर्तते तत्रासाभ्यर्थेऽपि यथाऽभिधानं बाहुलकात् समासः । अस्यैर्यप-
 द्या राजदाराः । अन्य इत्येव । अगशिकाकः । अगशिकाकम् । पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिनः ॥ ३ । १ । ५२ ॥
 अंशवाचि समस्यते स तत्पुरुषः । पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । पूर्वादिग्रहणं किम् । दक्षिणं
 कायस्य । अभिन्नेनेति किम् । पूर्वं छायाणामामन्त्रस्य । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् । पूर्वं पाणिपादस्य । पूर्व-
 प्राप इत्यादौ तु न ग्रामशब्दात् प्रासादादिभेदप्रतीतिः । अंशनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य ॥ साया-

ह्यादयः ॥ ३ । १ । ५३ ॥ अंशितस्तुरुषाः साधवः । सायाहः । मध्यंदिनम् । बहुवचनमाकृतिगणार्थम्
 पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चाला इति वत्समुदायवाचिनामंशेऽपि षष्ठ्यद्विदर्शनात् सामानाधिकरण्ये सति कर्मधारयेणैव सिद्धं
 पूर्वकायः सायाह इति तत्तुरुषविधानमिह पूर्वत्र च षष्ठीसमासवाधानार्थम् ॥ समेंऽशेऽर्धं नवा ॥ ३ । १ ।
 ५४ ॥ अंशिनाभिनेन समासस्तत्तुरुषः । अर्धपिप्पली । पिप्पल्यर्थम् । समेंऽश इति किम् । ग्रामार्थः । कर्मधारये-
 णैव सिद्धे भेदविवक्षायां पक्षे षष्ठीसमासवाधानार्थमसमांशे च कर्मधारयनिषेधार्थं च वचनम् । अंशिनैत्येव ।
 पिप्पल्यां अर्धं चैत्रस्य । अभिज्ञेनेत्येव । अर्धं पिप्पलीनाम् । अर्धपिप्पल्य इत्यादयस्तु अंशिसमासे एकशेषात् । अत्र स-
 मेंऽशेऽर्धशब्द आविष्टलिङ्गी नपुंसकः । असमांशे षुष्टिङ्गः । अन्ये त्वसमांशे वाच्यलिङ्गमेनमाहुः । असमांशे एव च षष्ठीस-
 मासं समांशे एव च नित्यमंशिसमासमिच्छन्ति ॥ जरत्यादिभिः ॥ ३ । १ । ५५ ॥ अंशिभिरभिचैरर्थो वा समास-
 स्तत्तुरुषः । असमांशार्थ आरम्भः । अर्धजरती । जरत्यर्थः । अर्धोक्तम् । उक्तार्थः । इदमपि षष्ठीसमासवाधानार्थम् ॥
 द्वित्रिचतुष्पूरणाप्रादयः ॥ ३ । १ । ५६ ॥ अंशवाचिनोऽभिज्ञेनांशिवा वा समासस्तत्तुरुषः । वा ग्रहणात् पक्षे ष-
 ष्ठीतत्तुरुषः पूरणेन निषिद्धोऽपि । द्वितीयं भिक्षाया, द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयम् । एवं तृतीयभिक्षा, तुर्यभिक्षा, तुरीय-
 भिक्षा, चतुर्थभिक्षेत्यादि । अग्रहस्तः, हस्ताग्रम् । तलपादः, पादतलम् । व्याद्विग्रहणं किम् । पञ्चमं भिक्षायाः । पूरणेति
 किम् । द्वौ भिक्षायाः ॥ कालो द्विगौ च मेयैः ॥ ३ । १ । ५७ ॥ समस्यते स तत्तुरुषः । मासजातः । ब्रह्मस्रुतः । कथं
 ब्रह्मजातः । समाहारद्विगौ काल इत्यंशेन भविष्यति । इह च यद्यपि विग्रहे जातादि कालस्य विशेषणं तथापि शब्दश-
 क्तिस्वाभाव्यात् समासो जातादिप्रधानस्तेन समासे लिङ्गं सङ्ख्यां च तदीयतदीयमेव भवति । मासजाता । काल इति
 किम् । द्रोणो धान्यस्य । कालइत्येकवचनं द्विगोरन्यत्र प्रयोजकम् तेन मासौ मासु वा जातस्येत्यत्र न भवति । द्विगु-
 ह्यं त्रिपदसमासार्थम् । अन्यथा नाम नाम्नेत्यनुष्टुप्चेर्द्वयोरेव स्यात् । चो द्विगुरहितकालपरिग्रहार्थः । भैरैरिति किम् ।

मासश्चैत्रस्य । जातादेवेव हि मेयसम् जन्मादेः प्रभृति जातादिसम्बन्धिन्येवैवादित्यगतः परिच्छेदात् न द्रव्यमात्रस्य । क्तान्तेनैव च मेयेन प्रायेणायं समासः । तेज मासो गच्छत इत्यादौ न । अथमग्निः षष्ठीसमासपवादो योगः ॥ स्वयं स्वामी केन ॥ ३ । १ । ५८ ॥ समासस्तत्पुरुषः । स्वयं धौतम् । स्वामिकृतम् । केनेति किम् । स्वयं कृत्वा ॥ द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥ ३ । १ । ५९ ॥ क्तान्तेन सह समासस्तत्पुरुषः । खट्वाखट्टो जल्मः । नित्यसमासोऽयम् वाक्येन क्षेपानवगमात् । क्षेपे किम् । खट्वाखट्टो उपाध्यायोऽध्यापयति ॥ कालः ॥ ३ । १ । ६० ॥ द्वितीयान्तं क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः । रात्र्याखटाः । अहरतिस्तताः । अव्याप्त्यर्थ आरम्भः ॥ व्याप्तौ ॥ ३ । १ । ६१ ॥ द्वितीयान्तं कालवाचि व्यापकेन समासस्तत्पुरुषः । मुहूर्त्तसुखम् । क्षणपाठः । दिनशुद्धः । व्याप्ताविति किम् । मासं वृको याति ॥ अत्रादिभिः ॥ ३ । १ । ६२ ॥ द्वितीयान्तं समासस्तत्पुरुषः । धर्मश्रितः । शिवगतः ॥ प्राप्तापन्नौ तथाच्च ॥ ३ । १ । ६३ ॥ प्रथमान्तावेतौ द्वितीयान्तेन समासस्तत्पुरुषस्तद्योगे चानयोस्तत् । प्रासजीविका । आपन्नजीविका । श्रितादित्वाजीविका । प्राप्ता जीविकापत्ना इत्यपि भवति ॥ ईषद्वृणुणवचनैः ॥ ३ । १ । ६४ ॥ समासस्तत्पुरुषः । ये गुणे वचित्वा तद्योगाद्गुणनि वर्चन्ते गुणसुक्तवन्तो गुणवचनाः । ईषत्पिङ्गलः । ईषद्रक्तः । गुणवचनैरिति किम् । ईषद्गार्ग्यः । समासे तद्धितादयः प्रयोजनम् । ऐषवपिङ्गलम् ॥ तृतीया तत्कृतैः ॥ ३ । १ । ६५ ॥ गुणवचनैः समासस्तत्पुरुषः । शङ्कुलाखण्डः । मदपटुः । कृतार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति कृतशब्दो वृत्तौ न प्रयुज्यते । तृतीयार्थकृतैरिति किम् । अक्षणा काणः । काणत्वादि ह्यत्र काण्डादिना कृतं नास्यादिना अस्यादिना परं सम्बन्धमात्रम् । यदा तु तच्छतत्वविवक्षायां कर्त्तरि करणे वा तृतीया तदा भवत्येव समासः, अक्षिकाण इत्यादि । गुणवचनैरित्येव । गोर्भिवपावान् । दत्ता पटुः । पाटवमित्यर्थः न हेतौ पूर्वं गुणसुत्त्वा साम्प्रतं द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ न स्तः । अत एव शुद्धगुणवाचिनापि न समासः । धृतेन पाटवम् । अत्रापि समासो भवतीति कश्चित् । अन्ये तु गुणमात्रवृत्तिभिरपि समासमिच्छन्ति । शङ्कुलाखण्डश्चैत्रस्य ॥

चतस्रार्धम् ॥ ३ । १ । ६६ ॥ तृतीयान्तस्तत्कार्थेन समासस्तत्पुरुषः अर्धसप्तसो मात्राः । चतस्रेति किम् । अर्धेन
 चत्वारो द्रोणाः ॥ जनार्थपूर्वाद्यैः ॥ ३ । १ । ६७ ॥ तृतीयान्तं समासस्तत्पुरुषः । मापोनम् । मासविकलम् । मा-
 सपूर्वः । मासावरः । आकृतिगणत्वाद् धान्यार्थ इत्यादीनां सिद्धिः । पूर्वादियोगे यथायथं हेत्वादौ तृतीया ॥ कारकं
 कृता ॥ ३ । १ । ६८ ॥ तृतीयान्तं सपासस्तत्पुरुषः । आत्मकृतम् । कृत्सगतिकारकस्यापि । नखनिर्भिन्नः । बहुला-
 धिकारात् स्तुतिनिन्दार्थतायां प्रायः कृत्यैः सह समासः । काकपेया नदी । बाष्पच्छेद्यानि तुणानि । कारकं किम् । गो-
 भिर्वपायान् । बहुलाधिकारादेव क्वचतुना तत्रयो तव्यानीयाभ्यां च न भवति । दोत्रेण लूनवान् इत्यादि ॥ न विंश-
 त्यादिनैकोच्चान्तः ॥ ३ । १ । ६९ ॥ तृतीयान्तस्वमासस्तत्पुरुषस्तत्सन्नियोगे एकस्य । एकात्र विंशतिः । एकाद् न
 विंशतिः । एवं एकात्र विंशत्, एकाद् न त्रिंशत् । अत एव निर्देशात् नवत् इति न स्यात् ॥ चतुर्थी प्रकृत्या ॥ ३ ।
 १ । ७० ॥ विकारावाचि समासस्तत्पुरुषः । श्रुपदार । परिष्पमिकारणेनेति किम् । रन्धनाय स्थाली ॥ छिन्तादिभिः
 ॥ ३ । १ । ७१ ॥ चतुर्थ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । गोहितम् । गोसुखम् । हित, सुख, रक्षित, बलि, आकृति-
 गणात्, अभ्यासः । परस्मैपदम् । आत्मनेपदमित्यादि । आत्मनेपदमित्यादि । कृत्यप्रत्ययान्तं चेह पठ्यते । देवदेवम् । इह न स्यात् । ब्राह्म-
 णाय दातव्यम् ॥ तदर्थार्थेन ॥ ३ । १ । ७२ ॥ चतुर्थ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । पित्रर्थे पयः । आतुरार्था यवाशुः । छे-
 द्यो वाच्यवदिति वाच्यलिङ्गता । नित्यसमासश्चायं चतुर्थ्येव तदर्थस्योक्तत्वेन । समासस्तु वचनाद् भवति । चतुर्थ्य-
 न्तार्थाथेनेति किम् । पित्रेऽर्थः ॥ पञ्चमी भयाद्यैः ॥ ३ । १ । ७३ ॥ समासस्तत्पुरुषः । वृकपयम् । वृकभीतः । आ-
 कृतिगणत्वात्, स्थानञ्च इत्यादीनां सिद्धिः । बहुलाधिकारादिह न । प्रासादात् पतितः ॥ केनासत्त्वे ॥ ३ । १ । ७४
 ॥ वर्चमाना या पञ्चमी तदन्तं समासस्तत्पुरुषः । स्तोकाभ्युक्तः । अल्पान्मुक्तः । अस्मिन्ने ह्येति लुप् । केनेति किम् ।
 स्तोकाभ्युक्तः । अस्मिन्ने इति किम् । स्तोकाकृष्टः । समासे तद्धिताद्युत्पत्तिः फलम् ॥ परः ज्ञातादिः ॥ ३ । १ । ७५

॥ पञ्चमीतत्पुरुषः साधुः । परः ज्ञाताः । परः सहस्राः ॥ षष्ठ्ययत्नाच्छेधे ॥ ३ । १ । ७६ ॥ नाम्ना समास-
 स्तत्पुरुषः । राजपुरुषः । जिनभद्रगणेः क्षमाश्रमणस्य भाव्यमित्यादौ सापेसत्भन्न । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ सापे-
 क्षत्वेऽपि गमकत्वाद् स्यात् । न चेत्सन्नेपो ' नाथः, इत्यादेर्यत्नादिति किम् । सर्पिपो नाथितम् । शेष इति किम् । रु-
 दतः प्रयजितः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । कथं सर्पिर्ज्ञानमित्यादि । कुयोगेऽत्र पृष्ठी इत्युत्तरेण सम्बन्धे तन्नैव गो-
 स्वामीत्यादिषु तु अयत्नजा शेषे एव पृष्ठी । स्वामीश्वरादिस्त्रस्य पाक्षिकसर्पाभीविधानार्थत्वात् । सङ्घस्य भद्रं भूया-
 दित्यादावसामर्थ्यादनभिधानात् न समासः ॥ कृति ॥ ३ । १ । ७७ ॥ कर्मणि कृतः कर्त्तरि इति च या कृत्विति
 षष्ठी तदन्तं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः । सर्पिर्ज्ञानम् । सिद्धसेनकृतिः । गणधरोक्तिः ॥ याजकादिभिः ॥ ३ । १ ।
 ७८ ॥ षष्ठ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । ब्राह्मणयाजकः । गुरुरूपकः । आकृतिगणत्वात् तुल्यार्थैरपि । गुरुसदृशः । तत्प-
 योजको हेतुश्च । जनिकर्तुः प्रकृतिः । कर्मजा तुचाचेति प्रतिषेधाय वादो योगस्तुल्यार्थविविधयर्थश्च ॥ पत्तिरथौ । गणकेन
 ॥ ३ । १ । ७९ ॥ षष्ठ्यन्तौ समासस्तत्पुरुषः । पत्तिगणकः । रथगणकः । पत्तिरथाविति किम् । धनस्य गणकः । ज्यो-
 त्तिर्गणक इति तु अकेन क्रीडाजीवे इति भविष्यति । कर्मजा तुचा चेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ सर्वपञ्चादादयः ॥ ३ । १ ।
 ८० ॥ षष्ठीतत्पुरुषाः साधवः । सर्वपथात् । सर्वचिरम् । अव्ययेन वक्ष्यमाणप्रतिषेधापवादोऽयम् । बहुवचनं शिष्टप्रयोगा-
 नुसरणार्थम् ॥ अकेन क्रीडाजीवे ॥ ३ । १ । ८१ ॥ षष्ठ्यन्तं गम्ये समासस्तत्पुरुषः । उदालकपुष्पभञ्जिका । नल-
 लेखकः । क्रीडाजीवे इति किम् । पयसः पायकः । अत्र नित्यसमासः ॥ न कर्त्तरि ॥ ३ । १ । ८२ ॥ या षष्ठी तद-
 न्तमकान्तेन समस्यते । तव शायिका । कर्त्तरीति किम् । इष्टुभक्षिका ॥ कर्मजा तुचा च ॥ ३ । १ । ८३ ॥ षष्ठी
 कर्त्तृविहिताकान्तेन न समस्यते । भक्तस्य भोजकः । अपां स्रष्टा । कर्मजिति किम् । गुणो गुणिविशेषकः । सम्बन्धेऽत्र
 षष्ठी । कर्त्तरीत्येष । पयः पायिका । भ्रूचर्त्तरीत्येवो भर्तृशब्द इति सम्बन्धषष्ठ्या याजकादिपाठात् कर्मक-

ष्ट्या वाचं समासः । क्रियाशब्दस्य तु तत्राग्रहणात् अनेन प्रतिषेधः । ध्रुवो भर्त्ता ॥ तृतीयायाम् ॥ ३ । १ । ८४ ॥
 कर्त्तरि सत्यां कर्मजा षष्ठी न समस्यते । साध्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्येण । तृतीयायामिति किम् । साध्विदं शब्दा-
 नुशासनमाचार्यस्य । कर्तृषष्ठ्यामपि न समास इति कश्चिद् । गोदोहोऽगोपालकेन इति तु सम्बन्धषष्ठ्या भविष्यति ॥
 तृसार्थपुरणान्वयानुशासनशा ॥ ३ । १ । ८५ ॥ षष्ठ्यन्तं न समस्यते । फलानां वृषः । तीर्थकृतां षोडशः ।
 राज्ञः साक्षात् । रामस्य द्विषन् । चैत्रस्य पचन । मैत्रस्य पचमानः । एतैरिति किम् । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् ।
 राज्ञः पाठलिपुत्रकस्य धनमित्यादौ धनादिपदोपेक्षया षष्ठीत्यसामर्थ्यान्न समासः । विशेषणसमासस्तु निरपेक्षत्वेन
 सामर्थ्याद् भवत्येव । पाठलिपुत्रराजस्येति । षष्ठीसमासे त्वनियमेन पूर्वनिपातः ॥ ज्ञानेच्छार्थार्थाधारत्वेन ॥ ३
 । १ । ८६ ॥ ज्ञानेच्छार्थार्थेभ्यो यो वर्त्तमाने को यश्चाद्यर्थाच्चाधारे इति आधारे क्तस्तदन्तेन षष्ठ्यन्तं न
 समस्यते राज्ञां ज्ञातः । इष्टः, पूजितः । इदमेवां यातम् । इदमेवां अतम् । राजपूजित इत्यादिस्तु बहुला-
 धिकारात् । इष्टेन भूतकालत्वेन तृतीयासमास इति केचित् । अन्ये तु कुद्योगजाया एव षष्ठ्या इह समासप्रतिषेधे
 सम्बन्धे षष्ठीसमासा एव इत्याहुः ॥ अस्वस्थगुणैः ॥ ३ । १ । ८७ ॥ ये गुणाः स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते न द्रव्ये ते स्व-
 ंथाः । तत्प्रतिषेधेनास्वस्थगुणवाचिभिः षष्ठ्यन्तं न समस्यते । पटस्य शुक्लः । गुडस्य मधुरः । अत्रार्थात् प्रकरणाद्वापे-
 क्ष्यस्य वर्णदिनिज्ञाते य इमे शुक्लादयस्ते पटादेरिति सामर्थ्योपपत्तेः समासः प्रासः प्रतिषिध्यते । पटस्य शौक्ल्यमित्यादौ
 पूर्वेषु च शुक्लादेशुणस्य द्रव्येऽपि दृत्तिदर्शनादस्वास्थ्यमस्त्येव । गुणशब्देन चेह लोकप्रसिद्धा रूपादयोऽभिमेताः । तेन
 यन्नगौरवमित्यादौ न प्रतिषेधः । अस्वस्थगुणैरिति किम् । घंटवर्णः । चन्दनगन्धः । बहुलाधिकारात् कण्टकस्य तै-
 क्ष्ण्यमित्यादौ समासो न स्यात् । कुमुत्सौरभ्यमित्यादौ तु स्यात् ॥ सप्तमी शौण्डाद्यैः ॥ ३ । १ । ८८ ॥ समास-
 स्तस्युरुषः । पानशौण्डः । अक्षधूर्त्तः । बहुवचनान् शिरःशेखरादयः ॥ सिंहाद्यैः पूजायाम् ॥ ३ । १ । ८९ ॥ सप्त-

म्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । समरसिंहः । भूमिवासवः । उपमया पूजावगमः ॥ काकाचैः क्षेपे ॥ ३ । १ । १० ॥ सप्त-
 म्यन्तं समासस्तत्पुरुषः । तीर्थकाकः । तीर्थन्वा । क्षेपे किम् । तीर्थे काकस्तिष्ठति । पात्रे समितेत्यादयः ॥ ३ । १ ।
 ११ ॥ एते सप्तमीतत्पुरुषाः क्षेपे निपात्याः । पात्रे समितः । गेहे शूरः । इति शब्दः समासान्तरनिवृत्त्यर्थः । तेन पर-
 माः पात्रे, समिताः पात्रे, समितानां पुत्र, इत्यादौ समासान्तरं न । बहुवचनाद् वनकृम्यादयः ॥ सेन ॥ ३ । १ । १२
 ॥ सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः क्षेपे । भस्मनि हुतम् । अवतप्ते नकुलस्थितम् । सर्वत्रोपमानेन क्षेपो गम्यते । नित्यसमासा-
 श्रिते । पात्रे समितादयश्च ॥ तत्राहोरात्रांशम् ॥ ३ । १ । १३ ॥ तत्रेति सप्तम्यन्तमहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्य-
 न्ताः कान्तेन समासस्तत्पुरुषः । तत्र कृतम् । पूर्वाकृतम् । तत्राहोरात्रांशमिति किम् । घटे कृतम् ।
 अन्यजन्मकृतं कर्मेत्यत्र तु कारकं कृतेति समासः । अहोरात्रग्रहणं किम् । शुक्लपक्षे कृतम् । अंगग्रहणं किम् । अङ्गि
 श्रुतम् । बहुलाधिकाराद्रात्रिवृत्तमित्यादि । केनेत्येव । तत्र भोक्ता ॥ नाङ्गि ॥ ३ । १ । १४ ॥ सप्तम्यन्तं नाम्ना स-
 मासस्तत्पुरुषः । अरण्ये तिलकाः । नित्यसमासोऽयम् ॥ कृद्येनावश्यके ॥ ३ । १ । १५ ॥ सप्तम्यन्तं समासस्तत्पु-
 रुषः । मासदेयम् । कृदिति किम् । मासे पित्र्यम् । य इति किम् । मासे स्तुत्यः । आवश्यक इति किम् । मासे देया
 भिक्षा ॥ विशेषणं विशेष्येणैकार्थि कर्मधारयश्च ॥ ३ । १ । १६ ॥ समासस्तत्पुरुषः । नीलोत्पलम् । विशेषण-
 विशेष्ययोः सम्बन्धिशब्दत्वादेकतरोपादानेनैव द्वये लब्धे द्वयोरुपादानमुयोर्व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकत्वे समासो यथा स्या-
 दित्येवमर्थम् । तेनेह न । तक्षकः सर्पः । लोहितस्तक्षकः । आम्रदृक्षः । शिंशपादृक्षोऽस्तपर्वत इत्यादौ आम्रादयो वृक्षवत्
 फलतत्सहचरितमाधुर्यस्यैर्यादिगुणविशेषवाचका इति भवति समासः । एवं तक्षकाहिः शेषाहिरित्यादयोऽपि यदि च षष्ठी
 समासः प्रधानानुयाय्यप्रधानमिति न्यायात् अमधानस्य प्रधानेन समासः । प्राधान्यं च द्रव्यशब्दानां द्रव्यस्यैव सा-
 क्षात् क्रियासम्बन्धात् । उत्पलदिशब्दाश्च जातिशब्दा अपि उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात् द्रव्येण जातेः सम्बन्धात्, द्रव्य-

शब्दा उच्यन्ते । गुणक्रियोस्तु तथात्वाभावात् तन्निमित्ता शब्दा द्रव्यशब्दा इति नीलोत्पलमित्येव भवति न तूत्पलनी-
 लमिति गुणादिशब्दानामेव समासे तु कामचारेण पूर्वापरनिपात इति; लञ्छुण्टः कुण्टलञ्ज इत्यादि । कुण्णसारङ्ग इत्यादौ
 तु सारङ्गादीनां समुदायवाचित्वात् प्राधान्यं, कृष्णादीनां त्वयववाचित्वेनाप्राधान्यमिति, कृष्णादीनामेव पूर्वनिपातः ।
 एकार्थमिति किम् । द्वन्द्वोक्षा । बहुलाधिकारात् क्वचित् समासः, रामो जामादग्न्यः । क्वचित्कित्यः । कुण्णसर्पः । ज्ञाति-
 शब्दानामवयवद्वारेण समुदायेऽपि द्वृत्तेः सामानाधिकरण्यम् । भूयोऽवयववाचिनश्च प्राधान्यात् विशेष्यत्वमितरस्य तु
 विशेषणत्वम् । चकारस्तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञासमावेशार्थः ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥ ३ । १ । १७
 ॥ परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । पूर्वकालोऽपरकालेन । स्नातानुलिप्तः । एकशायी । सर्वाश्रमः । जरद्व-
 लिनः । पुराणवैयाकरणः । नवोक्तिः । केवलज्ञानम् । एकार्थमित्येव । स्नात्वानुलिप्तः । पूर्वैरेव सिद्धे पृथग्वचनं पूर्व-
 निपातस्य विषयप्रदर्शनार्थं पूर्वापरकालवाचिनोरद्रव्यशब्दत्वादनियमे प्राप्ते पूर्वकालवाचिन एव पूर्वनिपातनियमार्थश्च ॥
 दिगाधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ॥ ३ । १ । १८ ॥ नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । दक्षिणकौशलाः । पूर्वेषु-
 कामशमी । दक्षिणशालः । अधिकपाष्टिकः । उत्तरगवधनः । अधिकगवधियः । तत्पुरुषलक्षणः समासान्तः । उत्तरपदे-
 ऽपि नित्यसमासः त्रयाणामेकार्थीभाव एवोत्तरपदसम्भवात् तत्र च द्वयोर्व्यपेक्षाभावात् । संसादिग्रहणं किम् । उत्तरा द्व-
 क्षाः । नियमार्थमिदम् । दक्षिणा गावोऽस्य सन्ति स दक्षिणगुरित्यत्र सन्तीत्येतदनपेक्षयान्तरात्त्वेन बहुव्रीहिभावात् उ-
 क्तार्थत्वेन मत्वर्थीयतद्धितविषयाभाव एव नास्तीत्यनेन न समासः ॥ सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्मन्यघम् ॥
 ३ । १ । १९ ॥ परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च संज्ञातद्धितयोर्विषये उत्तरपदे च परे । पञ्चाम्नाः । सप्तर्षयः
 । द्वैमातुरः । अर्ध्वर्धकंसः । पञ्चगवधनः । पञ्चनावधियः । पञ्चरानी । समाहारे चेति किम् । अष्टौ प्रवंचनमातरः ।
 अस्य नियमार्थत्वाद् विशेषणं विशेष्येणेत्यादिनापि न । एकस्याप्यनेकपर्यायोपनिपातिनोऽनेकत्वसम्भवे समाहारोपप-

चरेकापूर्वीत्यपि । द्विगुश्चेति चकारः तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञासमावेशार्थः । अनाम्नीति किम् । पाञ्चर्यम् । अयं ग्रहणमुत्त-
 रत्र द्विगुश्चेत्यस्याननुहृत्त्वर्थम् ॥ निन्द्यं कुरुसनैरपापाद्यैः ॥ ३ । १ । १०० । समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । वैया-
 करणलक्ष्मिः । मीमांसकदुर्दुर्लभः । निन्द्यमिति किम् । वैयाकरणश्चौरः । कुत्सनैः किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः । बहुला-
 धिकाराद्विशेषणसमासोऽपि न । भवतीत्यन्ये । अपापाद्यैरिति किम् । पापवैयाकरणः । हतविधिः । प्रवृत्तिनिमित्तमत्र
 कुरुत्येते । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ उपमानं सामान्यैः ॥ ३ । १ । १०१
 ॥ एकार्थं समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । शस्त्रीश्यामा । मुगचपला । उपमानमिति किम् । देवदत्ता श्यामा उप-
 मानोपमेयसाधारणधर्मवाचिभिरिति किम् । अधिर्माणवकः । उपमानं सामान्यैरेवेति नियमार्थं वचनम् । तेनाग्निर्माणवक
 इत्यादौ विशेषणसमासोऽपि न ॥ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्याजुक्तौ ॥ ३ । १ । १०२ ॥ एकार्थमुपमानवाचिभिः स-
 मासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । पुरुषव्याघ्रः । श्वसिंही । साम्याजुक्ताविति किम् । पुरुषव्याघ्रः शूर इति माभूद् ।
 इदमेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासस्तेन राजपुरुषो दर्शनीय इत्यादि सिद्धम् । बहुवचनमाकृ-
 तिगणार्थम् । तेन वाग्वज्र इत्यादयोऽपि भवन्ति । पूर्वेण विशेषणसमासे प्रतिषिद्धे त्रिव्यर्थमिदम् ॥ पूर्वोपरप्रथमचर-
 मजघम्यसमानमध्यमध्वमवीरम् ॥ ३ । १ । २०३ ॥ एकार्थं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । पूर्वपुरुषः
 । अपरपुरुष इत्यादि । विशेषणं विशेष्येणसादिनैव सिद्धे स्पष्टे परमिति पूर्वनिपातनस्य विषयमदर्शनार्थम् । अद्रव्यवा-
 चिनोरनियमेन पूर्वोपरभावप्रसक्तो पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । तेन पूर्वजन, वीरपूर्वः, पूर्वपङ्कः, एकवीर, इत्यादौ तु
 वीरादेः परस्य स्पष्टं पूर्वनिपातो न बहुलाधिकारात् ॥ अ्रेण्यादिकृत्याद्यैश्च्यर्थे ॥ ३ । १ । १०४ ॥ एकार्थं ग-
 न्ये समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । अ्रेणिकृता । स्व्यर्थे इति किम् । अ्रेणयः कृताः । स्व्यन्तानां स्व्यर्थस्य च्विनै-
 वोक्तत्वात् नानेन समासः । गत्यादिद्वयेण तु नित्यसमासः । अ्रेणीकृताः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । यत्र सामर्थ्यं

नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्घना निर्घना इत्युपकृताः । अणिक्ता इत्यादौ क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं न
विशेषणविशेष्यभाव इति वचनम् ॥ क्वं नजादिभिन्नैः ॥ ३ । १ । १०५ ॥ एकार्थं समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात्
। कृताकृतम् । अशितानशितम् । इष्टः क्तावयवत्वाद्दिकारस्य त्वेकदेशविकृतानन्यत्वान्न भेदकत्वम् । तेन क्लिष्टाक्लिशितम् ।
आदिग्रहणात् पीतावपीतम् । क्तमिति किम् । कर्त्तव्यमकर्षण्यं च । नयादिभिन्नैरिति किम् । कृतंभकृतम् । कृताकृता-
दिषु ईषदसमासिद्योतकस्य नवः प्रयोगात् तदादयोऽपीषदसमासिद्योतका एवापादयो ग्राह्याः । नयादिभिरेव भिन्नैरित्य-
वधारणात् कृतं चाविहितं चेत्यादौ न समासः । अवयवर्थेण सञ्चदायव्यपदेशात् कृताकृतादिभ्यैकार्थ्यम् । क्रियाशब्द-
त्वादनियमेन पूर्वापरनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थं वचनं तेनाकृतकृतमित्यादि न ॥ सेद् नानिटा ॥ ३ । १ । १०६
॥ क्तान्तं नयादिभिन्नेन न समस्यते । पूर्वापवादः । क्लिशितमक्लिष्टम् । इद्ग्रहणमर्थभेदाहेतोरिक्कारस्योपलक्षणम् । तेन
शितमशातम् । विन्नाविचमिति तु क्तादेशोऽपि इति परे समासे नत्वस्यासच्वाद् भविष्यति । सेडिति किम् । कृताकृतम् ।
अनिट्तेति किम् । अशितानशितम् ॥ सन्महत्परस्मोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥ ३ । १ । १०७ ॥ पूज्यवचनैः समास-
स्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । महापुरुषः । जातीयैकार्थेऽच्चेरिति डाः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरु-
षः । पूजायामिति किम् । सन्घटोऽस्तीत्यर्थः । महाजन इत्यादौ तु न पूजा समासस्तु बहुलवचनाद् भविष्यति । पूजाया-
भवेति नियमार्थं पूर्वनिपातव्यवस्थार्थश्च । तेन सञ्छुक्क इत्यादावनियमेन न पूर्वनिपातः । परमजरञित्यादौ च स्पर्थे
परमिति यथापरं पूर्वनिपातश्च सिद्धः ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥ ३ । १ । १०८ ॥ पूजायां पूज्यवाच्येकार्थं समास-
स्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । गोवृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः । वृन्दारकादीनां जातिशब्दत्वेऽद्युपमानात् पूजावगतिः
। पूजायामिति किम् । सुसीयो नागः । पूजायामेवेति नियमार्थं साम्योक्तावपि किञ्चिर्थं च वचनम् । तेन गानागो बल-
वानिति सिद्धम् ॥ कन्तरकतमौ-जातिप्रश्ने ॥ ३ । १ । १०९ ॥ जात्येन समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । कन्तरकतः

। कतमगार्ग्यः । जातिप्रथ एवेति नियमार्थं वचनम् । कतरः शुक्लः । कतमो गन्ता ॥ किं क्षेपे ॥ ३ । १ । १ । १० ॥
 कुत्स्यवाचिना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । किं राजा । किं गौः । न किमः क्षेपे इति समासान्तप्रतिषेधः । क्षेपे ए-
 वेति नियमार्थं वचनम् । तेन को राजा मथुरायामित्यत्र न ॥ पोटाद्युवतिस्तोक्तकृत्तिपयद्युच्छिधेनुवशावेहृद्भ्र-
 यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्त्तप्रशंसास्वरूढैर्जातिः ॥ ३ । १ । १ । ११ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । इभ्य-
 पोटा । नागयुवतिः । अग्निस्तोकम् । दधिकतिपयम् । गोयुष्टिः । गोधेनुः । गोत्रशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रव-
 क्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । मृगधूर्त्तः । धूर्त्तग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयकुत्सायां समासार्थम् । गोमतच्छिका । गोत्र-
 काण्डम् । रूढग्रहणादिह न । गौ रमणीया । जातिरिति किम् । देवदत्ता पोटा । विशेष्यस्य जातेः पूर्वनिपातार्थं वचनम्
 ॥ चतुष्पाद् गर्भिण्या ॥ ३ । १ । १ । १२ ॥ समासस्तत्पुरुषः । कर्मधारयश्च गोर्गर्भिणी । जातिरित्येव । कालाक्षी
 गर्भिणी । चतुष्पादिति किम् । ब्राह्मणी-गर्भिणी । पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥ युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः ॥ ३ । १ ।
 १ । ११ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । युवखलतिः । युवतिश्चासौ पलितो युवपलितः । युवजरन् । युववलिनः । पूर्व-
 निपातनियमार्थं वचनम् ॥ कृत्यतुल्याख्यमजात्या ॥ ३ । १ । १ । १४ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । भोज्योष्णम् ।
 स्तुत्यपटुः । तुल्यसन् । श्लेष्टमहान् । अजासेति किम् । भोज्य ओदनः । जात्या समासस्याजातेः पूर्वत्वस्य च प्रतिषेधार्थं
 वचनम् ॥ कुमारः अमणादिना ॥ ३ । १ । १ । १५ ॥ समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । कुमारश्रमणा । कुमारप्रव्रजिता
 । श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी बन्धकी दासी एतैः स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्गः कुमारशब्दः समस्यते शेषैस्तुभ्यंलि-
 ङ्गः । अत एव पाठान्नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायो ज्ञाप्यते । पुच्छिर्नैस्तु पूर्वनिपाते कागचारः । अग्नि-
 रूपकपटुमृदुपण्डितकुशलचपलनिपुणकुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ मयूरव्यंसकेत्यादयः ॥ ३ । १ । १ ।
 १ । १६ ॥ एते तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकः । कम्बोजसुण्डः । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं कर्म । आ-

ख्यातमारुगातेन सातसे । अश्रीतपिवता । हान्तं स्वकर्मणा बहुलमाभीष्टये कर्त्तारि समासाभिधेये । कुरकटौ, वक्ता ।
 गतप्रत्यागतादयः । गतप्रत्यागतम् । क्रयक्रयिका । शाकपार्थिवादयः । शाकपार्थिवः । त्रिभागः । सर्वश्वेतः । अविहित-
 लक्षणस्तत्पुरुषोऽत्र श्वेतः । यच्चैह लक्षणे नात्रुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । इतिशब्दः स्वरूपात्रधारणार्थः तेन प-
 रमधूरव्यंसक इति न समासः । उत्तरपदेन भवत्येवेत्यन्ये । मधूरव्यंसकमिभ्य इत्यादि । बहुवचनाद्द्विस्पष्टपट्टरित्यादयः
 ॥ राजदन्तादिषु ॥ ३ । १ । १४९ ॥ अग्रामप्रामिपातं प्राक् स्यात् । राजदन्तः । लिप्तवासितम् ॥ कडारादयः क-
 र्मधास्ये ॥ ३ । १ । १५८ ॥ प्राग्वा स्युः ॥ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ जातम-
 हर्दृष्ट्वाडुक्षणः कर्मधारयात् ॥ ७ । ३ । ९५ ॥ अत् समासान्तः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । कर्मधारयादि-
 ति किम् । जातस्योक्षा जातोक्षा ॥ स्त्रियाः पुंसो बन्धाच्च ॥ ७ । ३ । ९६ ॥ कर्मधारयाच्चात् समासान्तः । स्त्रीपुंसौ
 । स्त्रीपुंसः । शिलण्डी । द्वन्द्वच्चेति किम् । स्त्रियाः पुंमान् स्त्रीपुंमान् ॥ द्विगोरन्तहोऽद् ॥ ७ । ३ । ९९ ॥ समाहारा-
 र्थात् । पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् । ब्रह्मः । द्विगोरिति किम् । समहः । समाहार इत्येव । द्रव्युक्षा । अह इदमइविधानं समा-
 हारे परस्यापि सर्वशैत्यदो बाधनार्थं वसिन् हि सत्यह्नादेशोऽपि स्यात् ॥ द्वित्रैरायुषः ॥ ७ । ३ । १०० ॥ समा-
 हारार्थात् द्विगोर्द् । द्यायुषम् । त्र्यायुषं । समाहारस्येव । द्यायुष्यः ॥ वाञ्छेत्तरल्लुकः ॥ ७ । ३ । १०१ ॥ द्वित्रिभ्यां
 परात् अञ्जलेर्द्विगोरद् न चेत् स तद्वितल्लुगन्तः । बञ्जलम् । बञ्जलि । त्र्यञ्जलमयम् । त्र्यञ्जलमयम् । अलुक इति किम्
 । बञ्जलिर्घटः । नित्योऽयं विधिरित्येके ॥ स्वार्थो वा ॥ ७ । ३ । १०२ ॥ द्विगोरल्लुकोऽद् । द्विवारम् । द्विवारि । के-
 चित् पुंस्त्वमपीच्छन्ति । द्विवारिः । स्त्रीत्वमप्यन्ये । द्विवारी । पञ्चवारधनः । पञ्चवारि । द्विगोरित्येव । उपत्वारि
 । अलुक इत्यस्य प्रत्युदाहरणं नास्ति विशेषाभावात् ॥ वार्धाच्च ॥ ७ । ३ । १०३ ॥ स्वार्थः समासादल्लुकोऽद् । अ-
 र्धस्वारम् । अर्धस्वारी । प्रतिपदोक्तग्रहणार्थेह । अर्धस्वारी । विधानसामर्थ्यादन्तस्य न स्त्रियां वृत्तिः । चकारो द्विगोरदु-

कर्पणार्थस्तेनोत्तरत्र द्वयमनुवर्तते ॥ नावः ॥ ७ । ३ । १०४ ॥ अर्धात् वरात् संगासाद् द्विगोश्रालुकोऽद् । अर्धनावम् । अर्धनावी । पञ्चनावम् । अलुक इत्येव । द्विनौः ॥ गोस्तत्पुरुषात् ॥ ७ । ३ । १०५ ॥ अलुकोऽद् । राजगवी । तत्पुरुषात् इति किम् । चित्रगुः । अलुक इत्येव । पञ्चगुः षट् ॥ राजनस्सखेः ॥ ७ । ३ । १०६ ॥ तत्पुरुषादद् । देवराजः । राजसखः । नान्तनिर्देशादिह न । मद्रराज्ञी । पृथग्योगदलुक इति निष्टयम् । पञ्चराजः ॥ रश्राख्याद् ब्रह्मणः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥ तत्पुरुषादद् । सुराष्ट्रब्रह्मः । राष्ट्र्याख्यादिति किम् । देवब्रह्मा नारदः । आख्याग्रहणं राष्ट्र्याख्यर्थम् ॥ कु-
 महद्भ्यां वा ॥ ७ । ३ । १०८ ॥ ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषादद् । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥ ग्रामकौ-
 टारं तक्षणः ॥ ७ । ३ । १०९ ॥ तत्पुरुषादद् । ग्रामतक्षः । कौटतक्षः ॥ गोछातेः शुनः ॥ ७ । ३ । ११० ॥ त-
 त्पुरुषादद् । गोष्ठश्चः । अतिश्वो वराहः ॥ प्राग्नि उपमानात् ॥ ७ । ३ । १११ ॥ शुनस्तत्पुरुषादद् । व्याघ्रश्चः ।
 अत एव वचनात् श्वशब्दस्य परनिपातः । प्राग्नि उपमानादिति पूर्वपदविज्ञानादिह न । वानरः श्वेव वानरश्वा ।
 प्राग्नि इति किम् । फलकश्वा । उपमानभूतभान्तात् तत्पुरुषादिच्छन्त्येके । तन्मते वानरश्चेत्यत्र सगासान्तविधेरनित्य-
 त्वात् ॥ अप्राग्निनि ॥ ७ । ३ । ११२ ॥ य उपमानभूतः श्वा तदन्तात् तत्पुरुषादद् । आकर्षश्चः । अप्राग्निनीति
 किम् । वानरश्वा ॥ पूर्वोत्तरसृगाच्च सक्थनः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥ उपमानार्थञ्च तत्पुरुषादद् । पूर्वसन्थम् । उत्ते-
 रसक्थम् । भृगसक्थम् । फलकसक्थम् ॥ उरसोऽग्रे ॥ ७ । ३ । ११४ ॥ तत्पुरुषादद् । अश्वोरसम् । सेनायाः सु-
 खमित्यर्थः । अश्वोरसम् प्रधानमित्यर्थः ॥ सरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः ॥ ७ । ३ । ११५ ॥ तत्पुरुषादद् यथा-
 सम्भवम् । जालसरसम् । उपानसम् । स्थूलाश्मः । कालायसम् । जातिनाम्नोरिति किम् । परमसरः ॥ अहः ॥ ७ । ३ ।
 ११६ ॥ तत्पुरुषादद् । परमाहः । राजानाहः युंसि ॥ सङ्ख्यानादलुञ्च वा ॥ ७ । ३ । ११७ ॥ अहस्तत्पुरुषा-
 दद् । सङ्ख्यानाहः । सङ्ख्यानाहः । चकार उत्तरत्रानादेशस्याहस्तत्रियोगार्थः । अन्यथा हि अलोऽपवादोऽज्ञादेशो वि-

ज्ञयेत् । तथा च स्त्रियां स्त्रीर्नि स्यात् ॥ सर्वांशसङ्ख्याव्याख्यात् ॥ ७ । ३ । ११८ ॥ अहन्तात् तत्पुरुषाद् अह-
 श्राहः । सर्वाङ्कः । पूर्वोङ्कः । अत्यन्ती क्रया ॥ सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेरत् ॥ ७ । ३ । ११९
 ॥ सर्वादित्थ तत्पुरुषात् । सङ्ख्यातरात्रः । एकरात्रः । पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वरात्रः । द्विरा-
 त्रः । त्रिरात्रः । अतिरात्रः । एकग्रहणं सङ्ख्याग्रहणेननैकस्याग्रहणार्थम् । तेन पूर्ववृत्ते एकस्याग्रहणम् । एकमहः ए-
 काहम् ॥ अद्विधानं ळ्यभावार्यम् ॥ पुरुषायुषाद्विस्तावत्रिस्तावम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥ एते तत्पुरुषा अदन्ता नि-
 पात्याः । पुरुषायुषम् । द्विस्तावा । त्रिस्तावा वेदिः ॥ श्वसोवसीयसः ॥ ७ । ३ । १२१ ॥ तत्पुरुषादत् । श्वोवसीय-
 सम् ॥ निसश्च श्रेयसः ॥ ७ । ३ । १२२ ॥ श्वसश्च तत्पुरुषादत् । निःश्रेयसम् । श्वःश्रेयसम् ॥ नञव्ययात् सङ्ख्या-
 या ङः ॥ ७ । ३ । १२३ ॥ तत्पुरुषात् । अदशाः । निःक्षिपः खड्गः । नवव्ययादिति प्रतिपेधे मासे मतिप्रसवार्थम् । स-
 ङ्ख्याया इति किम् । निःशकृत् । तत्पुरुषादित्येव । अत्रिः । द्वित्वमन्त्यस्वरादिलोपार्थम् ॥ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलैः ॥
 ७ । ३ । १२४ ॥ तत्पुरुषात् ङः । ब्यङ्गुलम् । निरङ्गुलम् । तत्पुरुषादित्येव । अपाङ्गुलि । आत्माङ्गुलम्, प्रमाणाङ्गु-
 लमुत्सेधाङ्गुलम्, इत्यत्र तु अङ्गुलशब्दः प्रमाणवाची प्रकृत्यन्तरम् ॥ नञतत्पुरुषात् ॥ ७ । ३ । ७१ ॥ समासान्तो न ।
 अन्तृक् । अराजा । तत्पुरुषादिति किम् । अधुरं शकटम् ॥ पुंवत्कर्म्मधारये ॥ ३ । २ । ५७ ॥ परतः स्त्री अवृद्ध् स्त्र्येका-
 र्थे उत्तरपदे । प्रतिपेधनिवृत्त्यर्थं आरम्भः । कल्याणप्रिया । भद्रकर्भार्या । माथुरहृन्दारिका । चन्द्रमुखहृन्दारिका । वा-
 तण्ड्यहृन्दारिका । परतः स्त्रीत्येव । खड्वाहृन्दारिका । अवृद्धित्येव । ब्रह्मत्रघृन्दारिका ॥ ऋवौ कचित् ॥ ३ । २ । २
 । ६० ॥ परतः स्त्र्यनृद्ध् पुंवत् । महद्भुलाकन्या । क्वचिदिति किम् । गोमती भूता ॥ सर्वादयोऽस्यादौ ॥ ३ । २ । २ ।
 ६१ ॥ परतः स्त्रियः पुंवत् । सर्वास्त्रियः । भवत्सुत्रः । अस्यादाविति किम् । सर्वस्मै । बहुवचनाद् भूतपूर्वसर्वीरेरपि । द-
 क्षिणोत्तरपूर्वाणाम् ॥ मृगक्षीरादिषु वा ॥ ३ । २ । ६२ ॥ परतः स्त्री उत्तरपदे पुंवत् । मृगक्षीरम् । मृगीक्षीरम् ।

काङ्कशावः । काकीशावः । गुगलीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्चव्याः । पुंस्त्रीलिङ्गपूर्वपदभेदेन समासविवक्षायां सूत्रानारम्भे मृ-
 गक्षीरादयो न सिध्यन्ति ॥ महतः करघासविशिष्टे डाः ॥ ३ । २ । ६८ ॥ वीचरपदे । वैयधिकरण्यार्थमिदम् ।
 महाकरः । महत्करः । महाघासः । महद्घासः । महात्रिशिष्टः । महद्विशिष्टः ॥ स्त्रियाम् ॥ ३ । २ । ६९ ॥ महतः करा-
 दाबुत्तरपदे नित्यं डाः । महाकरः । महाघासः । महाविशिष्टः ॥ जातीयैकार्थेऽञ्वेः ॥ ३ । २ । ७० ॥ महत उत्तरपदे
 डाः । महाजातीयः । महावीरः । जातीयैकार्थे इति किम् । महत्तरः । अञ्वेरिति किम् । महद्भूता कन्या ॥ न पुंत्वन्निवे-
 धे ॥ ३ । २ । ७१ ॥ महतः उत्तरपदे डाः । महतीश्रियः ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

॥ अथ ऋच्छः ॥

॥ चार्थे ऋच्छः सहोक्तौ ॥ ३ । १ । ११७ ॥ नाम नाम्ना । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारात्प्रत्याश्रा-
 र्थाः । तत्रैकमर्थं प्रति षादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानां तुल्यबलानामविरोधिनानमनियतक्रमयौगपधानामात्मरूपभेदेन
 चीयमानता समुच्चयः । चैत्रः पचति पठति च । गुणप्रधानभावमात्रविशिष्टः समुच्चय एवान्वाचयः । यथा वटो भिक्षा-
 मट गां चानय । द्रव्याणामेव परस्परसव्यपेक्षाणाद्भूतावयवभेदः समूह इतरेतरयोगः । यथा चैत्रश्च मैत्रश्च घटं कु-
 र्वति । स एव तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समाहारः । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठति तत्राद्यर्थोर्न समासः स-
 होक्त्यभावात् । प्लक्ष्मण्यग्रीधौ । वात्सवचम् । नाम नाम्नेत्युक्तावपि लब्धशरदि सूत्रे (३-१-१६०) एकग्रहणाद् बहूना-
 मपि । धवखदिरपलाशाः । होत्सपोत्तेनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वे हि होतापोतानेष्टोद्गातारः । चार्थ इति किम् । वीप्सा-
 सहोक्तौ माभूत् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । सहोक्ताविति किम् । प्लक्षश्च न्यग्रीधश्च वीक्ष्येताम् । वत्सैपदैः प्रत्येकं पदा-

र्थानां युगपदभिधानं सहोक्तिः । उत्तरपदेन समुदायेन वा यद्वाचिपदार्थाभिधानं सा सहोक्तिरित्यन्ये । वचिपदार्थानामेव
 सह क्रियादिसम्बन्धस्य यद्वाक्येनाभिधानं सा सहोक्तिरित्यपरे । एकविंशत्यादयः सङ्ख्याद्वन्द्वान् एकवचनान्ताः समु-
 दायसङ्ख्यैकत्वानुरोधत् । समाहारेऽपि चाशतात् द्वन्द्वे इति वचनात् स्त्रीलिङ्गाः ॥ धर्मार्थोदितु द्वन्द्वे ॥ ३ । १ ।
 १५९ ॥ अप्राप्तमालत्वं वा प्राक् । धर्मार्थौ । शब्दार्थौ । अर्थशब्दौ ॥ लघ्वक्षरासखीदुस्त्वराद्यदल्पस्व-
 राख्यमेकम् ॥ ३ । १ । १६० ॥ द्वन्द्वे प्राक् । शशीयम् । अग्नीपोमौ । वायुतोयम् । असखीति किम् । सुतसखायौ
 । अह्वयह्वम् । प्लक्षन्यग्रीवौ । श्रद्धामेधे । लज्जादीति किम् । कुक्कुटमयूरे । मयूरकुक्कुटौ । एकमिति किम् । शह-
 दुन्दुभिषीणाः । द्वन्द्व इत्येव । त्रिस्पष्टपटुः ॥ मासवर्णभ्रात्रानुपूर्वम् ॥ ३ । १ । १६१ ॥ द्वन्द्वे प्राक् । फाल्युनचैवौ ।
 ब्राह्मणसन्निवौ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । बलदेववासुदेवौ ॥ भर्तुतुल्यस्वरम् ॥ ३ । १ । १६२ ॥ द्वन्द्वेऽनुपूर्वं प्राक्
 । अश्विनीभरणीकृत्तिकाः । हेमन्तशिशिरसन्ताः । तुल्यस्वरमिति किम् । आर्द्राशुगशिरसी । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ सङ्ख्या
 समासे ॥ ३ । १ । १६३ ॥ अनुपूर्वं प्राक् । द्वित्राः । द्विशती । एकादश ॥ समानामर्थनैकः शेषः ॥ ३ । १ ।
 ११८ ॥ स्यादावसङ्ख्येयः ॥ ३ । १ । ११९ ॥ त्यदादिः ॥ ३ । १ । १२० ॥ एकैकः शिष्यते त्यदादिनान्येन च
 सहोक्तौ । स च चैत्रश्च तौ । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ स्पर्धे परमिति परमेव शिष्यते । स च यश्च यौ । अहं च स च
 त्वं च वयम् । बहुलाधिकारात् कचित्पूर्वमपि । स च यश्च तौ । स्त्रीपुंनसुंसकानां सह वचने स्यात्परं लिङ्गमिति यथा प-
 रमेव लिङ्गं भवति । सा च चैत्रश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि । स च कुण्डं च ते । परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशीति समासार्थस्व
 लिङ्गतिदेशात् तद्विशेषणस्य त्यदादेरपि तच्छिन्नैव न्यायेति ते कुक्कुटमयूरी ॥ पुष्यार्थाद्वे पुनर्वसुः ॥ ३ । १ ।
 १२९ ॥ सहोक्तौ द्वर्थः सनेकार्थः स्यात् । उदितौ पुष्यपुनर्वसु । अर्थग्रहणात् तिङ्पुनर्वसु । समाहारे तु पुष्यपुनर्वसु ।
 पुष्यार्थादिति किम् । आर्द्रापुनर्वसवः । पुनर्वसुरिति किम् । पुष्यमघाः । भ इति किम् । पुष्यपुनर्वसवा बालाः स ।

सहोक्तावित्येव । सुव्यपुनर्वर्षां सुग्धाः ॥ विरोधिनामद्रव्याणां नवा ऋतः ऋचः ॥ ३ । १ । १३० ॥ एकार्थः
स्यत् । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । लाभालाभं लाभालाभौ । विरोधिनामिति ऋम् । कामज्ञेयी । अद्रव्याणामिति ऋम्
। शीतोष्णे जले । सैरिति ऋम् । बुद्धिबुखदुःखानि । सर्वगिदं निरुत्पासुकर्मणं नियमार्थम् । तिरोधिनामेवाद्रव्याणामेव
सैरिति च । तथा प्रत्युदाहरणे इतरेतरयोग एव ॥ अन्वव उवापूर्वापराधरोत्तराः ॥ ३ । १ । १३१ ॥ त्रयो द्वन्द्वा
एकार्थो वा स्युः । सैश्वत् । अथाडयम् । अभवड्यौ । निर्गोदव ऋचः । पूर्वोपरम् । अगोत्तरम् । अध-
रोत्तरे । पशुत्वादेव सिद्धेऽथचडनग्रहणं तत्पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । ज्ञयाज्ञे । सैरित्येव । अज्ञानभवाऽऽः । न्यायद्वय नि-
कल्पे सिद्धे पूर्वापराद्विग्रहणं पदान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तेन पूर्वगधिमात्रित्यादौ न निरुत्पन्नः ॥ पशुबुद्धज्ञानानाम् ॥ ३ । १
। १३२ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा । गोमहिं । गोमहिणौ । दधिद्वन्तम् । दधिनृते । अधमहिगमित्यन तु परत्वात् " नित्य-
वैरस्य ॥ (३-१-१४१) इति नित्यमेतत्त्वविधिः । सैरित्येव । गोनरी ॥ तरुतृणानान्यसृगपक्षिणां बहुत्वे ॥ ३
। १ । १३३ ॥ प्रत्येकं स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । कुगकाशाः । कुगकाशाः । तिल-
मापम् । तिलमाषाः । ऋश्येणम् । ऋश्येणाः । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । एरुस्यापि पदस्य बहुत्वे भवति । व-
हुत्वे किम् । प्लक्षन्यग्रोधौ । सैरित्येव । प्लक्षयवाः । गृणाणामिहोपादानमगुरवहुत्वे चैकत्वाभावार्यम् ॥ सेनाङ्गशु-
द्रजन्तूनाम् ॥ ३ । १ । १३४ ॥ वार्थानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यं पृथग्योगात् । अधरयम् । केचित्तु सेनाङ्गशूनां प-
शुलक्षणं विकल्पमिच्छन्ति । हस्तयन्त्रम् । हस्त्याश्वः । इह आनकुलं सुद्रजन्तवः । यूकालिक्षम् ॥ फलस्य जातौ ॥ ३
। १ । १३५ ॥ वद्वर्थस्य स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यम् । वदरामलकम् । जातौ किम् । एतानि वदरामलकानि सन्ति । बहुत्वे
किम् । वदरामलके २ । सैरित्येव । वदरशृगालाः ॥ अप्राणिपरश्वादेः ॥ ३ । १ । १३६ ॥ द्रव्यवाचिनो जात्यर्थस्य
स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः । आराशस्त्रि । जातावित्येव । सश्विन्यौ । माण्यादिवर्षनं किम् । ब्राह्मणसन्त्रियवित्शूद्राः २ । गो-

महिनी २ । प्लक्षन्त्यग्रौघौ । २ ॥ अधरौ २ । बदरामलके ३ । अग्राणीति पशुदासेन द्रव्यस्यैव ग्रहणादिह न । रूप-
 रसगन्धस्पर्शाः । पूर्वयोगारम्भाद् बहुत्व इति निवृत्तम् ॥ प्राणितूर्याङ्गणाम् ॥ ३ । १ । १३७ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः
 । कर्णनासिकम् । मार्दङ्गिक्रपाणविकम् । स्वीरित्येव । प्राणियुधौ । व्यक्तिविषयायां प्राण्यङ्गप्राण्यङ्गादिसम्भेदे एकत्व-
 निराकरणार्थञ्च वचनम् । एतज्ज्ञापनार्थमेव बहुवचनम् ॥ चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्त्यामनुवादे ॥ ३ । १ । १३८ ॥
 कर्त्तृत्वेन सम्बन्धिनः स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः । प्रत्यष्टात् । कठकालापम् । उदगालकठकौथुमम् । अनुवाद इति किम् । लदगुः क-
 ठकालापाः । अमसिद्धं कथयति । अन्ये तु स्थेणोऽद्यतनीप्रयोगादनुपञ्चाद्वाद्दशरूपद्वन्द्वस्येत्यनुवादस्तत्रेच्छन्ति तन्मते इह
 न । कंठकालापाः । प्रत्यष्टुः ॥ अस्त्रीषेऽध्वर्युःक्रतोः ॥ ३ । १ । १३९ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः । अर्काभमेधम् । अस्त्रीव
 इति किम् । गवामयनादित्यानामयने । मसज्यमतिषेधाद्राजसूयवाजपेये । अध्वर्युग्रहणं किम् । श्रुवज्जौ । क्रतोः किम् ।
 दशार्णियासौ ॥ निकटपाठस्य ॥ ३ । १ । १४० ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः । पदककमकम् । निकटेति किम् । यास्त्रि-
 कवैयाकरणौ । पाठस्येति किम् । पितापुत्रौ । पुत्रे इत्यात्वम् ॥ नित्यवैरस्य ॥ ३ । १ । १४१ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः । अ-
 हिनकुलम् । देवासुरम् । श्वाराहम् । शुनः (३-२-९०) इति दीर्घत्वम् । श्वण्डालम् । पशुविकल्पः पशुविकल्पश्च
 । परत्वाद् अनेन वाध्यते । नित्यवैरस्येति किम् । देवासुराः । देवसुरम् । अन्ये तु चैर एवाभिधेये इच्छन्ति श्वराहं वै-
 रम् । वैरिषु तु यथाप्राप्तम् । दक्षिणाद्वागमनं मशस्तं श्वगृगालयोः ॥ नदीदेशपुरां त्रिलिङ्गनाम् ॥ ३ । १ । १४२ ॥
 स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः । गङ्गाशोणम् । ऊरु ऊरु क्षेत्रम् । मथुरापाटलिपुत्रम् । देशत्वादेव सिद्धे पुरग्रहणं ग्रामनिषेधार्थम् । जा-
 म्बवशालुकिन्यौ पूर्वदेशसम्भेदेषीत्यपरे । श्रावस्तीमध्यदेशम् । मगधंश्रावस्ति । पृथग्दीर्घग्रहणादेशशब्देन जनपदग्रहणम्
 । तेनेह न । गौरीकैलासौ । विलिङ्गनां किम् । गङ्गायमुने ॥ पाण्यहूद्रस्य ॥ ३ । १ । १४३ ॥ स्वैर्द्वन्द्व एकार्यः ।
 तक्षयस्कारम् । पाण्येति किम् । जनङ्गमबुक्कसाः । शूद्रस्येति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविंशः ॥ गवाश्वान्दिः ॥ ३ । १ ।

१.४४ ॥ इन्द्र एकार्थः । गवांश्वम् । गवाविकम् । नित्यवैराभावपक्षे श्वचण्डालम् । कुडीकुडम् । दासीदासम् । भागवती
 भागवतम् । त्रिष्वेतेषु पुरुषः स्त्रियाः (३-१-१२६) ॥ इत्येकशेषो न निपातन्तम् । गवाश्वदिषु ययोच्चारितरूपग्रहणा-
 दन्यत्र नायं विधिः । गौश्वौ २ । गो आश्वै २ ॥ न दधिपय आदिः ॥ ३ । १ । १४५ ॥ इन्द्र एकार्थः । दधिपय-
 सी । सर्पिर्मथुनी ॥ सङ्ख्याने ॥ ३ । १ । १४६ ॥ वत्तिपदार्थानां इन्द्र एकार्थो न । दशगोमहिषाः । बहवः पाणिपा-
 दाः ॥ वान्तिके ॥ ३ । १ । १४७ ॥ वत्तिपदार्थानां सङ्ख्यानस्य गम्ये इन्द्र एकार्थः । उपदशम् । गोमहियम् । उ-
 पदशाः । गोमहिषाः । स्त्रियाः पुंसो इन्द्राच्च । स्त्रीपुंसम् । स्त्रीपुंसौ ॥ ऋक्सामग्यजुषधेन्वनहुहवाङ्मनसाहोरा-
 त्ररात्रिदिवं नक्तंदिवाहादिर्वोर्वष्टीचपदष्टीवाक्षिशुवदारगवम् ॥ ७ । ३ । १७ ॥ एते इन्द्रा अदन्ता निपा-
 त्याः । ऋक्सामे । ऋग्यजुषम् । धेन्वनहुहम् । वाङ्मनसे । अहोरात्रः । रात्रिदिवम् । नक्तंदिवम् । अहर्दिवम् । ऊर्व-
 षीवम् । पदष्टीवम् । अक्षिशुवम् । दारगवम् ॥ चवर्गदषहः समाहारे ॥ ७ । ३ । १८ ॥ इन्द्रादत्समासान्तः । वा-
 त्तवचम् । सम्पद्विपदम् । वात्तवषम् । छत्रोपानहम् । समाहार इति किम् । माष्टदशरद्भ्याम् । चवर्गादिति किम् । दृष-
 त्समित् । इन्द्रादित्येव । पञ्चवाक् ॥

॥ इति इन्द्रः ॥

॥ अथैकशेषः ॥

भ्रातृपुत्राः स्वसृष्टुहितृभिः ॥ ३ । १ । १२१ ॥ सहोक्तौ शिष्यन्ते । बहुवचनं पर्यायार्थम् । भ्राता च स्व-
 सा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥ पिता मात्रा वा ॥ ३ । १ । १२३ ॥ सहोक्तात्रकः शिष्यते । श्वशुरौ ।
 श्वश्रुश्वशुरौ । द्विवचनं जातौ ध्वयोरपि च वर्त्मानयोः श्वश्रोः परिग्रहार्थम् । तेन जातौ तन्मात्रभेदे पुरुषः स्त्रियेति नित्य-

विधिर्न ॥ वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे ॥ ३ । १ । १२४ ॥ सहोक्तौ शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्ध
 किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यगर्गौ । न चेत् प्रकृतिभेदोऽर्थभेदो वान्य इति किम् । गर्गवात्स्यायनौ ।
 भागवित्तिभागवित्तिक्तौ ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ ३ । १ । १२५ ॥ वृद्धो यूना सहोक्तौ शिष्यते तन्मात्रभेदे । गार्गी च गा-
 र्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गार्गी च गार्ग्यायणौ गर्गाः तान् गर्गान् ॥ पुरुषः स्त्रियाः ॥ ३ । १ । १२६ ॥ सहोक्तावेकः
 शिष्यते तन्मात्रभेदे । पुरुषशब्दः प्राणिनि पुंसि ऋः । ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च ब्राह्मणौ । पुरुषः किम् । तीरं नदन्दीपतेः
 । तन्मात्रभेद इत्येव । स्त्रीपुंसौ ॥ ग्राम्याशिशुद्विद्याफसङ्घे स्त्री प्रायः ॥ ३ । १ । १२७ ॥ स्त्रीरूपसहोक्तौ शिष्यते
 तन्मात्रभेदे । गावश्च स्त्रियो गावश्च नरा इमा गावः । ग्राम्येति किम् । स्रवश्चेमे स्रवश्चेमा इमे स्रवः । अशिधिति किम् ।
 वर्क्यश्च वर्कराश्च वर्कराः । द्विशफेति किम् । गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः । सङ्घे किम् । गौश्रायं गौश्रियमिमौ गावौ ।
 प्रायः किम् । छाग्यश्च छागाश्च छागाः । तन्मात्रभेदे इत्येव । अजाविकम् । तीशेषार्थं वचनम् ॥ स्त्रीवसमन्यनैकं च वा
 ॥ ३ । १ । १२८ ॥ सहोक्तावेकं शिष्यते तन्मात्रभेदे शिष्यमाणम् । शुकश्च शुकं च शुकं शुकं वा शुकश्च शुकश्च शुकः
 च शुकं शुकानि वा । अन्येनेति किम् । शुकं च शुकं च शुकं । तन्मात्रभेदे इत्येव । हिमहिमान्यौ । अत्र प्रवृत्तिनिमि-
 त्तलक्षणार्थभेदोऽप्यस्तीति नैकशेषः ॥

॥ इत्येकशेषः ॥

॥ अथ समासान्ताः ॥

॥ समासान्तः ॥ ७ । ३ । ६९ ॥ विधास्यमानः प्रत्ययः तद्ग्रहणेन शृणते । अधिकारोऽयम् ॥ न किमः
 क्षेपे ॥ ७ । ३ । ७० ॥ परं यद्यगदि तदन्तात् समासात् समासान्तः । किन्धूः । किंसखा । क्षेपे इति किम् । केषां राजा

किं राजः ॥ पूजास्वतेः प्राक्टात् ॥ ५ । ३ । ७२ ॥ परं यद्गदि तदन्तात् समासान्तो न । सुधूः । अतिधूः । पूजेति
 किम् । अतिराजोऽरिः । प्राक्टादिति किम् । स्वङ्गुलं काष्ठम् ॥ ऋक्पूः पथ्यपोत् ॥ ७ । ३ । ७३ ॥ समासादत्स-
 मासान्तः । अर्धर्चः । त्रिपुरम् । जलपथः । बह्वपम् । पुरपथाभ्यां सिद्धे पुरपथोरुपादानमेतद्विषयमयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥
 धुरोऽनक्षस्य ॥ ७ । ३ । ७७ ॥ समासादत्समासान्तः । राजधुरा । अनक्षस्येति किम् । असधूः । दृढधूरक्षः ॥ स-
 ङ्ख्यापाण्डूदक्कृष्णादृभूमेः ॥ ७ । ३ । ७८ ॥ समासादत्समासान्तः । द्विभूमम् । पाण्डुभूमम् । उदग्भूमम् । कृ-
 ष्णभूमम् । सङ्ख्यादेः किम् । सर्वभूमिः ॥ उपसर्गादध्वनः ॥ ७ । ३ । ७९ ॥ अत्समासान्तः । प्राञ्चो रथः ॥ स-
 मवान्धात्तसमः ॥ ७ । ३ । ८० ॥ समासान्तोऽव् । तत्तरहसम् । अवरहसम् ॥ प्रत्यन्ववात्साम-
 लोन्नः ॥ ७ । ३ । ८२ ॥ प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमः । अनुलोमः । अवलोमः ॥ ब्रह्महस्ति-
 राजपत्यादर्चसः ॥ ७ । ३ । ८३ ॥ समासान्तोऽव् । ब्रह्मवर्चसम् । इस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पत्यवर्चसम् ।
 कथं त्विषिमान् राजवर्चसीति । समासान्तविधेरनित्यत्वात् एतच्च ऋक्पूः पथ्यपोत् इति निर्देशात् सिद्धम् ॥ प्रतेरुरसः
 समृम्याः ॥ ७ । ३ । ८४ ॥ समासान्तोऽव् । प्रत्युरसम् । सप्तम्या इति किम् । प्रत्युरः ॥ अक्षणोऽप्राण्यङ्गे ॥ ७ ।
 ३ । ८५ ॥ समासान्तोऽव् । लवणाक्षम् । अप्राण्यङ्गे इति किम् । अजाक्षी ॥ सङ्कटाभ्याम् ॥ ७ । ३ । ८६ ॥ अ-
 क्षणः समासान्तोऽव् । समक्षम् । कटाक्षः । प्राण्यङ्गार्थं वचनम् ॥

॥ इति समासान्ताः ॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदे मः ॥ ३ । २ । ९ ॥ छुप् । क्षियं मन्यः । नावं मन्यः । श्रियं मन्यं । कु-
 लमित्यत्रात्समानाधिकरणश्रीशब्दस्य नपुंसके वृत्त्यभावादाविष्टलिङ्गत्वाच्च नामो लोपः । अन्ये तु प्रष्टादिवत्स्वल्लिङ्गस्वी-

करणेन ह्रस्वत्वमप्यो लुप् च भवतीति मन्यन्ते । तन्मते श्रिमन्यं कुलम् । उत्तरपदग्रहणार्थैकलक्षणस्यापवादः ॥ नामी-
 ति किम् । इमं मन्यः । एकस्वरदिति किम् । वयुं मन्यः । खितीति किम् । स्त्रीमानी ॥ असत्त्वे इत्सेः ॥ ३ । २ । २ ।
 १० ॥ उत्तरपदे न लुप् । स्तोकाभ्युक्तः । असत्त्वे इति किम् । स्तोकाभ्यम् । उत्तरपद इत्येव । निःस्तोकः ॥ ब्राह्म-
 णाच्छंसी ॥ ३ । २ । ११ ॥ अत्र इत्सेलुगाभावो निपात्यते । ब्राह्मणाच्छंसिनी । निपातनादृत्विग्विशेषादन्यत्र लुत्रेव
 । ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ओजोऽङ्गः सहोऽम्भस्तमस्तपसश्छः ॥ ३ । २ । १२ ॥ उत्तरपदे परे न लुप् । ओजसा
 कृतम् । अङ्गसा कृतम्, सहसा कृतम्, अम्भसा कृतम् । तपसा कृतम् । तपसा कृतम्, कथं सततैर्नशतमो दृष्टमन्यत
 इति । उत्तरपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् यत्र पूर्वपदोभूतस्तमः शब्दस्तत्रैवायं निषेधः यत्र तु पदान्तरेण समस्तस्तत्र नायं
 निषेधः । ट इति किम् । ओजो भावः । तपसो नेच्छन्त्यन्ये ॥ तपसोऽन्ये ॥ पुञ्जलुपोऽनुजान्धे ॥ ३ । २ । १३ ॥
 दो न लुप् । पुंसाजुजः । जुषुपान्धः । ट इत्येव । पुमजुजा ॥ आत्मनः पूरणे ॥ ३ । २ । १४ ॥ उत्तरपदे दो न लुप्
 । आत्मना द्वितीयः । आत्मना पष्ठः । आत्मचतुर्थ इति तु बहुव्रीहिः ॥ मनसश्चाज्ञायिनि ॥ ३ । २ । १५ ॥ उत्तर-
 पदे आत्मनष्टो न लुप् । मनसा ज्ञायी । आत्मनो नेच्छन्त्येके ॥ नास्ति ॥ १ । २ । १६ ॥ उत्तरपदे मनसष्टो न लुप् ।
 मनसा देवी । नास्ति किम् । मनोदत्ता कन्या ॥ परात्मभ्यां डेः ॥ ३ । २ । १७ ॥ उत्तरपदे नास्ति न लुप् । पर-
 स्रैपदम् । आत्मनेपदम् । नास्ति किम् । परहितम् ॥ अद्वयज्ञानात् सप्तम्या बहुलम् ॥ ३ । २ । १८ ॥ उत्तरपदे
 नास्ति न लुप् । अरण्ये तिलकाः । युधिष्ठिरः । बहुलवचनात् क्वचिद्विकल्पः । त्वचि सारः । त्वक्सारः । क्वचिद्भवति ।
 जलकुक्कुटः । अब्रह्मज्ञानादिति किम् । भूमिपाशः । नास्तीत्येव । नास्तीत्येव । गविष्ठिर इति तु विदादिपाठात् गवि युगे
 स्थिरस्य (२-३-२५) इति निर्देशाद्वा । अन्तरङ्गत्वाद्वादेशे सति व्यञ्जानान्तत्वादेव न सेत्स्यति अन्तरङ्गानपि वि-
 धीन् बहिरङ्गोपि लुप् बाधते इति न्यायात् । तदभावे नदीकुम्भश्चादिजल्पन्तरङ्गत्वात्त्वे अलुप् प्रसृज्यते ॥ प्राक्कार-

स्य व्यञ्जने ॥ ३ । २ । १९ ॥ नाग्नि अब्यञ्जनात् सप्तम्या उत्तरपदे न लुप् । शुक्टेकार्पाणः । सभिधिमापकः ।
 वृत्तौ वीरसाया दानस्य चान्तर्भावः ॥ प्रागिति किम् ? यूथपशुः । कार इति किम् ? अभ्यर्हितपशुः । व्यञ्जने किम् ?
 अविकटोरणः । अब्यञ्जनादित्येव । नघ्रीदोहः । नियमार्थोऽयं योगः । त्रिविधश्चात्र नियमः । प्राचापेव । कारस्यैव ना-
 त्ति । व्यञ्जनादावेवेति ॥ तत्पुरुषे कृति ॥ ३ । २ । २० ॥ अब्यञ्जनात् सप्तम्या उत्तरपदे न लुप् । साम्बेरमः ।
 भस्मनिहुतम् । बहुलाधिकारात् कचिदन्यतोऽपि । गोपुचरः । कचिन्न निषेधः । मद्रचरः । कचिद्विकल्पः । दिविपत् ।
 एउत् । कचिदन्येदेव । हृदिस्पृक् । तत्पुरुषे किम् । धन्वकारकः । कृतीति किम् । अशशौण्डः । अब्यञ्जनादित्येव ।
 कुरुचरः । ननु परमकारके तिष्ठतीत्यादौ कथं सप्तम्या लुप्, उच्यते, अन्तरङ्गात् प्रथमान्तस्य परमादिशब्दस्य कार-
 कशब्देन समास इति सप्तम्येव नास्ति । यद्वा कृतीति कृत्रिसिन्ताया एव सप्तम्या लुप्प्रतिषेधः । इह तु तिष्ठत्यादिक्रि-
 यापेक्षा इति लुप् स्यादेव ॥ मध्यान्ताद् गुरौ ॥ ३ । २ । २१ ॥ सप्तम्या न लुप् । मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः । लु-
 पमपीच्छन्त्यन्ये ॥ अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ ३ । २ । २२ ॥ अब्यञ्जनात् सप्तम्या उत्तरपदे न लुप् । क-
 ण्ठेकालः । अमूर्धमस्तकादिति किम् । मूर्धशिवः । मस्तकशिवः । स्वाङ्गात् किम् ? अशशौण्डः । अकाम इति किम् ।
 शुलकामः । अब्यञ्जनादित्येव । अङ्गुलिव्रणः । करकमलमित्यादि तु बहुलाधिकारात् सिद्धम् ॥ बन्धे घञि नवा
 ॥ ३ । २ । २३ ॥ अब्यञ्जनात् सप्तम्या न लुप् । हस्तेबन्धः । हस्ताबन्धः । चक्रबन्धः । घञीति किम् ?
 अजन्ते, हस्ताबन्धः ॥ कालात्तनतरतमकाले ॥ ३ । २ । २४ ॥ अब्यञ्जनात् सप्तम्या वा न लुप् । पूर्वकितनः २
 । पूर्वकितराम् । पूर्वकितरे । पूर्वकितमे । पूर्वकिकाले २ । कालादिति किम् ? शुक्तररे । शुक्लतेभे । अब्य-
 ज्जनादित्येव । रात्रितरायाम् । नवा खिच्छन्त इत्यत्रान्तग्रहणादुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणम् ।
 तेनात्र तनतरतमप्रत्ययानां स्वरूपेणैव ग्रहणम् ॥ शयचासिवासेष्वकालात् ॥ ३ । २ । २५ ॥ अब्यञ्जनात् सप्त-

म्या लुप् नवा । विलशयः । वनेवासी । वनवासी । ग्रामवासः । बहुलाधिकारात् मनसिशय इति
 लुवभावः । हृच्छय इत्यादौ तु नित्यं लुप् । अकालादिति किम् । पूर्वक्लेशयः । अद्भ्यञ्जनादित्येव । भूमिशयः ॥ वर्षक्ष-
 रवराप्सरःशररोमनसो जे ॥ ३ । २ । २६ ॥ सप्तम्या उत्तरपदे वा लुप् । वर्षजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः
 । वरेजः । वरजः । अप्पुजम् । अब्जम् । सरसिजम् । शरेजम् । शरेजम् । शरजम् । शरजम् । उरोजः । मनसि-
 ज्ञः । मनोजः ॥ द्युप्राष्टड्वर्षाशरत्कालात् ॥ ३ । २ । २७ ॥ सप्तम्या जे उत्तरपदे न लुप् । दिविजः । प्रा-
 दृषिजः । वर्षाशुजः । शरदिजः । कालेजः ॥ अपो ययोनिमतिचरे ॥ ३ । २ । २८ ॥ सप्तम्या न लुप् । अप्सव्यः
 । अप्सुयोनिः । अप्सुमतिः । अप्सुचरः ॥ नेन्सिद्धस्थे ॥ ३ । २ । २९ ॥ सप्तम्या अलुप् । स्थण्डिलवती । सां-
 कारयसिद्धः । समस्थः । शयवासीत्यादियोगद्वयविकल्पः, द्युप्राष्ट इत्यादियोगद्वयविधिः, अनेन प्रतिपेथश्च तत्पुरुषे
 कृतीत्यस्यैव प्रपञ्चः । ते वै विधयः सुसंगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्चेति ॥ षष्ठ्याः क्षेपे ॥ ३ । २ । ३० ॥
 गम्ये उत्तरपदे न लुप् । चौरस्यकुलम् । चौरकुलमिति तु तच्चार्याने ॥ पुत्रे वा ॥ ३ । २ । ३१ ॥ उत्तरपदे क्षेपे
 षष्ठ्या न लुप् । दास्याःपुत्रः । दासीपुत्रः ॥ पश्यद्भ्राग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ॥ ३ । २ । ३२ ॥ परस्याः षष्ठ्याः
 यथासंख्यं लुन्न । पश्यतोहरः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ॥ अइसोऽकजायनणोः ॥ ३ । २ । ३३ ॥ अदसः
 परस्याः षष्ठ्या अकञ्चिपये उत्तरपदे आयनणि च परे न लुप् । आशुष्यपुत्रिका । आशुष्यायणः । नडादिङ्वात् आ-
 यनण् ॥ देवानांप्रियः ॥ ३ । २ । ३४ ॥ षष्ठ्या लुन्नभावो निपात्यते । देवानांप्रियः । ऋजुर्मूर्खो वा ॥ शेषपुच्छ-
 लाङ्गुलेषु नाम्नि शुनः ॥ ३ । २ । ३५ ॥ परस्याः षष्ठ्याः उत्तरपदेषु न लुप् । शुनःक्षेपः । शुनपुच्छः । शुनो
 लाङ्गुलः । नाम्नि किम् । श्वक्षेपम् । सिंहस्यक्षेपम् इत्यादिमतान्तरसंग्रहार्थं बहुवचनम् अनाम्यपि विध्यर्थम् ॥
 वाचस्पतिचास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम् ॥ ३ । २ । ३६ ॥ षष्ठ्यालुपि निपात्यते नाम्नि । वाचस्पतिः । वा-

स्तोषतिः । दिवस्पतिः । दिवोदासः ॥ नाग्नि किम् । वाक्पतिरित्यादि ॥ ऋतां विद्यायो निसम्बन्धे ॥ ३ । ३ ।
 ३७ ॥ ऋदन्तानां विद्याकृते योनिकृते च सम्बन्धे हेतौ सति ऋतानां सम्बन्धिन्याः पठ्यास्तत्रैव हेतौ सति ऋत्वे
 उत्तरपदे न लुप् ॥ होतुःपुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । ऋतामिति किम् ? आचार्यपुत्रः । बहु-
 वचनं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् । षष्ठीनिर्देश उत्तरार्थः । विद्यायो निसम्बन्धे इति किम् । भर्तृगृहम् । पूर्वपदविशेषणं किम् ?
 भर्तृशिष्यः । उत्तरपदविशेषणं किम् । होतृधनम् । स्वसृपत्योर्वा ॥ ३ । २ । ३८ ॥ विद्यायोनिराम्बन्धनिमित्तानामृद-
 न्तानां पठ्या योनिसम्बन्धनिमित्तयोरुत्तरपदयोर्लुब् न ॥ होतुःस्वसा । होतृस्वसा । स्वगुःपतिः । स्वसृपतिः । विद्या-
 योनिसम्बन्ध इत्येव । भर्तृस्वसा । होतृपतिः । पूर्वण नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ मातृपितुः स्वसुः ॥ २ ।
 ३ । १८ ॥ सस्य समासे पः ॥ मातृष्वसा । समास इत्येव । मातुः स्वसा ॥ अलुपि वा ॥ २ । ३ । १९
 मातृपितुः स्वसुः सस्य समासे पः ॥ मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा ॥ इत्यलुप्समासः ॥

॥ अथ समासाश्रयविधयः ॥

॥ आकन्दे ॥ ३ । २ । ३९ ॥ विद्यायो निसम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्त्तमानानामृतामुत्तरपदे पूर्वपदस्य ॥ हो-
 तापोत्तरौ । मातापितरौ । ऋतामित्येव । गुरुशिष्यौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादौ प्रथमोस्तु न । अन्यस्यैवोत्तरपद-
 त्वात् । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे तु होतापोतृनेष्टोद्गातार इत्यपि ॥ होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ चेति होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ।
 ऋतां द्वन्द्व इति किम् । पितृपितामहौ । विद्यायो निसम्बन्ध इति किम् । कर्त्तृकारयितारौ । प्रत्यासत्त्या समस्यमानाना-
 भेदेह परस्परं विद्यायो निसम्बन्धो द्रष्टव्यस्तेन चैत्रस्य स्वष्टदुहितरावित्यत्र नात् । पितृभ्रातरावित्यत्रापि न परस्परस-

म्वन्धः, आहुरनपेक्ष्यत्वात् । मातापितरावित्यादौ तु स्वकर्मणि संहिता एव ते प्रवर्चन्ते इत्यदोषः । केचित्तु स्वसाहु-
 हितरावित्यत्रापीच्छन्ति ॥ पुत्रे ॥ ३ । २ । ४० ॥ उत्तरपदे विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति ऋतामाः । मातापुत्रौ ।
 होतापुत्रौ ॥ वेदसहश्रुताववायुदेवतानाम् ॥ ३ । २ । ४१ ॥ द्वन्द्वे उत्तरपदे पूवपदस्यात् ॥ इन्द्रासोभौ । सूर्या-
 चन्द्रमसौ । वेदति किम् ? शिवैश्वर्यगौ । सहेति किम् ? विष्णुशक्री । श्रुताविति किम् । चन्द्रसूर्यौ । वायुवर्जनं किम् ।
 अग्निवायू । वाय्वग्नी । देवतानामिति किम् । यूपचपालौ ॥ ३ । २ । ४२ ॥ वेदसहश्रुताववा-
 युदेवतानां द्वन्द्वे उत्तरपदे ॥ पोषेतिनिर्देशात् ईसन्नियोगे पलं च निपात्यते । अग्नीषोभौ । अग्नीवरुणौ ॥ इर्वृद्धिमत्य-
 चिष्णौ ॥ ३ । २ । ४३ ॥ उत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽश्रेः । ईकाराकारयोरपवादः । आशिवारुणीमनइवाहीमालभेत । वृद्धि-
 मतीत्येव । अशिवरुणौ ॥ दिवो व्यावा ॥ ३ । २ । ४४ ॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । व्यावाभूमौ ॥ दिवस्दिवः पृथिव्यां वा
 ॥ ३ । २ । ४५ ॥ दिवो देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । दिवस्पृथिव्यौ । दिवःपृथिव्यौ । अत्र विसर्गान्तनिर्देशान्न
 सस्य हत्वम् ॥ लषासोषसः ॥ ३ । २ । ४६ ॥ देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासासूर्यम् । सूर्यशब्दस्यापीति केचित् ।
 उपासासोभौ ॥ मातरपितरं वा ॥ ३ । २ । ४७ ॥ द्वन्द्वे मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयार्ककारस्यार इति निपात्यते ।
 मातरपितराभ्याम् । मातापितृभ्याम् । एकशेषे तु पितरौ । उत्तरपदस्यारं नेच्छन्त्ये ॥ वर्चस्कादिष्ववस्करादयः
 ॥ ३ । २ । ४८ ॥ कृतशपसाद्युत्तरपदाः साधवः । अवस्करोऽन्नमलम् । अवकरोऽन्यः । गोष्पदम् । गोपदम् । हरिश्च-
 न्द्र ऋषिः । हरिचन्द्रोन्यः । बहुवचनमाकृतिगणलभतिपत्यर्थम् ॥ ऋदुदित्तरतमरूपकल्पपञ्चुचेलङ्गोत्रमतहते वा
 ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । ६३ ॥ परतः स्त्री स्व्येकार्थेषूत्तरपदेषु चकारात् पुंञ्च । पचन्तिरा । पचतरा । पचन्तीतरा ।
 एवं तमादिषु । जुवादयः कुत्साशब्दाः । ऋदुदिति किम् ? कुमारितरा ॥ एकार्थं इत्येवं । पचन्तिहता ॥ लघः ॥ ३ । २
 । ६४ ॥ परतः स्त्रियास्तरादिषु जुवादिषु चोत्तरपदेषु एकार्थेषु ह्रस्वः । परत्वात् यथाप्राप्तं पुंञ्ज्वावं वाधते । गौरितरा ।

एवं तमादिषु । भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि ॥ ३ । २ । ६५ ॥ लीप्रत्ययस्य तरादिषु प्रस्येषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेब्वेका-
 र्थेषु इस्वः । भोगवत्तितरा । गौरिमत्तिमा । भोगवत्तिरूपा । भोगवत्तिरुवा । भोगवत्तिब्रुवा । गौरिम-
 तिचेली । भोगवत्तिगोत्रा । गौरिमत्तिमता । भोगवत्तिहता । नाम्नीति किम् ? भोगवत्तितरा । भोगवत्तिरा
 ॥ नवैकस्वराणाम् ॥ ३ । २ । ६६ ॥ ङ्यन्तानां तरादिषु ब्रुवादिषूत्तरपदेषु च स्येकार्थेषु इस्वः । स्त्रितरा । स्त्रीतरा
 । एकस्वराणामिति किम् ? कुटीतरा । ङ्य इत्येव । शीतरा । नित्यदितामनेकस्वराणामपीच्छन्त्येके । तन्मते आमलकितरे-
 साद्यपि ॥ ऊङ् ॥ ३ । २ । ६७ ॥ तरादिषु ब्रुवादिषूत्तरपदेषु च स्येकार्थेषु वा इस्वः । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धु-
 तरा ॥ हविष्यष्टनः कपाले ॥ ३ । २ । ७३ ॥ उत्तरपदे दीर्घः । अष्टाकपालं हविः । हविषीति किम् । अष्टकपालम्
 । कपाल इति किम् । अष्टपात्रं हविः । गवि युक्ते ॥ ३ । २ । ७४ ॥ अष्टन उत्तरपदे दीर्घः ॥ अष्टगवं शकटम् ।
 अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ उत्तरपदे द्वयोर्द्विगुः । तत्र दीर्घत्वेनैव युक्तार्थप्रतीतेर्गतार्थसाधुक्तशब्दनिष्प-
 त्तिः ॥ अथवा समाहारद्विगुः । तद्युक्तं शकटमष्टगवं साहचर्यादुपचारात् । युक्त इति किम् ? अष्टगवम् ॥ नाम्नि ॥ ३
 । २ । ७५ ॥ अष्टन उत्तरपदे दीर्घः । अष्टांपदः कैलासः । नाम्नीति किम् ? अष्टदण्डः ॥ कोटरामिश्रकासिधकपुर-
 गत्सारिकस्य बणे ॥ ३ । २ । ७६ ॥ उत्तरपदे दीर्घो नाम्नि ॥ कोटरावणम् । एवं मिश्रकादीनां पूर्व-
 पदस्थादिष्वेव णत्वे सिद्धे कृतणत्वस्य वनशब्दस्य निर्देशो णत्वमात्वसन्नियोगे एवेति नियमार्थः । तेन कुवे-
 रवनम् ॥ अञ्जनादीनां गिरौ ॥ ३ । २ । ७७ ॥ उत्तरपदे दीर्घो नाम्नि । अञ्जनागिरिः । नाम्नीत्येव । अञ्जनस्य
 गिरिः अञ्जनगिरिः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ ऋधौ विश्वस्य भिन्वे ॥ ३ । २ । ७९ ॥ उत्तरपदे नाम्नि दीर्घः ॥
 विश्वामित्रो नाम ऋषिः ॥ नरे ॥ ३ । २ । ८० ॥ विश्वशब्दस्य उत्तरपदे नाम्नि दीर्घः ॥ विश्वानरो नाम कश्चित् ।
 नाम्नीत्येव । विश्वानरो राजा ॥ चित्तैः कचि ॥ ३ । २ । ८३ ॥ दीर्घः । एकचित्तकः ॥ स्वामिचिह्नस्याविष्टाष्ट-

रिशत् । अयञ्त्वारिशत् । त्रिचत्वारिशत् । अष्टचत्वारिशत् । अनशीतिबहुवीहानित्येव । मशीतिः ।
 पूर्णेण नित्यं भासे विकल्पार्थम् ॥ हृदयस्य हृश्रासलेखाण्ये ॥ ३ । २ । ९४ ॥ हृश्रासः । हृल्लेखः । अणसन्निधाना-
 छेखशब्दोऽणन्तो शुभ्रते । तेन घञन्ते हृदयलेखः । हार्दम् । हृद्यः । अणीत्येव सिद्धे लेखग्रहणं प्रापकम् । उत्तरपदा-
 धिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न । तेन हृदयपरमंलेखः । खित्यनव्ययस्येत्यादौ तु असम्भवात् तदन्तविधिः । हृदय-
 शब्दपर्यायेण हृच्छब्देनैव सिद्धे हृददेशविधानं लासादिषु हृदयशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्र तुभयम् । सौहार्दम् ।
 सौहृदयम् ॥ पदः पादस्याज्यात्तिगोपहृते ॥ ३ । २ । ९५ ॥ पदाजिः । पदातिः । अत एव निर्देशाज्जेवी न ।
 पदमः । पदोपहतः । कथं दिग्घपादोपहत इति । उत्तरपदसन्निधापितेन पूर्वपदेन पादशब्दस्य विशेषणात् ॥ हिमहृति-
 कापिथे पद् ॥ ३ । २ । ९६ ॥ हिमादिधूतरपदेषु पादसम्बन्धिनि ये च पादस्य । पद्धिमम् । पद्धतिः । पत्कापी ।
 पथाः शर्कराः । कथं पाथम् । पाथार्थ्यं इति निपातनात् । पादसम्बन्धिनि य इति किम् । द्विगुसमाससम्बन्धिनि मा
 भूत् । द्विपाथम् । यद्वा प्राण्यङ्गवचनस्य पादशब्दस्यानुवर्तनात् । अन्ये तु गोपहतयोरपीच्छन्ति । पद्गः । पद्गुपहतः । हा-
 स्तिपद इति तु कौपिञ्जलहास्तिपदादिति निर्देशात् ॥ ऋचः शशासि ॥ ३ । २ । ९७ ॥ पादस्य पत् । गायत्री
 पच्छः शंसति । ऋच इति किम् । पादशः श्लोकं वक्ति । द्विःशकारपाठात् ऋचः पादान् पश्येत्यत्र न ॥ शब्दनिष्क-
 घोषंभिन्ने वा ॥ ३ । २ । ९८ ॥ पादस्य पत् । पच्छब्दः । पादशब्दः । पनिष्कः । पादनिष्कः । पद्घोषः । पादघोषः
 ॥ नस् नासिकायास्तःशुद्धे ॥ ३ । २ । ९९ ॥ नस्तः । नःशुद्धः ॥ उदकस्योदः पेषंधिवासवाहने ॥ ३ । २
 । १०४ ॥ उदेषं पिनष्टि । उदधिर्घटः । उदवासः । उदवाहनः । अनामार्थं वचनम् । नाम्नुत्तरेणैव सिद्धम् ॥ वैक-
 व्यञ्जने पूर्य्यं ॥ ३ । २ । १०५ ॥ उत्तरपदे उदकस्योदः । उदकुम्भः । उदकुम्भः । व्यञ्जन इति किम् । उदकाम-
 त्रम् । एकेति किम् । उदकस्थालम् । पूर्य्यं इति किम् । उदकदेशः ॥ मन्योदनसक्तुचिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहे

वा ॥ ३ । २ । १०६ ॥ उदमन्थः । उदकमन्थः । इत्यादि । अपूर्यार्थो यतः ॥ नाम्न्युत्तरपदस्य च ॥ ३ । २ । १०७ ॥ उदकस्य पूर्वपदस्योदः । उदमेघः । उदधिः । लवणोदः । कालोदः ॥ ते लुग्वा ॥ ३ । २ । १०८ ॥ पूर्वोत्तरपदे नास्ति । सत्यभामा । सत्या । भामा । शब्दसाम्येऽपि प्रकरणादेरर्थविशेषनिश्चयः ॥ दृव्यन्तरनवर्णार्थेसर्गादप ईप् ॥ ३ । २ । १०८ ॥ द्वीपम् । अन्तरीपम् । नीपम् । समीपम् । उपसर्गादिति किम् । स्वापः । अनवगति किम् ? मापम् ॥ अनोद्देश ऊप् ॥ ३ । २ । ११० ॥ अपः । अनूपो देशः । देश इति किम् । अन्वीपं वनम् । कथं कूपः स्रपः । पृषोदरादित्वात् ॥ खित्यनव्ययारूढो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥ ३ । २ । १११ ॥ स्वरस्योत्तरपदे । इमन्थः । पुंनद्भावो ह्रस्वत्वेन परत्वाद् बाध्यते । कालिमन्या । अरुंतुदः । खितीति किम् । इमानी । अनव्ययेति किम् । दोषामन्यमहः । अव्ययमतिषेधात् खिति तदन्तग्रहणम् । अस्वर्ग्रहणादनव्ययस्य व्यञ्जनान्तस्य न गर्मिन्यः । कुड्ग्रहणे गतिकारकस्यापि ग्रहणात् कूलसुदूजः ॥ सत्यागदास्तोः कारे ॥ ३ । २ । ११२ ॥ मोन्तः । सत्यंकारः । अगदंकारः । अस्तुंकारः ॥ लोकमृगणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यम् ॥ ३ । २ । ११३ ॥ एते, कृतपूर्वपदमान्ता निपात्यन्ते । अन्ये तु प्रीणातेर्णिगन्तस्याचि ह्रस्वत्वं निपात्य लोकंप्रिण इत्युदाहरन्ति । कश्चिच्चकृतह्रस्वमेव मन्यते लोकंप्रीण इति ॥ आष्टाश्रेरिन्धे ॥ ३ । २ । ११४ ॥ मोऽन्तः ॥ आष्टमिन्थः । अष्टिमिन्थः ॥ अगिलाङ्गिलगिलगिलयोः ३ । २ । ११५ ॥ मोन्तः । तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलः । अगिलादिति पर्युदासाद् व्यञ्जनान्तात् । धूर्गिलः । अगिलादिति किम् । तिमिङ्गिलगिलः । अगिलादिति तु निषेधे गिलान्तस्यापि निवृत्त्यर्थः ॥ भद्रोष्णात् करणे ॥ ३ । २ । ११६ ॥ मोन्तः । भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् ॥ नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ॥ ३ । २ । ११७ ॥ मोऽन्तः । रात्रिचरः । रात्रिकरणम् । रात्रिकरणम् । खिद्वर्जनं किम् । रात्रिमन्यमहः । कृदन्तेति किम् । रात्रिसुखम् । अन्तेति किम् । रात्रयिता । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् । इहोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य

। ज्ञेन कालाचनेत्यत्र न तदन्तग्रहणम् । योगविभागात्तु तीर्थकरः तीर्थकर इत्यपि सिध्यति ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ ३ ।
 २ । ११८ ॥ मोज्जतो वा । धेनुंभव्या । धेनुंभव्या । केचित्तु नित्यमिच्छन्ति ॥ अषष्ठीतृतीयादस्याधोऽर्थं ॥ ३ ।
 २ । ११९ ॥ वा । अन्यर्थः । अन्यार्थः । पष्ठ्यादिवर्जनं किम् ? । अन्यस्य अन्येन वा अर्थः अन्यार्थः ॥ आशीरा-
 शास्थितास्थोत्सुकोत्तरागे ॥ ३ । २ । १२० ॥ वेति निवृत्तं पृथग्योगात् । अषष्ठ्यतृतीयादन्याद् । अन्यदाशीः ।
 अन्यदाशा । अन्यदास्थितः । अन्यदास्था । अन्यदुत्सुकः अन्यदृतिः । अपष्टीतृतीयादित्येव । अन्यस्या-
 न्येन वाऽऽशीरन्याशीः ॥ ईयकारके ॥ ३ । २ । १२१ ॥ पृथग्योगादषष्ठीतृतीयादिति निवृत्तम् । अन्याद् दोन्तः ।
 अन्यंदीयः । अन्यत्कारकः ॥ नञ्त् ॥ ३ । २ । १२२ ॥ उत्तरपदे । अचैरः । अकारः किम् ? । पापमनुत्रः । उत्तरपदे
 किम् । न भुङ्क्ते ॥ त्यादौ क्षेपे ॥ ३ । २ । १२३ ॥ पदे नञ्त् । अपचसि त्वं जालम् । सादौ किम् ? । न पाचको
 जालमः । क्षेपे किम् ? । न पचति चैत्रः । क्षेपे नञः श्रवणनिवृत्त्यर्थमनुत्तरपदार्थं च वचनम् ॥ नगोऽप्राणिनि वा ॥ ३
 । २ । १२७ ॥ नगः । अगः । गिरिः । अप्राणिनि किम् । अगोऽयं शीतेन ॥ नखादयः ॥ ३ । २ । १२८ ॥ नखः ।
 नभ्राद् । नवेदाः । नासत्यौ । न न भ्राजते इति नभ्राद् इति तु पृषोदरादित्वात् । एवं नपाभ्रपुंसकं नाचिकेत
 इत्यादयः । अत एव निपातनात् षीपुंसयोः पुंसकादेशः, किं च ज्ञापनार्थो जुहोत्यादौ, इत्यादि । बहुवचनादाकु-
 तिगणोऽयम् । तेन नास्तिकः । नभ इत्यादि ॥ अब् स्वरे ॥ ३ । २ । १२९ ॥ नञ् उत्तरपदे । अनन्तो जिनः । अ-
 नादिः । अन् इति स्वरूपनिर्देशाद् द्विचनलोपो न ॥ कोः कत्तपुरुषे ॥ ३ । २ । १३० ॥ स्वरे । कदम्बः । तत्पु-
 र्षे किम् ? । कूष्ठी देशः । स्वर इत्येव । कुबालणः ॥ रथवदं ॥ ३ । २ । १३१ ॥ कोः कत् । कद्रयः । कद्ददः । तत्पुरुषं
 एवेच्छन्त्येके । अन्यत्र कुरथो राजा ॥ तृणे जातौ ॥ ३ । २ । १३२ ॥ कोः कत् । कत्तूणा रोहिषाख्या वृणजतिः
 । जाताविति किम् । कत्तूणानि ॥ कत्रिः ॥ ३ । २ । १३३ ॥ कोः किमो वा । कत्रयः । किमो नेच्छन्त्ये ॥ कत्रयः ।

नावित्येव सिद्धे कत्रीति करणं किमोऽपि परिग्रहार्थमिति न्यासः ॥ काक्षपथोः ॥ ३ । २ । १३४ ॥ काक्षः । काप-
 थम् । अनीपदर्थार्थं वचनम् ॥ साकोऽपि भवति । पथीति निर्देशादव्युत्पन्नपथशब्दे न कुपथः ॥ पुरुषे वा ॥ ३ । २ । २
 । १३५ ॥ कोः का । कापुरुषः । कुपुरुषः । अनीपदर्थे इदम् । ईपदर्थे तु परत्वावित्यमेव । तत्रापि विकल्प एवेति क-
 श्चित् ॥ अल्पे ॥ ३ । २ । १३६ ॥ कौरुचरपदे का । कामधुरम् । स्वरादावपि परत्वादीपदर्थे कादेश एव । काम्लम्
 ॥ काकचौ वोग्णो ॥ ३ । २ । १३७ ॥ कोः । कोष्णम् । कवोष्णम् । पक्षे । यथाप्राप्तम् । कडुष्णम् । बहुव्रीहौ तु
 कूष्णो देशः । अन्यस्त्वभावपीच्छति । काक्षिः । कवाक्षिः । कदक्षिः ॥ कृत्येऽवश्यमौ लुक् ॥ ३ । २ । १३८ ॥ अव-
 श्यकार्यम् । कृत्य इति किम् । अवश्यं लावकः ॥ समस्ततहिते वा ॥ ३ । २ । १३९ ॥ लुक् । सततम् । सन्ततम् ।
 सहितम् । संहितम् ॥ तुमश्च मनःकामे ॥ ३ । २ । १४० ॥ समश्च लुक् । भोक्तृमताः । गन्तुकामः । समनाः । सकामः
 । सहशब्देनापि सिद्धौ समः श्रुतिनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ मांसस्यानङ्घाञि पचि नवा ॥ ३ । २ । १४१ ॥ लुक् ।

मांसपचनम् । मांसपाकः । अनङ्घञीति किम् । मांसपक्तिः ॥ दिक्शब्दात् तीरस्य तारः
 ॥ ३ । २ । १४२ ॥ वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ॥ सहस्य सोऽन्यार्थे ॥ ३ । २ । १४३ ॥ उत्तरपदे वा ॥ पुत्रेण सह
 सपुत्रः । सहपुत्रः । अन्यार्थे किम् । सहजः । सहकृत्वमियः । प्रियसहकृत्वा इत्यत्र बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तस्मिन् परे
 विधानात् सादेशो न ॥ नाग्नि ॥ ३ । २ । १४४ ॥ योगारम्भादिति निवृत्तम् ॥ अन्यार्थे उत्तरपदे सहस्य सः । सा-
 ष्वर्थं वनम् । अन्यार्थं इत्येव । सहदेवः ॥ अद्दश्याधिके ॥ ३ । २ । १४५ ॥ उत्तरपदेऽन्यार्थे सहस्य सः । साक्षिः
 कपोतः । सद्रोणा स्वारी । नित्यार्थमिदम् ॥ ३ । २ । १४७ ॥ उत्तरपदेऽन्यार्थे सहस्य सः । सकलं
 ज्योतिषमधीते । कलादिशब्दाः सहचाराद्ग्रन्थवाचिनः । कालार्थमिदम् ॥ नाशिष्यगोवत्सहले ॥ ३ । २ । १४८ ॥
 उंत्तरपदे सहस्य सः । स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय । भद्रं सहसङ्ख्याचार्याय । आशिपि किम् । सपुत्रः । गवादिवर्जनं

किम् । स्वस्ति तुभ्यं सगवे २ । सवत्साय २ । सहलाय २ ॥ समानस्य धर्मादिषु ॥ ३ । २ । १४९ ॥ उत्तरपदेषु
 सः ॥ सधर्मा । सनामा । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । अन्ये तु धर्मादिषु वचनान्तेषु नवसु विकल्पमिच्छन्ति । अपरे तु
 नामादिषु द्वादशस्येव नित्यमिच्छन्ति । अन्ये तु नैवेच्छन्ति । सधर्मादिशब्दांस्तु सहशब्देन समानपर्यायेण साधयन्ति ।
 समानशब्दप्रयोगे तु समानधर्मैत्याद्येवेति मन्यन्ते । सोदर्यसतीर्थौ तु वक्ष्यमाणनिपातनात् ॥ सब्रह्मचारी ॥ ३ । २
 । १५० ॥ निपात्यते । समानो ब्रह्मचारी समाने ब्रह्मणि व्रतं चरति वा सब्रह्मचारी । निपातनाद् व्रतशब्दस्यापि लो-
 पः ॥ दृग्दृश्यादक्षे ॥ ३ । २ । १५१ ॥ उत्तरपदे समानस्य सः ॥ सदृक् । सदृशः । सदृशः । दृशदक्षसाहचर्यात्
 दृक्संस्कृसहचरितक्वित्तस्यैव दृशो ग्रहणादिह न । समाना दृक् समानदृक् ॥ अन्यत्यदादिराः ॥ ३ । २ । १५२ ॥
 दृग्दृशक्षेपूत्तरपदेषु । अन्यादृग् । अन्यादृशः । त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशः ॥ “यत्तदेतदो ङावादिः”
 इति ङावतौ यावान् तावान् एतावान् भविष्यति ॥ इदंकिमीत्की ॥ ३ । २ । १५३ ॥ दृगादाबुत्तरपदे । ईदृक् । कीदृक् ।
 “इदं किमोऽदुरिष्य किम् चास्य ” इति इयान्, क्रियान्, इति भविष्यति ॥ पूषोदरादयः ॥ ३ । २ । १५५ ॥ नि-
 पात्यन्ते । पूषोदरम् । बलाहकः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा इत्यादि । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् । “वर्णागमो वर्णवि-
 पर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातास्तदर्थीतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥” ॥ वावाप्योस्तनि-
 क्रीधांमहोर्वपी ॥ ३ । २ । १५६ ॥ यथासङ्ख्यम् । वतंसः । अवतंसः । वक्रयः । अवक्रयः । पिधानम् । अपिधानम्
 । पिनद्धम् । अपिनद्धम् । धातुनियमं नेच्छन्त्येके । पूषोदरादिप्रथमश्च एषः । तेन शिष्टप्रयोगोऽनुसरणीयः ॥ समासे-
 श्चैः स्तुतः ॥ २ । ३ । १६ । सस्य षः । अशिष्टुत् ॥ ज्योतिरायुर्भ्यौ च स्तोमस्य ॥ २ । ३ । १७ ॥ अश्वेश्च
 परस्य सस्य षः समासे । ज्योतिःश्लेषः । आयुःश्लेषः । अशिष्टोपः । निनद्याः स्नातेः कौशले ॥ २ । ३ । २० ॥
 समासे सस्य षः । निष्णः । निष्णातः । नदीष्णः । नदीष्णातः । नद्याः स्नातस्य नेच्छन्त्येके । कौशले किम् । नि-

स्नातः । नदीस्रः ॥ प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ॥ २ । ३ । २१ ॥ सस्य षः समासे । प्रतिष्णातं सूत्रम् ॥ स्नानस्य ना-
 म्नि ॥ २ । ३ । २२ ॥ प्रतेः सस्य षः समासे सूत्रे । प्रतिष्णानं सूत्रम् । नास्नि किम् । प्रतिस्नानमन्यत् ॥ वेः स्रः ॥
 २ । ३ । २३ ॥ सस्य षः समासे नास्नि । विष्टरो वृषः । नास्नीत्येव । विस्तरो ववसाम् ॥ आभिनिष्ठानः ॥ २ ।
 ३ । २४ ॥ निपात्यते नास्नि ॥ अभिनिष्ठानो वर्णः । विसर्गस्यैषा संज्ञा । वर्णमात्रस्येत्यन्ये । नास्नीत्येव । अभिनि-
 स्थानो वृद्धः ॥ गवियुधेः स्थिरस्य ॥ २ । ३ । २५ ॥ सस्य षः समासे नास्नि । गविष्टिरः । युधिष्टिरः
 ॥ एत्यकः ॥ २ । ३ । २६ ॥ नाम्यन्तस्याकवर्गात्सस्य षः समासे नास्नि ॥ हरिषेणः । एति किम् ।
 हरिसिंहः । नाम्नीत्येव । अकः किम् । विष्वक्सेनः ॥ भादितो वा ॥ २ । ३ । २७ ॥ सस्य
 षः समासे नास्नि एकारे ॥ रोहिणिषेणः । इतः किम् । पुनर्वसुषेणः ॥ विकुशामिपरेः स्थलस्य
 ॥ २ । ३ । २८ ॥ सस्य षः समासे । नाम्नीति निवृत्तम् । विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । इत्थमीशब्दनिर्देशादी-
 र्थात्ताम्र । शमीस्थलम् । दीर्घाद्व्येके । परिष्टलम् । एभ्य इति किम् । भूमिस्थलम् ॥ २ । ३ । २९ ॥
 स्थलस्य सस्य समासे षः ॥ कपिष्टलो नाम गोत्रस्य प्रवर्त्तयिता । गोत्रमिह लौकिकं गृह्यते । लोके चाद्यपुरुषा येऽपत्य-
 सन्ततेः प्रवर्त्तयितारो यन्नाम्नाऽपत्यसन्ततिर्व्यपदिश्यते तेऽभिधीयन्ते । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ गो-
 ऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निश्रेकुशङ्कुकङ्कुमञ्जिपुञ्जिबर्हिःपरमेदिवेः स्थस्य ॥ २ । ३ । ३० ॥ सस्य
 षः समासे । गोष्ठम् । अम्नाष्टः । ङयापो बहुलं नाम्नीति इत्स्त्वे । अम्नाष्टः, श्लिष्टनिर्देशादुभाभ्यामपि । आम्नाष्टः ।
 सव्यष्टः इत्यादि । परमेष्टः दिविष्टः इत्यत्र अत एव निपातनात् सप्तम्या अलुप् ॥ तत्पुरुषे कृतीति तु नेनत्सिद्धस्येति
 प्रतिषेधावोपतिष्ठते ॥ निर्दुस्सोः सेधसन्धिः ॥ २ । ३ । ३१ ॥ सस्य षः समासे । निषेधः । दुःषेधः । सु-
 षेधः । इत्यादि ॥ प्रष्टोऽग्रगे ॥ २ । ३ । ३२ ॥ निपात्यते । प्रष्टः । प्रस्योऽन्यः । भीरुष्टानादयः ॥ २ । ३ । ३३ ॥ इह

॥ भीष्मानम् । अङ्गुलिपङ्कः । अङ्गुलिपङ्का यवाणूः । समास इत्येव । भीरोः स्थानमित्यादि । बहुवचनमाकृति-
 गणार्थम् ॥ निष्प्राग्नेस्तः खदिरकार्दर्याम्रशरेऽङ्गुल्लक्षपीयूशाम्यो वनस्य ॥ २ । ३ । ६६ ॥ नस्य णः ॥ नि-
 र्पणम् । प्रवणम् । इत्यादि ॥ कार्यवणमिसत्र वचनसामर्थ्याच्छकारव्यवधानेऽपि णत्वम् । बहुवचनं व्याख्यर्थम् । तेन
 संज्ञायामसंज्ञायां च भवति । अन्यथा कोटरमिश्रकसिद्धिकेसादिनियमवलेन संज्ञायां न स्यात् ॥ द्वित्रिस्वरौषधिवृ-
 क्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ॥ २ । ३ । ६७ ॥ वनस्य नस्य णः । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । नीवारवणम् । नीवार-
 वनम् । शिशुवणम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ॥ ओषधयः फलकान्ता लता गुल्माश्च वीरुवः ॥ फली वनस्पति-
 र्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ॥ १ ॥ इति यद्यपि भेदोऽस्ति तथाऽप्यतिवहुस्वार्थबहुवचनवलाद् वृक्षग्रहणे वनस्पतीनामपि ग्रहणम्
 अत एव यथासंख्यमपि न । तथा संज्ञायामसंज्ञायां च भवति । द्वित्रिस्वरेति किम् । देवदाख्यनञ् । ओषधिवृक्षेभ्य इति
 किम् । विदारीवनम् । अनिरिकादिभ्य इति किम् । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । इत्यादि । इरिकादिराकृतिगणः । इरि-
 कादिर्वजनाद्विशेषाणामेव विधिः, तेनेह न । दुम्वनम् ॥ गिरिनद्यादीनाम् ॥ ३ । ३ । ६८ ॥ नस्य णो वा ॥ गिरि-
 ण्दी । गिरिनदी । गिरिनखः । गिरिनखः । इत्यादि, बहुवचनाद्यथादर्शनमन्यत्रापि ॥ पानस्य भावकरणे ॥ २ । ३
 । ६९ ॥ पूर्वपदस्थेभ्यो रषूर्वर्णेभ्यः परस्य नस्य णो वा ॥ क्षीरपाणम् । क्षीरपानं भाजनम् । भावकरण इति किम्
 । क्षीरपानो घोषः ॥ देशे ॥ २ । ३ । ७० ॥ पूर्वपदस्थाद्रषूर्वर्णात् पानस्य नस्य नित्यं णः । क्षीरपाणा उचीनराः
 तात्स्थान्यनुष्याभिधानेऽपि देशो गम्यते । देश इति किम् । क्षीरपाना गोपालकाः ॥ योगविभागाववेति निवृत्तम् ॥
 ग्रामाग्रान्निधयः ॥ २ । ३ । ७१ ॥ नस्य णः । ग्रामणीः । अग्रणीः ॥ वाखाद्वाहाहनस्य ॥ २ । ३ । ७२ ॥ बोह्व्यं
 वाहम् । तद्वाचिनो रेफादिमतः पूर्वपदाद्वाहनस्य नस्य णः । इक्षुवाहनम् । लहतेऽनेनेति वहनम् । तस्मात् स्वार्थिकः प्र-
 ज्ञाघण्, अतो वा निपातनादुपान्त्यदीर्घत्वम् । वाखादिति किम् । सुरवाहनम् । नरवाहनम् ॥ अतोऽहस्य ॥ २ । ३ ।

७३ ॥ रेफादिमतः पूर्वपादाजस्य णः । पूर्वाक्षः । अत इति किम् । निरहः । अह इत्यकारान्तनिदेशादिह न । दीर्घाक्षी शरत् ॥ वोत्तरपदान्तनस्यादेर्युवपकाहः ॥ २ । १ । ३ । ७५ ॥ पूर्वपदस्थाद्रुववर्णजस्य णः । व्रीहिवापिनौ । व्रीहिवापिनौ । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि कुलानि । प्राहिण्वन् । प्राहिण्वन् । बहुलवचनादान्मान्नापि समासः । समासे हि पूर्वोत्तरपदव्यवहारः । पुरुषवारिणी इत्यत्र तु परमपि विकल्पं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यं णत्वम् । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन । अनल्पस्येत्यधिकारान्न, माषवापान् । उत्तरपदेति किम् । गर्गभगिणी । अन्तेति किम् । गर्गभगिनी । नेह न-कारोऽन्तः किन्तु ऊपत्ययः । न चैवं माषवापिणीत्यत्र विकल्पो न प्राप्तोति नस्योत्तरपदत्वाभावादिति वाच्यम् । गति-कारकोपदात्तामिति न्यायेन ऊपत्ययात्प्रभोगेव समासात् । विभक्त्यन्तत्वाभावेऽपि रूढत्वादुत्तरपदत्वम् । अयुवपकाह इति किम् । आर्ययूना । प्रपकेन । दीर्घाक्षी शरत् । अलक्ष्यतवर्गशासान्तर इत्येव । गर्दभवाहिनौ ॥ वेदूतोऽनव्ययखृदी-चङ्गीयुवः पदे ॥ २ । ४ । ९८ ॥ इस्व उत्तरपदे । लक्ष्मीपुत्रः । लक्ष्मीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः २ । ईदूत इति किम् । खट्वापादः । अव्ययादिवर्जनं किम् । काण्डीभूतम् । शकहूपुत्रः । कारीपगन्धीपुत्रः । गार्गीपुत्रः । श्रीकुलम् । भ्रुकुलम् ॥ उद्यापो बहुलं नास्ति ॥ २ । ४ । ९९ ॥ उत्तरपदे इस्वः ॥ भरणिपुत्रः । शिलवहम् । कचिद्विकल्पः । रेवतिमित्रः । रेवतीमित्रः । कचिन्न, नान्दीमुखम् । फल्गुनीमित्रः ॥ त्वे ॥ २ । ४ । १०० ॥ उद्यावन्तस्य बहुलं इस्वः । रोहिणि-त्वम् । रोहिणीत्वम् । अजत्वम् । अजात्वम् ॥ भ्रुवोऽच्च कुंसकुट्योः ॥ २ । ४ । १०१ ॥ इस्व उत्तरपदयोः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसभ्रुकुटिशब्दावपीच्छन्त्यन्ते ॥ मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते ॥ २ । ४ । १ । १०२ ॥ उत्तरपदे इस्वः । मालभारी । उत्पलमालभारी । मालभारिणी । इपीकतूलम् । युञ्जेषीकतूलम् । इष्टकचितम् । पकेष्टकचितम् । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकम् । ग्रहणवता नाम्ना न-तदन्तविधिरिति । तेन दिग्धपदोपहतः सौत्रनाडिरित्यादि सिद्धम् ॥ गोण्या-मेये ॥ २ । ४ । १०३ ॥ इस्वः । गोण्या-मिता गोणिः । अस्य मानवाचित्वेऽ-

पि. उपचारान्मेषे. वृत्तिः । मेषः इति किम् । गोणी । इति. समासाश्रयविधयः ॥ १०

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थभिधायिनी वृत्तिः । विग्रही वृत्त्यर्थमतिपादकं वाक्यम् । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । लौकिको यथा, राज्ञः पुरुष इति । अयं साधुः परिनिष्ठितत्वात् । अलौकिकः, राजन् अस् पुरुष स् इति । अयञ्च प्रयोगानर्हत्वादसाधुः । समासः क्वचिन्वियः क्वचिद्वैकल्पिकश्च । अविग्रहः स्वघटकावत्पदाघटितविग्रहो वा. नित्यसमासः । यथा उन्मत्तगङ्गम् । हरी. इति अधिहरि । इत्यादि । तदितरो वैकल्पिकः । यथा राज्ञः पुरुषः, राजपुरुष इत्यादि । समासश्चतुर्द्धेति. तु प्रायोवादः । बहुव्रीह्यव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वधि-कारवर्हितानामपि विस्पष्टपदुरित्यादीनां समासानां विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो-द्वन्द्वः । इत्यपि प्रवादः प्रायोऽभिप्राय एव । शाकप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे निष्कौशाम्बिरित्यादौ तत्पुरुषे त्रिचतुरा इत्यादिवहुव्रीहौ पाणिपादमित्यादिद्वन्द्वे च तत्त्वाभावात् । किन्तु वह्यमाणरीत्या षड्विधाः समासाः । स्याद्यन्तस्य स्याद्यन्तेन, राजपुरुषः । त्याद्यन्तेन, अनुव्यचलत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, अजस्रम् । त्याद्यन्तस्य त्याद्यन्तेन अश्रीतपिवता । स्याद्यन्तेन, कुरुकटः । तत्पुरुषविशेषः क्रमधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहोरिव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेव । बहुव्रीहिद्विविधः । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । अवयवार्थः क्रियान्वयी यस्य स आद्यः । यथा, लम्बकर्ण आगच्छतीति । तदितरो द्वितीयः, यथा, दृष्टसागरः । नात्रावयवार्थस्य क्रियान्वयित्वम् ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

॥ इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयेदेवस्वरिविजयासिंहस्वरिपट्टपरम्पराप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिः.

चन्द्रापरनामष्टिबिजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविद्यशास्त्रीयतपोगच्छा-
चार्यश्रीविजयनेमिस्वरिविचितायां हेमप्रभायां समासप्रकरणम् ॥

॥ अथ तद्धिताः ॥

तद्धितोऽणादिः ॥ ६ । १ । १ ॥ वक्ष्यमाणाः । औपगवः ॥ वाऽऽद्यात् ॥ ६ । १ । १ । १ ॥ पदद्वयमधि-
 धिष्ठतं स्यात् । तेन पक्षे वाक्यं समासश्च । सूत्रादौ च निर्दिष्टात्प्रत्ययः ॥ प्राग्जितादण् ॥ ६ । १ । १ । १ ॥ पादत्रयं
 यापत् वेथोस्तेषु वा । औपगवः । माञ्जिष्ठम् ॥ वृद्धिः स्वरेष्वादेर्णिगिति तद्धिते ॥ ७ । ४ । १ ॥ प्रकृतेः । दा-
 शिः । भार्गवः ॥ धनादेः पत्युः ॥ ६ । १ । १ । १ ॥ प्राग्जितीयेऽर्थेऽण् ॥ अर्चर्णचर्णस्य ॥ ७ । ४ । १ । १ ॥ अप-
 दस्य तद्धिते लुक् ॥ धानपतः । आश्वपतः ॥ अनिदस्यणपवादे च दिव्यदित्यादित्ययमपत्युत्सरपदाब्ज्यः ॥
 ६ । १ । १ । १ ॥ प्राग्जितीयेऽपत्याद्यर्थे । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यः । याम्यः । प्राजापत्यः । अणपवादे च,
 आदित्यः । अत्र परत्वात् इन् स्यात् । ज्योहि प्राग्जितीयमणं बाधित्वा सावकाश इत्यणपवादग्रहणम् । अणग्रहणं किम्
 । वास्तोष्पत्यभार्यः । असत्यणग्रहणे स्वापवादविषयेऽव्यस्य समावेशे वास्तोष्पत्याभार्य इति स्यात् । अनिदमीति किम्
 । आदित्यम् ॥ बहिषष्ठीकरणं च ॥ ६ । १ । १ । १ ॥ १ ६ ॥ ज्यः प्राग्जितीयेऽर्थे ॥ प्रायोऽव्ययस्य ॥ ७ । ४ । १ । १ ॥ ६ ६ ॥
 तद्धितेऽपदस्यान्त्यस्वरादेर्लुक् । वाहीकः । वाह्यः ॥ कल्पयेरेयण् ॥ ६ । १ । १ । १ ॥ १ ७ ॥ प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदस्यणपवादे
 च । कालेयम् । आयेयम् । अणपवादे च कालेयम् । आयेयम्, अत्र रूप्यमयदौ स्याताम् ॥ पृथिव्या जाञ् ॥ ६ । १ ।
 १ ८ ॥ पार्थिवः । पार्थिवा । पार्थिवा । अणपवादे च पार्थिवः । अत्रैण् स्यात् ॥ उत्सांदेर्य् ॥ ६ । १ । १ । १ ९ ॥
 औत्सम् । औदपानम् । अणपवादे च उत्सस्यापत्यम् औत्सः इत्यादौ इवेयणकञ् च स्युः ॥ बष्कयादसमासे ॥ ६
 । १ । २० ॥ अञ् । वाष्क्यः । असमास इति किम् । सौवष्क्यिः अत्र ॥ देवाद्यञ् च ॥ ६ । १ । १ । २ १ ॥ अञ् ।
 दैव्यम् । दैवम् ॥ अः स्थान्नः ॥ ६ । १ । १ । २ २ ॥ अक्स्थामः ॥ इत्यपत्यादिनाग्जितीयार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ द्वि-

वृद्धे । नाहायनः । चारायणः । आशुष्यायणः ॥ दण्डिहस्तिनोरायने ॥ ७ । ४ । ४५ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग्न ॥ दा-
 ण्डनायनः ॥ हास्तिनायनः । वृद्ध इत्येव । नाडिः ॥ यत्रियः ॥ ६ । १ । ५४ ॥ वृद्धे यून्यायनम् । मार्यायणः । दासा-
 यणः ॥ हरितादेरवः ॥ ६ । १ । ५५ ॥ विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ॥ वृद्धे योऽन् तदन्ताद्यूम्यायनम् । हरितायनः ।
 कैन्दासायनः । क्रोष्टुशालङ्कोर्लुक् च ॥ ६ । १ । ५६ ॥ वृद्धे आयनम् । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः ॥ दर्भकृष्णाग्निदार्मरण-
 शारद्वच्छुनकादाश्रायणब्राह्मणवार्षगण्ययाशिष्टभागवत्स्ये ॥ ६ । १ । ५७ ॥ वृद्धे यथासंख्यमायनम् । दार्भायण
 आश्रायणः । काष्णायनो ब्राह्मणः । आशिशर्मायणो वार्षगण्यः । राणायनो वाशिष्ठः । शारद्वतायनो भार्गवः । शौनकायनो
 वात्स्यः । अन्यत्र दार्भिरित्यादि ॥ जीवन्तपर्वताद्या ॥ ६ । १ । ५८ ॥ वृद्धे आयनम् । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । पार्व-
 तायनः । पार्वतिः । वृद्ध इत्येव । जैवन्तिः ॥ द्रोणाद्वा ॥ ६ । १ । ५९ ॥ अपत्यमात्रे आयनम् । द्रौणायनः । द्रौणिः ॥
 शिवादेरण् ॥ ६ । १ । ६० ॥ अपत्ये । इन्द्रादेरपवादः । शैवः । प्रौष्ठः ॥ ऋषिष्टुष्यन्धकङ्कुरुभ्यः ॥ ६ । १ । ६१ ॥
 अपत्येऽण् । वाशिष्ठः । वैश्वामित्रः । गौतमः । वासुदेवः । स्वाफल्कः । नालुलः । दौत्ययोधनिस्तु क्रियाशब्दत्वात् । वाह्व-
 दित्वाद्यौधिष्ठिरिः आर्जुनिः ॥ कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवणं च ॥ ६ । १ । ६२ ॥ अपत्येण् । कनीनिः । त्रैवणः ॥
 शुक्लाभ्याम्भारद्वाजे ॥ ६ । १ । ६३ ॥ अपत्येऽण् । शौहो भारद्वाजः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे एयण्वाधानार्थ-
 द्विवचनेन स्त्रीलिङ्गः शुक्लाशब्द उपदीयते ॥ विकर्णच्छगलाद्वात्स्यान्त्रेये ॥ ६ । १ । ६४ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णः । छागलः ॥
 णश्च विश्वसो विग्लुक् च वा ॥ ६ । १ । ६५ ॥ अपत्येऽण् । वैश्रवणः । रावणः । आदेशार्थं वचनम् । एवमुत्तरत्र ॥
 संख्यसंभ्रान्मातुर्मातुर् च ॥ ६ । १ । ६६ ॥ अपत्येण् । द्वैमातुः । सांमातुः । सांमातुः । भाद्रमातुः ॥ संबन्धिनां
 सम्बन्धे ॥ ७ । ४ । १२१ ॥ संबन्धिशब्दानां यत्कार्यमुक्तं तत्संबन्ध एव । इतिवचनाद्भ्रान्त्यायमातुर्न । तेन द्वैमात्रः ।
 शुभ्रादिपागद्वैमात्रेयः ॥ अदर्नदीमानुषीनाम्नः ॥ ६ । १ । ६७ ॥ अपत्येऽण् । याशुनः प्रणेतः । दैवदत्तः । अदोरिति

किम् चान्द्रभागेयः ॥ पीलासात्त्वामण्डकाहा ॥ ६ । १ । ६८ ॥ अपत्येऽण् । पैलः । पैलेयः । आत्त्वः । सात्त्वियः ।
माण्डकः । माण्डकिः ॥ दितेऽर्थेऽण् वा ॥ ६ । १ । ६९ ॥ मण्डकादपत्येऽण् । दैतेयः । दैत्यः । साण्डकेयः । साण्डकिः ।
इयापत्यूळः ॥ ६ । १ । ७० ॥ अपत्ये एयण् । सौपर्ण्यः ॥ एयेऽग्रायी ॥ ३ । २ । ५३ ॥ तद्धिते पल्लभ्यः । पुं वत् ।
आमेयः । जातिथि गितद्धितयस्वरे इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेन यौवतेय इत्यादौ न पुं वत् ॥ वैनतेयः । यौवतेयः ॥ अक्रुद्रुपापड्वो-
रुवर्णस्यैये ॥ ७ । ४ । ६९ ॥ तद्धिते लुक् । कामण्डलेयः । कद्रूपाण्डवोस्तु । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ॥ द्विस्वरादन्त्याः ॥
६ । १ । ७१ ॥ इयापत्यूळन्तादपत्ये एयण् । दत्तियः । अन्त्या इति क्रिम् । सैप्रः ॥ इतोऽनिम् ॥ ३ । १ । ७२ ॥
द्विस्वरादपत्ये एयण् । नामेयः । नैधेयः । अनिव इति क्रिम् । दाक्षायणः । द्विस्वरादित्येक् । सारीचः ॥ शुभ्रादित्यः ॥
६ । १ । ७३ ॥ अपत्येऽण् । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । गङ्गेयः ॥ प्राद्राहणस्यैये ॥ ७ । ४ । २१ ॥ ङिणति तद्धिते स्वरेण्वादिद्विद्धिः
प्रस्यतु वा । प्रवाहणेयः । प्रवाहणेयीभार्य्य इत्यत्र पुं वद्भावप्रतिषेधः प्रयोजनम् ॥ एयस्य ॥ ७ ।
४ । २२ ॥ एयान्तांशात्मात्परस्य वाहनस्य ङिणति तद्धिते स्वरेण्वादिद्विद्धिः प्रस्यतु वा । प्रवाहणेयः । प्रवाहणेयिः ॥ एये
जित्वाशिनः ॥ ७ । ४ । ४७ ॥ अन्त्यस्वरादर्छान् । जैलाशिनैयः ॥ इयामलक्षणाद्वाशिष्ठे ॥ ६ । १ । ७४ ॥ अपत्ये एयण् ।
श्यामेयो लाक्षणेयो वाशिष्ठः । अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणिः । अद्वेष्टे तु श्याभिः ॥ विकर्णकुषीतकात्कादयपे ॥ ६ । १ ।
७५ ॥ अपत्ये एयण् । वैकर्ण्येयः कौपीतकेयः काश्यपः । वैकर्णिः कौपीतकिरन्त्यः ॥ भ्रुवो भ्रुवच् ॥ ६ । १ । ७६ ॥ अपत्ये
एयण् । भ्रौत्रेयः ॥ कल्याण्यादेरिन् चान्तस्य ॥ ६ । १ । ७७ ॥ अपत्ये एयण् । क्रांत्याणिनैयः ॥ हृद्यगसिन्धोः ॥ ७ ।
४ । २५ ॥ हृदाद्यन्तानां पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेण्वादिद्विद्धिः ङिणति तद्धिते । सौहार्दम् । सौभागिनैयः । साकुसैन्यवः ।
बहुलाधिकारात् सौहार्दं दौहर्दमित्यपि ॥ अनुशक्तिकादीनाम् ॥ ७ । ४ । २७ ॥ ङिणति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेण्वादि-
•स्वस्य द्विद्धिः । पारश्वेण्यः ॥ कुलटायां वा ॥ ६ । १ । ७८ ॥ अपत्ये एयण् इन्वान्तस्य । आदेशार्थं वचनम् ।

* * * * *

* * * * *

कौलटियः । कौलटियः ॥ षट्काणेरः स्त्रियां तु छुप् ॥ ६ । १ । ७९ ॥ अपत्ये । चाट्कैरः । लिंगत्रिभिष्टपरिभाषया
 षट्काया अपि चाट्कैरः । स्त्रियां तु षट्का । अक्षिपामित्येव सिद्धे प्रत्ययान्तरवाधनार्थे षैरविधानम् ॥ शुद्रास्य एरण्
 वा ॥ ६ । १ । ८० ॥ अपत्ये । अङ्गहीना अनियतपुंस्का वा स्त्रियः क्षुद्राः । काणेरः । दासेरः । दासेयः ।
 नाटेरः । नाटेयः । बहुवचनं क्षुद्रार्थपरिग्रहार्थम् ॥ गोधाया दुष्टे णारश्च ॥ ६ । १ । ८१ ॥ अपत्ये एरण् । गोधारः ।
 गौधेरः । योऽहिना गोधार्या जन्वते । गौधेयोऽन्यः । शुभ्रादिवादेयण् ॥ ६ । १ । ८२ ॥ अपत्ये णारः ।
 जाण्डारः । पाण्डारः । केचित्तु पाण्डार इत्याद्यपीचञन्ति ॥ चतुष्पादस्य एयञ् ॥ ६ । १ । ८३ ॥ अपत्ये । कामरद्वलयः ।
 सौरभेयः । शुष्ट्यादेः । ६ । १ । ८४ ॥ अपत्ये एयञ् । गार्ष्टेयः । गार्ष्टेयः । भिन्नयोरपत्यमिति विग्रहे ऋग्यणि । प्राप्ते
 एयञ् ॥ केकयमिन्नयुप्रलयस्य यादेरिच् च ॥ ७ । ४ । २ ॥ ङिति तद्धिते स्वरेवादेः स्वरस्य द्वद्धिः ।
 इतीयादेशे प्राप्ते ॥ सारवैश्वकमैत्रेयश्रौणहत्यधैवत्यधिरणमयम् ॥ ७ । ४ । ३० ॥ एते निपात्यन्ते । इति युञ्जोपः ।
 भैत्रेयः ॥ यस्कादेर्गोत्रे ॥ ६ । १ । १२५ ॥ यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य यस्कादेर्यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां छुप् ।
 यस्काः । लथाः । मित्रयवः । गोत्र इति किम् । यास्काहञ्जत्राः ॥ वाडवेयो वृषे ॥ ६ । १ । ८५ ॥ एयुण्यञ् वा निपात्यते ।
 वृषो यो गर्भे वीजं निपिञ्चति । वाडवाया वृषो वाडवेयः । अपत्येऽणव । वाडवः । एयवेयोपोरुभयोर्पि व्यवस्थापनात्
 निपातनम् । अन्ययाऽन्यतरोऽपत्ये प्रसज्येत ॥ रेवत्यादेरिक्ण् ॥ ६ । १ । ८६ ॥ अपत्ये । रैवतिकः । आरुवपालिकः ॥
 वृद्धस्त्रियाः स्त्रिये णश्च ॥ ६ । १ । ८७ ॥ अपत्ये इक्ण् । पितृसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य क्षेपः ॥ तद्धितस्य-
 स्वरेऽजान्ति ॥ २ । ४ । ९२ ॥ व्यञ्जनैरपत्यस्य तीकृते लृक् । गार्गो गार्गिको वा जात्यमः । वृद्धेति किम् । कारिकेयो
 जालिकः । स्त्रिया इति किम् । औपगविलात्मः । ६ । १ । ८८ ॥ अपत्ये । औपगविलात्मः । मातुः संविज्ञानार्थसिद्धयुज्यते ॥
 आनुज्यः ॥ ६ । १ । ८९ ॥ अपत्ये । आनुज्यः । मातुः संविज्ञानार्थसिद्धयुज्यते ॥ इयः स्वसुश्च ॥ ६ । १ । ९० ॥

आतुरपत्ये । आश्रीयः । स्वक्षीयः ॥ मातृपित्रादेर्ह्यणीयणौ ॥ ६ । १ । ९० ॥ स्वसुरपत्ये । वचनभेदान्न यथा-
 संख्यम् । मातृवत्सेयः । मातृवत्क्षीयः । पैतृवत्क्षीयः ॥ पैतृवत्क्षीयः ॥ इवशुराद्यः ॥ ६ । १ । ९१ ॥ अपत्ये । इवशुर्यः ।
 सम्बन्धिनां सम्बन्धे । स्वशुरो नाम कश्चित् तस्यापत्यं श्वाशुरिः ॥ जातौ राज्ञः ॥ ६ । १ । ९२ ॥ अपत्ये यः ॥
 अनोऽद्ये ये ॥ ७ । ४ । ५१ ॥ अन्त्यस्वरदर्शेण न । राज्ञ्यः क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः । अद्य इति किम् ।
 राज्यम् ॥ क्षत्रादियः ॥ ६ । १ । ९३ ॥ अपत्ये जातौ । क्षत्रियो जातिश्चेत् । क्षात्रिरन्यः ॥ मनोर्याणौ बभ्रान्तः ॥ ६ । १ । ९४ ॥
 अपत्ये जातौ । मनुष्याः । मनुषाः । मनुषी । जातावित्येव । मानवाः ॥ माणवः कुत्सायाम् ॥ ६ । १ । ९५ ॥
 मनुशब्दादौत्सर्गिकेऽणप्रत्यये णत्वं निपात्यते । मनोरपत्यं कुत्सितं मूढं माणवः ॥ कुलादीनः ॥ ६ । १ । ९६ ॥
 अपत्ये । कुलीनः । उत्तररक्षेत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलान्तः केवलश्च शृणोते । बहुकुलीनः ॥ यैयकवावसमासे वा ॥
 ६ । १ । ९७ ॥ कुलान्तात् कुलाच्चापत्ये । कुल्यः । कौल्यकः । कुलीनः । बहुकुल्यः । बाहुकुल्यकः । बहुकुलीनः ।
 असमास इति किम् । आद्यकुलीनः ॥ दुष्कुलादेयण् वा ॥ ६ । १ । ९८ ॥ अपत्ये । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥
 महाकुलाद्वाञ्जनिञौ ॥ ६ । १ । ९९ ॥ अपत्ये । महाकुलः । महाकुलीनः । महाकुलीनः ॥ कुर्वादेर्ज्यः ॥ ६ । १ ।
 १०० ॥ अपत्ये । कौरव्यः । शाङ्कव्यः । अक्षत्रियवचनस्येह कुरोर्ग्रहणम् । क्षत्रियवचनात्तु वक्ष्यमाणो द्विसंज्ञको ज्यः ॥
 सम्राजः क्षत्रिये ॥ ६ । १ । १०१ ॥ अपत्ये ज्यः । सम्राज्यः क्षत्रियश्चेत् । अन्यत्र सम्राजः । अन्ये साम्राजिरित्याहुः । तत्र
 सम्राट् बाह्यदिषु द्रष्टव्यः ॥ सेनान्तकारुलक्ष्मणादिश्च ॥ ६ । १ । १०२ ॥ ज्योऽपत्ये । हारिषेणिः । हारिषेण्यः ।
 तान्तुवायिः । तान्तुवाय्यः । लाक्ष्मणिः । लाक्ष्मण्यः ॥ सुयांज्ञः सौवीरेष्वायनिञ् ॥ ६ । १ । १०३ ॥ अपत्ये ।
 सौयामायनिः । सौवीरेभ्योऽन्यत्र सौयामः ॥ पाण्डाहृतिभिमतान्णश्च ॥ ६ । १ । १०४ ॥ सौवीरेषु जनपदे योऽर्थ-
 मन्तद्वृत्तेरपत्ये आयनिञ् । पाण्डाहतः पाण्डाहृतायनिर्वा सौवीरगोत्रः ॥ मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । पाण्डाहृतायनः ।

शैभतायनः । अनन्तरो मेमतिः ॥ भागवित्तिर्णविन्दवाऽऽकशापेयान्निन्दायाभिकण् वा ॥ ६ । ? । ? ०५ । सौ-
 वीरेषु यो वृद्धस्तत्र वर्त्तमानाद्युनि ॥ भागवित्तिकः । भागवित्तायनो वा जात्मः । तार्णविन्दविकः । तार्णविन्दविः । आ-
 कशापेयिकः । आकशापेयिः ॥ निन्दायामिति किम् ? । अन्यत्र भागवित्तायनः ॥ सौयामायनियामुन्दायनिवा-
 ष्प्यायणेरीयश्च वा ॥ ६ । ? । ? ०६ ॥ सौवीरवृद्धचेर्यूनीकण् निन्दायाम् । सौयामायनीयः । सौयामायनिकः । सौया-
 मायनिर्वा निन्द्यो युवा । यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । यामुन्दायनिः । वाष्यायणीयः । वाष्यायणिकः । वाष्या-
 यणिः ॥ निन्दायामित्येव । सौयामायनिः ॥ तिकादेरायनिञ् ॥ ६ । ? । ? ०७ ॥ अपत्ये । इवादेरयवादः
 । तैकायनिः । कैतवायनिः ॥ दशुकोशलकर्मरच्छागवृषाद्यादिः ॥ ६ । ? । ? ०८ ॥ अपत्ये आयनिञ् ॥ दागव्याय-
 निः । कौशलयायनिः । कामार्यायनिः । छाग्यायनिः । वाष्यायणिः ॥ द्विस्वरादणः ॥ ६ ॥ ? । ? ०९ ॥ अपत्ये
 आयनिञ् ॥ कात्रायणिः । द्विस्वरादिति किम् ? । औपगविः । अण इति किम् ? दाक्षायणः । वृद्धादेवायं विधिः,
 अष्टवृद्धात्तूचरेण विकल्पः । अङ्गानां राजा आङ्गः तस्याङ्गिः । आङ्गायनिर्वा ॥ वृद्धिर्यस्य स्वरेष्ववादिः ॥ ६ । ? । ? ०८ ॥
 स दुर्सङ्गः ॥ अष्टवृद्धाद्दोर्नवा ॥ ६ । ? । ? १० ॥ अपत्ये आयनिञ् ॥ आम्रशुभ्रायनिः । आम्रशुभ्रिः ॥ अष्टवृद्धादिति
 किम् ? । दाक्षायणः । दोरिति किम् ? । आकस्पनिः ॥ वाशिन आयनौ ॥ ७ । ४ । ४६ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुङ् न
 ॥ वाशिनयनिः ॥ पुत्रान्तात् ॥ ६ । ? । ? ११ ॥ दोरपत्ये आयनिञ् वा ॥ गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । उत्तरसूत्रप्रा-
 षकागमाभावार्यं वचनम् । पक्षे उत्तरेण कागमोऽपि । गार्गीपुत्रकायणिः ॥ चर्मिचर्मिगारेटकार्कट्यकाकलङ्कावा-
 किनाच्च कथ्यान्तोऽन्त्यस्वरात् ॥ ६ । ? । ? १२ ॥ पुत्रान्ताद्दोरयनिञ् वा ॥ चर्मिकायणिः । चर्मिणः ।
 चर्मिकायणिः । चर्मिणः । गारेटकायनिः । गारेट्टिः । कार्कट्यकायनः । यदा तु अव्युत्पन्नः का-
 र्कट्यशब्दस्त्वदा पक्षे इत्येव । काककायनिः । काकिः । लङ्काकायनिः । लङ्केयः । वाकिनकायनिः । वाकिनः ।

स स्यादित्यर्थः । पाण्डाहृतस्यापत्यं पाण्डाहृतिस्तस्यापत्यं युवा पाण्डाहृतः, तस्यच्छात्रा इति प्राजितीयेऽथै स्वरादौ
प्रत्यये चिकीर्षिते णस्य लुप्, ततो वृद्धेऽब इत्यब् पाण्डाहृताः ॥ वाऽऽयनणाऽऽयनिनोः ॥ ६ । १ । १ । १२८ ॥
युवार्थयोः प्राजितीये स्वरादौ विषये लुप् ॥ गार्गीयाः । गार्गीयणीयाः । हौत्रीयाः । हौत्रायणीयाः ॥ द्रीनो वा
॥ ६ । १ । १३९ ॥ युवार्थस्य लुप् ॥ औदुम्बरिः । औदुम्बरायणः ॥ अब्राह्मणात् ॥ ६ । १ । १४१ ॥
वृद्धप्रत्ययान्ताद्गुवार्थस्य लुप् ॥ आङ्गः पुत्रः । अब्राह्मणादिति किम् । गार्ग्यः पिता । गार्गीयणः पुत्रः
पैलादेः ॥ ६ । १ । १४२ ॥ यूनि प्रत्ययस्य लुप् ॥ पैलः पिता पुत्रश्च । शालङ्किः पिता पुत्रश्च ॥ प्रा-
च्येबोऽतौस्त्वत्यादेः ॥ ६ । १ । १४३ ॥ यूनि प्रत्ययस्य लुप् ॥ पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । मान्थर्येणिः पिता पु-
त्रश्च । प्राच्येति किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । तौल्वल्यादिवर्जनं किम् ? । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः
पुत्रः ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ ॥ अथ रक्ताद्यर्थकाः ॥ रागाद्यो रथते ॥ ६ । १ । २ । १ ॥ २-
व्यते येन कुमुम्भादिना तदर्थान्तृतीयान्ताद्रक्तमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । कुमुम्भेन रक्तं कौमुम्भं वासः । एवं
काषायम् । रागादिति किम् ? । चैत्रेण रक्तम् । अत्र कुमुम्भादयो रागः शालास्तेनेह न । कृष्णेन रक्तमि-
त्यादि । पते हि वर्णा द्रव्यदृत्तयो न तु रागाख्याः । काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हरिद्री कुक्कुटस्य पादाविति तूपमानोपमे-
यभावेन तद्गुणारोपाद्भविष्यति ॥ लाक्षारोचनादिकण् ॥ ६ । २ । २ ॥ दान्ताद्रक्ते । लाक्षिकम् । रौचनिकम् ॥ चाक-
लकर्दमाद् वा ॥ ६ । २ । ३ ॥ दान्ताद्रक्त इकण् । शाकलिकम् । काकलम् । कार्दमिकम् । कार्दमम् ॥ नीलपी-
तादकम् ॥ ६ । २ । ४ ॥ दान्ताद्रक्ते यथासंख्यम् । नीलेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नील्या वा रक्तं नीलम् । पीत-
कम् ॥ उदितशुरोर्भाञ्जुक्तेऽब्दे ॥ ६ । २ । ५ । दान्ताद्यथाविक्रितं प्रत्ययः । पौपं वर्षम् । भादिति किम् ? ।
उदितशुरणा पूर्वरात्रेण युक्तं वर्षम् ॥ चन्द्रयुक्तात्काले लुप्प्रचययुक्ते ॥ ६ । २ । ६ ॥ दान्ताद्भाञ्जुक्ते यथावि-

हितं प्रत्ययः । पौषमहः । पौषी राशिः । अथ पुण्यः ॥ ६ । २ । ७ ॥ दान्ताचन्द्रकुम्भाद्युक्त
 काले । राधानुराधीयमहः ॥ अवणाश्वत्थान्नाभ्यः ॥ ६ । २ । ८ ॥ दान्ताचन्द्रजुक्तार्थाद्युक्ते काले । श्रवणा
 रात्रिः । अश्वत्था पौर्णमासी । नाम्नीति किम् ? । श्रवणमहः । आश्वत्थमहः ॥ षष्ठ्याः समूहे ॥ ६ । २ । ९ ॥
 यथाविहितं प्रत्ययाः । चापम । सैणम् ॥ पञ्चकुमारीत्यत्र तु न तद्धितः । समासेन समूहार्थस्योक्तत्वात् । तेन लीनि-
 वृत्तिर्न ॥ भिक्षादेः ॥ ६ । २ । १० ॥ षष्ठ्यन्तात्समूहे यथाविहितं प्रत्ययाः । भैक्षम् ॥ अनपत्ये ॥ ७ । ४
 । ६ ॥ इन्नन्तस्याण्यन्यस्वरादेर्लृङ् न । गार्भिणम् । यौवतम् । क्षेत्रम् । पुंवद्भावाधनार्थोऽस्य पाठः । अन्ये तु युव-
 तिशब्दं न पठन्ति । तन्मते यौवनम् ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥ ६ । २ । ११ ॥ षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् ॥
 क्षौद्रकमालवी सेना । गोत्राकञ्जबाधनार्थं वचनम् । समूहाधिकारे हि धेनोरनल इति प्रतिषेधात्तदन्तग्रहणम् ॥ गो-
 त्रोक्षवत्सोष्टृहृद्वाजोरभ्रमनुष्यराजराजन्यराजपुत्रादकञ् ॥ ६ । २ । १२ ॥ समूहे । गर्गिकम् । औक्षकम् ।
 वात्सकम् । औष्ट्रकम् । वार्द्धकम् । आजकम् । औरभ्रकम् ॥ न राजन्यमनुष्ययोरिके ॥ २ । ४ । ८४ ॥
 यो लृक् । मानुष्यकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ॥ केदाराण्यश्च ॥ ६ । २ । १३ ॥ समूहेऽकञ् । कै-
 दार्यम् । कैदारकम् ॥ कवचिहस्त्यथिन्ताञ्चेकण् ॥ ६ । २ । १४ ॥ केदारात्समूहे । कावचिकम् । हास्ति-
 कम् । आपूपिकम् । शाकुलिकम् । कैदारिकम् । प्याकञ्भ्यां वाधा मा भूदिलीकणविधानम् ॥ धेनोरनलः ॥ ६ ।
 २ । १५ ॥ समूहे इकण् । ऋवर्णौवर्णदोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लृक् ॥ ७ । ४ । ७१ ॥ धेनुकम् ।
 अनल इति किम् ? । अधिनवम् ॥ ब्राह्मणमाणववाडवायः ॥ ६ । २ । १६ ॥ समूहे । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् ।
 वाडव्यम् ॥ गणिक्कायाण्यः ॥ ६ । २ । १७ ॥ समूहे । गाणिक्यम् । ब्राह्मणादीनां यविधानं पुंवद्भावार्यम् ।
 तेन ब्राह्मण्ययात्रः । ष्ये हि पुंवद्भावो न स्यात् ॥ केशाहा ॥ ६ । २ । १८ ॥ समूहे ष्यः । कैश्यम् । कैशिकम् ॥

वाऽश्वादीयः ॥ ६ । २ । १० ॥ समूहे । अधीयम् । आश्वम् ॥ पश्वीं ह्यण् ॥ ६ । २ । २० ॥ समूहे । पा-
श्वम् ॥ ईनोऽङ्कः क्तौ ॥ ६ । २ । २१ ॥ समूहे । अहीनः क्रतुः । क्रताविति क्रिप् । आह्वम् ॥ अनी-
नायट्यङ्कोऽतः ॥ ७ । ४ । ६६ ॥ अपदस्य तद्धिते लृक् । इत्यतो लृक् ॥ पुष्ठाद्यः ॥ ६ । २ । २२ ॥ समूहे
क्तौ । पृष्ठयः । क्तावित्येव । पाठिक्रम ॥ चरणच्छर्मवत् ॥ ६ । २ । २३ ॥ समूहे प्रत्ययाः । क्तानां धर्मैः
काठकम् । तथा समूहेऽपि ॥ गोरथवातात्प्लकटथल्लम् ॥ ६ । २ । २४ ॥ समूहे यथासंख्यम् । गोत्रा ।
रथकटया । वातुलः ॥ पाशादेश्च ल्यः ॥ ६ । २ । २५ ॥ गवादेः समूहे । पात्रया । तुण्या । गव्या । रथ्या-
वात्या ॥ इवादिभ्योऽञ् ॥ ६ । २ । २६ ॥ समूहे । शौवम् । आह्वम् ॥ खलादिभ्यो लिच् ॥ ६ । २ ।
२७ ॥ समूहे । खलिनी । पान्नादित्वाल्भ्योऽपि । खल्यः । ऊकिनी ॥ ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ॥ ६ ।
२ । २८ ॥ समूहे । ग्रामता । जनता । बन्धुना । गजता । सहायता ॥ पुरुषात्कृतहितयधधिकारे चैयञ् ॥
६ । २ । २९ ॥ समूहे । पौरसेयो ग्रन्थः । पौरसेयमार्हतं शासनम् । पौरुषेयो वधो विकारो वा । पौरुषेयम् ॥
विकारे ॥ ६ । २ । ३० ॥ पृष्ठयन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः ॥ वाऽश्मनो विकारे ॥ ७ । ४ । ६३ ॥ अपद-
स्य तद्धितेऽन्त्यस्वरादेश्लृक् । आश्वः । आश्वनः ॥ चर्मशुनः कोशसङ्कोचे ॥ ७ । ४ । ६४ ॥ अपदस्य यथास-
ङ्ख्यं तद्धितेऽन्त्यस्वरादेश्लृक् ॥ चार्मः कोशः । कोशादन्यत्र चार्मणः । शूनोऽयं शौवः संकोचः । अन्यत्र शौव-
नः । शौवं मांसमित्यादि तु हेमादित्वादि नोऽपदस्येति भविष्यति ॥ पदस्यानिति वा ॥ ७ । ४ । १२ ।
श्वादेश्ङिणति तद्धिते वकारात्प्रागौकारः । श्वापदम् । शौवापदम् । अनितीति क्रिप् । श्वापदिकः ॥ प्राण्यो-
षधिष्टुक्षेभ्योऽवयवे च ॥ ६ । २ । ३१ ॥ पृष्ठयन्तेभ्यो विकारे यथाविहितं प्रत्ययाः । क्तापोतं सक्थि मांसं वा ।
दौषम् । वैत्वं काण्डं भस्म वा । इतः परं विकारे प्राण्योषधिष्टुक्षेभ्योऽवयवे वेति द्वयमप्यधिक्रियते । तेनोत्तरे प्रत्य-

याः प्राण्योपधिद्वेषेभ्योऽवयवविकारयोरन्येभ्यस्तु विकारमात्रे भवन्तीति वेदितव्यम् । प्राणिग्रहणेनेह त्रसा एव शृण्वन्ते
 ॥ तालाञ्छनुषि ॥ ६ । २ । ३२ ॥ विकारेऽण् । तालं धनुः । धनुंपीति किम् । तालमयं काण्डम् ॥ अणुजतोः
 षोऽन्तश्च ॥ ६ । २ । ३३ ॥ विकारेऽण् । आपुपम् । जाहुपम् ॥ शम्भ्याश्च लः ॥ ६ । २ । ३४ ॥ विकारेऽव-
 यवे चाण् । शमीलं भस्म । शमीली शाखा ॥ पयोद्रोर्यः ॥ ६ । २ । ३५ ॥ विकारे । पयस्यम् । द्रव्यम् ॥
 उट्टादकम् ॥ ६ । २ । ३६ ॥ विकारेऽवयवे च । औष्ट्रकं मासमङ्गं वा ॥ उमोर्णाद्वा ॥ ६ । २ । ३७ ॥
 विकारेऽवयवे चाकन् । औमकम् । औमम् । और्णः कम्बलः ॥ एण्या एयन् ॥ ६ । २ । ३८ ॥
 विकारेऽवयवे च । ऐणेयं मांसमङ्गं वा । स्त्रील्लिङ्गनिर्देशात्तुल्लिङ्गादणेव । ऐण मांसम् ॥ कौशेयम् ॥ ६ । २ ।
 ३९ ॥ कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा । निपातनं ल्ठथर्थम् । तेन वस्त्रसूत्राभ्यामन्यत्र न । परशव्याद्यल्लुक् ॥ ६ । २ ।
 ४० ॥ विकारेऽण् । पारशवम् । यग्रहणं यस्य समुदायस्य लोपार्थम् । तेन कांस्यमित्यत्रावर्णस्येतीकारलोपः ॥
 कंसीयाण् ङ्यः ॥ ६ । २ । ४१ ॥ विकारे तद्योगे यल्लुक् च । कांस्यम् ॥ हेमार्थान्माने ॥ ६ । २ । ४२ ॥
 विकारेऽण् । हाटको निष्कः । मान इति किम् ? । हाटकमयी यष्टिः ॥ द्रौच्यः ॥ ६ । २ । ४३ ॥ माने विकारे-
 दुवयं मानम् ॥ मानात्क्रीतवत् ॥ ६ । २ । ४४ ॥ विकारे । मानं संख्यादि । शतेनं क्रीतं शत्यम् । शतिकम् ।
 एवं विकारेऽपि । षट्ग्रहणाल्लबादिकस्याप्यतिदेशः । तेन द्विशत इत्यादि ॥ हेमादिभ्योऽण् ॥ ६ । २ । ४५ ॥
 विकारेऽवयवे च यथायोगम् । हैमम् । राजतः ॥ अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ६ । २ । ४६ ॥ विकारेऽवयवे
 च यथायोगम् । भस्ममयम् । भास्मनम् । अभक्ष्याच्छादन इति किम् ! । मौद्गः सूपः । कार्पासः पटः । मक्ष्या-
 च्छादनयोर्मयभावपक्षे च तालाञ्छनुषि इत्यादिको विधिः सावकाशः । अयं च भस्ममयमित्यादी । तत्रोभयमासी
 परत्वाद्दनेन मयट् । तालमयं धनुः । एके तु तालाञ्छनुषि द्रोः प्राणिवाचिभ्यश्च मयटं नेच्छन्ति ॥ शारदम्भङ्गुषी-

लृणसोमबल्वजात् ॥ ६ । २ । ४७ । अभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् । शरभयम् । दर्भमयम् । कूदी-
 मयम् । तुणमयम् । सोममयम् । बल्वजमयम् ॥ एकस्वरात् ॥ ६ । २ । ४८ ॥ नाम्नोऽभक्ष्याच्छादने- विकारेऽवयवे
 च नित्यं मयट् । वाङ्मयम् ॥ दोरप्राणिनः ॥ ६ । २ । ४९ ॥ अभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च मयट् । आम्र-
 मयम् । अप्राणिन इति किम् ? । शौवाविधम् । श्वाविन्मयम् ॥ गोः पुरीषे ॥ ६ । २ । ५० ॥ नित्यं मयट् ।
 गोमयम् । पयस्तु गव्यम् । पुरीषे नियमार्थं वचनम् ॥ ब्रौहेः पुरोडाशे ६ । २ । ५१ ॥ विकारे नित्यं मयट् । वी-
 हिमयः पुगोडाशः । पुरोडाश इति किम् ? । त्रैह ओहनः । त्रैहं भस्म ॥ तिलयवादान्नि ॥ ६ । २ । ५२ ॥
 विकारेऽवयवे च मयट् । तिलमयम् । यवमयम् । अनाग्नीति किम् ? । तैलम् । यावः ॥ पिष्टात् ६ । २ । ५३ ॥
 विकारेऽनाग्नि मयट् । पिष्टमयम् ॥ नाग्नि कः ६ । २ । ५४ ॥ पिष्टाद्दिकारे । पिष्टिका ॥ ख्योगोहादीनञ्
 हियङ्गुश्चास्य ॥ ६ । २ । ५५ ॥ विकारे नाग्नि । ह्येयङ्गीनं नवनीतं दृतं वा । नाम्नोत्येव । ख्योगोदोहं नक्रम
 ॥ अपो यञ् वा ॥ ६ । २ । ५६ ॥ विकारे । आप्यम् । अम्मयम् ॥ लृञ्चद्वलं पुष्पसूले ॥ ६ । २ । ५७
 ॥ विकारावयवार्थस्य प्रत्ययस्य ॥ ह्यदेर्गौणस्याविवपस्तद्धितलुक्क्यगोणीसूच्योः २ । ४ । ८५ लृक् ।
 ससङ्कुमारः । पञ्चन्द्रः । पञ्चयुवा । द्विपङ्गुः । गौणस्येति किम् ? । अवन्ती । अविप इति किम् ! । पञ्चकुमारी ।
 अगोणासूच्योरिति किम् ? । पञ्चगोणिः । दशमृचिः ॥ अनेन ख्योप्रत्ययनिवृत्तौ “ हरीतक्यादिमकृतिर्न लिङ्गमति-
 वर्त्तते ” इति लुवन्तस्य स्त्रीत्वात् पुनः स्त्रीप्रत्ययः । मल्लिका पुष्पम् । विदारो मूलम् । क्वचिन्न । वारणानि पुष्पा-
 णि । ऐरण्डानि मूलानि । क्वचिद्विकल्पः । शिरीषाणि शैरीषाणि पुष्पाणि । शीवेराणि शैवेराणि मूलानि । क्वचि-
 दन्यत्रापि । आमलकी वृक्षः ॥ फले ॥ ६ । २ । ५८ ॥ विकारेऽवयवं चार्थं प्रत्ययस्य लृप् । आमलकम् ॥
 प्लश्चादेरण् ॥ ६ । २ । ५९ ॥ विकारेऽवयवे वा फले । विधानसामर्थ्याच्चास्य न लृप् । प्लाक्षम् । आश्वत्यम् ॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य ॥ ७ । ४ । ७ ॥ यो यस्तत्सम्बन्धिनः स्वर्णवादेः स्वरस्य बुद्धिप्राप्तौ तस्मादेव यः प्रागैव
ञ्जिति तद्धिते । नैयग्रोधम् । केवलस्येति किम् ? न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ जम्बवा वार ॥ ६ । २ । ६० ॥
विकारेऽवयवयोः वा फलेऽ । जाम्बवम् । जम्बु । जम्बु । कापोतस्य विकाराऽवयवो वेति न मयद् । अहुवयेत्यादि किम् ! । द्रौवयं ख-
२ । ६ ? । विकाराऽवयवोः प्रत्ययः । कापोतस्य विकाराऽवयवो वेति न मयद् । अहुवयेत्यादि किम् ! । द्रौवयं ख-
ण्डम् । गौमयं भस्म । कापित्योरसः ॥ पितृमातुर्व्यङ्गुलं भ्रातरि ॥ ६ । २ । ६२ ॥ यथासंख्यम् । पितृव्यः ।
मातुलः ॥ पित्रोर्डामहद् ॥ ६ । २ । ६२ ॥ पितृमातुः । पितामहः । पितामही । मातामहः । मातामही ॥
अवेर्दुग्धे सोढद्वसमरीमम् ॥ ६ । २ । ६४ ॥ अविमोहम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥
६ । २ । ६५ ॥ षष्ठ्यन्तेभ्योऽण् । शैवम् । अङ्गादिवर्जनं किम् ? । अङ्गानां वङ्गानां वा राष्ट्रमिति वाक्यमेव ।
केचित्तु अङ्गादिप्रतिषेधं नेच्छन्ति ॥ राजन्यादिभ्योऽकञ् ॥ ६ । २ । ६६ ॥ राष्ट्रे । राजन्यकम् । दैवयातवकम्
॥ वसातेर्वा ॥ ६ । २ । ६७ ॥ राष्ट्रेऽकञ् । वासातकम् । वासातम् ॥ भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधमक्तम् ॥
६ । २ । ६८ ॥ राष्ट्रे यथासङ्ख्यम् । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । एषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥
नियासादूरभवे इति देशे नाम्नि ॥ ६ । २ । ६९ ॥ षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
तेनानुवृत्ते व्यवहारमनुपपत्तौ नाम्नि विज्ञेयं न सङ्गीते । आर्जुनावः । शैवम् । चैदिशं पुरम् ॥ तत्रास्ति ॥ ६ ।
२ । ७० ॥ तदिति प्रथमान्तादेवेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । प्रथमान्तं वेदस्तीति प्रत्ययान्तञ्चैव नाम्नाम् । अत्रापीति
करणोऽनुवर्तते । तेन प्रसिद्धे नाम्नि भूभादौ चार्थे भवति । अत्र एव चोभयप्राप्तौ परोऽपि मत्वर्थीयोऽनेन वाध्यते ।
औदुम्बरं नगरम् ॥ तेन निर्देष्टे च ॥ ६ । २ । ७१ ॥ तेनेति तृतीयान्तात्निर्देष्टेऽर्थे देशे नाम्नि यथाविहितं प्रत्ययः
। कौशाम्बी नगरी । चकारश्चतुर्णां योगानाम्ब्रह्मणुद्वस्यर्थः ॥ नद्यां मतुः ॥ ६ । २ । ७२ ॥

देशे नाग्नि । पान्थायनः । नियातनात्रागमः । पाज्ञायनः ॥ ६ । २ । ९० ॥ चातुरर्थिको
 देशे नाग्नि । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः ॥ ६ । २ । ९१ ॥ चातुरर्थिको देशे नाग्नि ॥ उ-
 त्करीयः । सङ्करीयः ॥ नडादेः कीयः ॥ ६ । २ । ९२ ॥ चातुरर्थिको देशे नाग्नि । प्लक्षकीयः ।
 विल्वकीया नाम नदी ॥ विल्वकीयादेशोयम् ॥ २ । ४ । ९३ ॥ तद्धिनपरारे लुक् विल्वकाः । एवं वैणुकाः
 विल्वकोयादेरिति किम् ? । नाडकोयः ॥ कुशाश्वदेशोयम् ॥ ६ । २ । ९३ ॥ चातुरर्थिको देशे नाग्नि । कार्णाश्वी-
 यः । आरिष्टीयः ॥ ऋश्यादेः कः ॥ ६ । २ । ९४ ॥ चातुरर्थिको देशे नाग्नि । ऋशुकः । न्यग्रोधकः ॥ वरा-
 ह्वादेः कण् ॥ ६ । २ । ९५ ॥ चातुरर्थिको देशे नाग्नि । वाराहकः । पालाशकः ॥ कुमुदादेशिकः ॥ ६ । २ ।
 ९६ ॥ चातुरर्थिको देशे नाग्नि । कुमुदिकम् । इमरुदिकम् ॥ अश्वत्थदेशिकम् ॥ ६ । २ । ९७ ॥ चातुरर्थिको देशे
 नाग्नि । आश्वत्थिकम् । कौस्तुभिकम् । सास्य पौर्णमासी ॥ ६ । २ । ९८ ॥ सेति प्रथमान्तादस्येति पृष्ठचर्थे य-
 थाविहितं नाग्नि प्रत्ययः प्रथमान्तं चेत्यौर्णमासी । पौषो मासोऽर्थमासो वा । माघः । नास्नीति किम् ? । पौषी पौ-
 र्णमासी अस्य पञ्चरात्रस्येति वाक्यमेव ॥ आग्रहायण्यश्वत्थादिकम् ॥ ६ । २ । ९९ ॥ प्रथमान्तात् पृष्ठचर्थे त-
 च्चेत् पौर्णमासी नाग्नि । आग्रहायणिको मासोऽहमासा वा । आश्वत्थिकः । अन्ये तु अश्वत्थशब्दप्रत्ययान्तं पौर्ण-
 मास्यामपि पुल्लिङ्गमिच्छन्ति ॥ चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥ ६ । २ । १०० ॥ सास्य पौर्णमासीत्य-
 ः स्मिन् विषये नाग्नि कण् ॥ चैत्रीकः चैत्रो मासोऽर्थमासो वा । एवं कार्तिकिकः । कार्तिकः । फाल्गुनिकः । फाल्गुनः
 श्रवणिकः श्रवणः ॥ देवता ६ । २ । १०१ ॥ देवतार्थात्प्रथमान्तात् पृष्ठचर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । जैनः । आग्ने-
 यः । आदित्यः ॥ देवतानामात्वादौ ॥ ७ । ४ । २८ ॥ पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वर्थादेष्ट्विङ्क्तिर्नञ्जिते । आग्ना-
 वैष्णवं सूक्तम् । आत्वादाविति किम् । ब्राह्मणपत्न्यम् ॥ ७ । ४ । ३९ ॥ पूर्वपदात्प-

ररयोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेष्टिः । आग्नेन्द्रं सूक्तम् । ऐन्द्रावरुणम् । आत इति किम् ? । आग्निमाहणम् ॥ पैङ्गा-
 क्षीपुत्रादेरीयः ॥ ६ । २ । १०२ ॥ सास्य देवतेति विषये । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णद्विन्द्रवीर्यं हविः ॥ शुक्रादियः
 ॥ ६ । २ । १०३ ॥ सास्य देवतेति विषये । शुक्रियं हविः ॥ शतरुद्रात्तौ ॥ ६ । २ । १०४ ॥ सास्य देवतेति
 विषये । शतरुद्रीयम् । शतरुद्रियम् ॥ अपोनापादपानपातस्तुचातः ॥ ६ । २ । १०५ ॥ सास्य देवतेति विषये ।
 ईयु इयथा । अपोनात्रीयम् । अपोनात्रियम् । अपानात्रियम् । महेन्द्राद्रा ॥ ६ । २ । १०६ ॥
 सास्यदेवतेति विषये तौ । महेन्द्रियम् । महेन्द्रियम् । माहेन्द्रं हविः ॥ कसोमाट्टयण ॥ ६ । २ । १०७ ॥ सास्य
 देवतेति विषये । कायं हविः । पितृवैर्यथार्थादालोपो न । सौम्यं हविः ॥ व्यावापृथिवीशुनासीराग्नीपोमसरु-
 त्वद्रास्तोष्पतिगृहमेधादीबयौ ॥ ६ । २ । १०८ ॥ सास्य देवतेति विषये । व्यावापृथिवीयम् । व्यावापृथिव्यम् ।
 शुनासीरोयम् । शुनासीर्यम् । अग्नीपोमोयम् । अग्नीपोम्यम् । महत्त्वतीयम् मरुत्वत्यम् । वास्तोष्णतीयम् । वास्तोष्ण-
 त्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥ वायुतुपिष्टुषसो यः ॥ ६ । २ । १०९ ॥ सास्य देवतेति विषये । वायव्यम्
 । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । जपस्यम् ॥ महाराजमोष्टपदादिकण् ॥ ६ । २ । ११० ॥ सास्य देवतेति विषये । महा-
 रोजिकः । प्रौष्टपदिकः ॥ कालाद्भवत् ॥ ६ । २ । १११ ॥ कालवियोपवाचिभ्यो यथा भवे- प्रत्ययास्तथा सास्य
 देवतेति विषयेऽपि स्युः । यथा मासे भवं मासिरुम् प्राष्टपि प्राष्टेष्यम् । तथा मासप्राष्ट् देवताकमपि ॥ आदेष्ट-
 न्दसः प्रगाथे ॥ ६ । २ । ११२ ॥ प्रथमान्तादस्येति पष्ठ्यत्रं यथाचिहितं प्रत्ययः । प्राङ्गतः प्रगाथः । आदेरिति
 किम् ? । अनुष्टुप् मध्यमस्य प्रगाथस्य ॥ योष्टुप्रयोजनाद्युद्ध ॥ ६ । २ । ११३ ॥ प्रथमान्तात्पष्ठ्यर्थं युद्धे य-
 थाचिहितं प्रत्ययः । वैद्याधरं युद्धम् । सौभद्रं युद्धम् ॥ भावधवोऽस्यां . पाः ॥ ६ । २ । ११४ ॥ प्रथमान्तात् ।
 प्रापाता त्रिथिः । भावेति किम् ? । प्राकारोऽस्याम् ॥ इयैर्नपाता तैलंपाता ॥ ६ । २ । ११५ ॥ अ्येनतिलयोः

भावधवन्ते पातशब्दे मोन्वो निपात्यते । इधेनपाता । तेलपाता । तिथिः क्रिया भूमिः क्रीडा वा ॥ ११६ ॥ प्रहरणात् क्री-
 डार्यां णः ॥ ६ । २ । ११६ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे । दाण्डा ऋडा । ऋडिडायामिति किम् ? । लङ्गः प्रहरणमस्यां
 सेनायाम् ॥ सद्वेस्यधीते ॥ ६ । २ । ११७ ॥ द्वितीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः । मीहूर्त्तः नैमित्तः । केचिच्चु सुहूर्त्तनि-
 मित्तशब्दौ न्यायादौ पठन्ति । तन्मते मीहूर्त्तिकः । नैमित्तिकः । छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । घटं वेचीत्यादौवन-
 भिधानान्न । केचिच्चु घेदनास्ययनयोरेकविषयतायामेवेच्छन्ति । तन्मते अग्निष्टोमं यज्ञं वेचीत्यादावपि प्रत्ययो न ॥
 न्यायादेरिक्ण् ॥ ६ । २ । ११८ ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे । नैयायिकः । नैयासिकः । ऐतिहासिकः ॥ इकपयथ-
 वणः ॥ ७ । ४ । ४९ ॥ अन्त्यस्वरादेर्लुग्न । आथर्वणिकः ॥ पदकल्पलक्षणान्तकृत्वत्वाख्यानाव्यायिकात् ॥
 ६ । २ । ११९ ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे इक्ण् । पौर्वपदिकः । मातृकल्पिकः । गौलक्षणिकः । आग्निष्टोमिकः । यावक्री-
 तिकः । वासवदत्तिकः ॥ अकल्पात् सूत्रात् ॥ ६ । २ । १२० ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे इक्ण् । वार्त्तिसूत्रिकः । अक-
 ल्पादिति किम् ? । सौत्रः । काल्पसौत्रः ॥ अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्विद्यायाः ॥ ६ । २ । १२१ ॥ वेस्यधीतेवेत्यर्थे
 इक्ण् । वायसविधिकः । अधर्मादेरिति किम् ! । वैद्यः । धर्मविद्यः । क्षात्रविद्यः । त्रैविद्यः । सांस्मर्गविद्यः । आङ्गविद्यः
 ॥ याज्ञिकौक्थिकलौकाधिकम् ॥ ६ । २ । १२२ ॥ एते वेस्यधीते वेत्यर्थे इक्णन्ता निपात्यन्ते । याज्ञिकेति
 यज्ञशब्दाद्याज्ञिकाशब्दाच्चैकणि निपात्यते । याज्ञिकः । औक्थिकः । लौकायतिकः । लौकायतिका इति तु न्यायादि-
 पाठात् ॥ अनुब्राह्मणादिन् ॥ ६ । २ । १२३ ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे अनुब्राह्मणी । मत्वर्थयिनैवेना सिद्धेऽनभिधाना-
 स्वेकस्याग्रहत्वावबोधनार्थमिदम् ॥ शतषष्ठेः पथ इकद् ॥ ६ । २ । १२४ ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे । शतपथिकः । श-
 तपथिकी । षष्ठिपथिकः । षष्ठिपथिकी ॥ पदोत्तरपदेभ्य इकः ॥ ६ । २ । १२५ ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे । पूर्वपदिकः ।
 पदिकः । पदोत्तरपदिकः ॥ पदक्रमशिक्षामीमांसासाम्नोऽकः ॥ ६ । २ । १२६ ॥ वेस्यधीते वेत्यर्थे । पदकः

। क्रमकः । शिक्षकः । श्रीसांसकः । सामकः ॥ सख्यपूर्वाल्लुप् ॥ ६ । २ । १२७ ॥ वेत्यधीते वेत्यर्थे प्रत्यय-
 स्य । सर्वात्तिकः । सर्ववेदः ॥ संख्याकात् सूत्रे ॥ ६ । २ । १२८ ॥ वेत्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् । अष्टकाः
 पाणिनीयाः । दशका उमास्वातीयाः । द्वादशका आर्हताः । संख्याग्रहणं किम् ! । माहावार्तिकाः । कादिति किम् ? ।
 चातुष्टयाः ॥ प्रोक्तात् ॥ ६ । २ । १२९ ॥ प्रोक्तार्थप्रत्ययान्ताद् वेत्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् । गोतमेन प्रोक्तं
 गौतमम् । तद्वेत्यधीते वा गौतमः । सुर्थेण सुर्थमणा वा प्रोक्तं सौर्थम् सौर्थमणं वा । तद्वेत्यधीते वा । सौर्थमः ।
 सौर्थमणः । एव भाद्रवाहवः । स्त्रियां विशेषः । गौतमा स्त्रीत्यादि ॥ वेदेनब्राह्मणमन्त्रैव ॥ ६ । २ । १३० ॥
 प्रोक्तप्रत्ययान्तं प्रयुज्यते । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः । ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ता-
 ण्डिनः । ब्राह्मणेऽभिन्नस्य नियमनिवृत्त्यर्थमिन्द्राह्मणग्रहणम् । उभयावधारणार्थमेवकारः । प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यत्रैव
 वृत्तिनन्यत्र तथात्र वृत्तिरेव न केवलस्यावस्थानम् । अन्यत्रत्वनियमात् क्वचित् स्वातन्त्र्यम् । अर्हता प्रोक्तमार्हतं शा-
 खम् । क्वचिदुपाध्यन्तरयोगः । आर्हनं मदल्लुचिहितम् । क्वचिद्वाक्यम् । आर्हतमधीते । क्वचिद्वृत्तिः । आर्हत इति । इह
 पुननियमाद्युपदेव विग्रहः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इति ॥ तेनच्छन्ने रथे ॥ ६ । २ । १३१ ॥ वृतीयान्ताद्य-
 गविहितं प्रत्ययः । वाल्मी रथः । काम्बलः । द्वैपः । वैयाघ्रः कौमारः पतिरिति तु भवार्थकेऽपि बोध्यम् । धवयोगे तु
 कौमारी भार्येत्यपि ॥ पाण्डुकम्बलादिन् ६ । २ । १३२ ॥ दान्ताच्छन्ने रथे । पाण्डुकम्बली रथः ॥ हृष्टे सा-
 म्नि नास्मि ॥ ६ । २ । १३३ ॥ दान्ताद्यगविहितं प्रत्ययः । क्रौञ्चं साम । वाशिष्ठम् । कालेयम् ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥
 ६ । २ । १३४ ॥ दान्ताद् हृष्टे साम्नि प्रत्ययः । औपगवकं साम ॥ वामदेवाद्यः ॥ ६ । २ । १३५ ॥ दान्ताद्
 हृष्टे साम्नि । वामदेव्यं साम ॥ छिद्राऽण् ॥ ६ । २ । १३६ ॥ हृष्टे साम्नि । औशनसम् । औशनसम् ॥ तत्रो-
 ध्युते पात्रेभ्यः ॥ ६ । २ । १३८ ॥ तत्रेति तस्यन्तात् पात्रार्थाद्बुद्ध्युते यथाविहितं प्रत्ययः । शार्पव ओदनः ।

बहुवचनं पात्रविशेषपरिग्रहार्थम् ॥ स्थण्डिलाच्छेत्ते व्रत्ती ॥ ६ । २ । १९ ॥ सप्तम्यन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः ।
 स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥ संस्कृते भक्ष्ये ॥ ६ । २ । १४० ॥ सप्तम्यन्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः । त्राष्ट्रा अपूपाः ॥
 शूलोखाद्याः ॥ ६ । २ । १४१ ॥ सप्तम्यन्ताद् संस्कृते भक्ष्ये । शूल्यम् । उख्यं मांसम् ॥ क्षीरादेयम् ॥
 ॥ ६ । २ । १४२ ॥ सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये । क्षैरीयी यवांगूः ॥ दध्न इकण् ॥ ६ । २ । १४३ ॥ सप्तम्यन्ताद्
 संस्कृते भक्ष्ये । दाधिकम् ॥ वोदधितः ॥ ६ । २ । १४४ ॥ सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये इकण् । उदकेन भ्रयति उ-
 यभियत् तक्रम् । तत्र संस्कृतं भक्ष्यमौदधित्कम् औदधितम् ॥ क्वचित् ॥ ६ । २ । १४५ ॥ अपत्यादिभ्योऽन्यत्रा-
 प्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः । चाक्षुपं रूपम् । आभोरथः । साम्प्रतः ॥ इतिरक्ताद्यर्थकाः ॥

॥ शेषे ॥ ६ । ३ । १ ॥ अधिकारीऽयम् । अपत्यादिभ्योऽन्यस्मिन् प्राग्जितीयेऽर्थे इतोऽनुक्रम्यमाणं वेदित-
 व्यम् । इदंविशेषेष्वपत्यसमूहादिव्येणाद्यभावार्थं प्राग्जितात् कृतादिषु सर्वेष्वर्थेषु प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थं च शेषव-
 चनम् ॥ नद्यादेरेयण् ॥ ६ । ३ । २ । प्राग्जितीये शेषेऽर्थे । नादेयः । वानेयः । शेष इति किम् ! । समूहे नादिकम् ॥
 राष्ट्रादियः ॥ ६ । ३ । ३ ॥ प्राग्जितीये शेषेऽर्थे । राष्ट्रियः ॥ दूरादित्यः ॥ ६ । ३ । ४ ॥ शेषेऽर्थे । दूरत्यः
 ॥ उत्तरादाहन् ॥ ६ । ३ । ५ ॥ शेषे ॥ औत्तराहः ॥ पारावारादीनः ॥ ६ । ३ । ६ ॥ शेषे ॥ पारावारीणः
 ॥ व्यस्तद्यत्यस्तात् ॥ ६ । ३ । ७ ॥ पारावाराच्छेषे ईनः ॥ पारीणः । अवारिणः । अवारपारीणः ॥ शुभ्राग-
 पागुदक्प्रतीचो यः ॥ ६ । ३ । ८ ॥ अव्ययानव्ययाच्छेषेऽर्थे । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रती-
 च्यम् । कालवृत्तेस्तु प्राचिकं प्राक्तनम् ॥ ग्रामादीनन् च ॥ ६ । ३ । ९ ॥ शेषे यः । ग्रामीणः । ग्राम्यः । अका-
 रः पुंस्त्वभावप्रतिषेधार्थः । ग्रामीणाभार्यः ॥ कन्यादेश्वेयकन् ॥ ६ । ३ । १० ॥ ग्रामाच्छेषे । कात्रेयकः । पौष्क-
 रेयकः । ग्रामेयकः ॥ कुण्ड्यादिभ्यो यलृक् च ॥ ६ । ३ । ११ ॥ शेषे एयकन् । कौण्डेयकः । कौण्डेयकः ।

बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥ कुलकुक्षित्रीवाच्छ्रयाऽस्यलङ्कारे ॥ ६ । ३ । १२ ॥ श्लेषे यथासंख्यमेककञ् ।
 अणोऽपवादः । कौलियकः श्वा । कौश्लेयकोऽसिः । श्लेषेयकोऽलङ्कारः ॥ दक्षिणापञ्चागपुरसररघण ॥ ६ । ३ ।
 १३ ॥ श्लेषे । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । साहचर्यादक्षिणा इति दिक्शब्दोऽव्ययं वा गृह्यते । तेनेह न दा-
 क्षिणानि जुहोति । अव्ययार्थेच्छत्रयेके ॥ चब्लुदिपदिक्पापिदयाष्टायनण् ॥ ६ । ३ । १४ ॥ श्लेषे । वाल्हाय-
 नः । औदीयिनः । पादीयिनः । कापिशायनी द्राक्षा ॥ रङ्गोः प्राणिनि वा ॥ ६ । ३ । १५ ॥ श्लेषे । टायनण् ।
 राज्ञवायणः । राज्ञवो गौः । कम्बलरतु राज्ञवः । मनुष्ये तु कच्छादिपाठादकञ् राज्ञवको मनुष्यः ॥ घवेहामान्न-
 तससरघञ् ॥ ६ । ३ । १६ ॥ श्लेषे । वक्त्यः । इहत्यः । अमात्यः । तत्रत्यः । कुतरत्यः । चकारसत्यण्यचोः सामान्य-
 ग्रहणाभिधातार्थः ॥ नेधुवे ॥ ६ । ३ । १७ ॥ त्यच् । नित्यं ध्रुवम् ॥ नित्सो गते ॥ ६ । ३ । १८
 ॥ श्लेषे त्यच् ॥ हस्थानाम्नस्ति ॥ २ । ३ । ३४ ॥ विहिते प्रत्यये नामिनः परस्य सः सू ।
 निष्ठयश्चाण्हालः । बहिरङ्गत्वेन लुतस्यासिद्धत्वादिहापि स्यात् । सर्पि ३ ष्ठ । नामिन इत्येव । तेजस्ता । ना-
 म्न इति किम् ? । भिन्ध्युस्तराम् । विहितविशेषणं किम् ? । सर्पिस्तत्र ॥ ऐषमोक्षाःश्वसोया ॥ ६ । ३ । १९ ॥
 श्लेषे त्यच् । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । षस्तनम् । षस्तनम् । भवसस्तादिरितीकणपि । शौवस्तिक्प्र
 ॥ कःथाया इकण ॥ ६ । ३ । २० ॥ श्लेषे । कोन्धिकः ॥ वणार्थकञ् ॥ ६ । ३ । २१ ॥ कन्थायाः श्लेषे । का-
 न्थकः ॥ रूयोनोरपदारण्याणः ॥ ६ । ३ । २२ ॥ श्लेषे । वार्धक्यः । आरण्याः सुमनसः । माणिक्यक इ-
 त्यत्र तु परत्वाकदेवेव ॥ द्विक्पूर्वपदादनामनः ॥ ६ । ३ । २३ ॥ श्लेषे णः ॥ पौर्वशालः । अनामन इति किम् ? ।
 पूर्वेषुकामशयः ॥ मद्रादञ् ॥ ६ । ३ । २४ ॥ दिक्पूर्वपदान्छ्लेषे । पौर्वग्री । बहुविषयेभ्यु इत्यकञ्प्रमास्तद-
 पवादे दृजिमदादितिके प्राप्ते भ्रञ्जवचनम् । केवलादेव मद्रादकञ्कनिधिरिति चेत् तर्हि इदमेव प्रापकञ्प्रमावर्धदिक्श-

वन्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधेः । तेन सुपाञ्चालक इत्यादि सिद्धम् ॥ उदग्रग्रामाचकृल्लोमनः ॥ ६ । ३ । २५
 शेषेऽञ् । याकृल्लोमः । उदग्रग्रामादिति किम् ? । अन्यस्मादण् । याकृल्लोमनः ॥ गोष्ठीतीक्ष्णीकैकीगोमती-
 रारसेनवाहीव.रोमरूपदच्चरात् ॥ ६ । २ । २६ ॥ शेषेऽञ् । गौष्ठः । तैकः । नैकतः । गौमतः । शौसेनः ।
 वाहीकः । रौमकः । पाटच्चरः ॥ शकलादेर्यञः ॥ ६ । ३ । २७ ॥ शेषेऽञ् । शकलाः । काष्ठाः । यञ इति
 किम् ? । शकलीयम् ॥ घृद्धेजः ॥ ६ । ३ । २८ ॥ शेषेऽञ् । दाक्षाः । दृद्धेति किम् ? । सौतङ्गमीयः ॥ न द्वि-
 स्वराः प्राग्भरतात् ॥ ६ । ३ । २९ ॥ दृद्धेजन्तादञ् । चैङ्गीयाः । काशीयाः । द्विस्वरादिति किम् ? । पान्नागा-
 षः । प्राग्रहणे भरतानामग्रहणात्स्वशब्देन ग्रहणम् ॥ भरतोरिक्कणीयसौ ॥ ६ । ३ । ३० ॥ शेषे । भावत्कम् ।
 भवदीयम् । उकारान्तग्रहणाच्छत्रन्तान् । भावतम् ॥ परजनराज्ञोऽकीयः ॥ ६ । ३ । ३१ ॥ शेषे । परकीयः ।
 जनकीयः । राजकीयः । अकारः पुंवद्भाषार्थः । ये तु स्वदेवशब्दाभ्यामकीयमिच्छन्ति तेषां सौवं देवमायुरित्यादि
 न सिध्यति । स्वकीयं देवकीयमिति तु स्वकदेवकयोर्गद्वादित्यात् सिद्धम् ॥ संज्ञा दुर्वा ॥ ६ । १ । १ । ६ ॥ या संज्ञा
 सव्यधहाराय हृवाभियुज्यते सा दुसंज्ञा वा ॥ त्यदादिः ॥ ६ । १ । ३ ॥ दुः ॥ प्राग्देशे ॥ ६ । १ । १० ॥ प्राग्दे-
 शार्थस्य यस्य स्वराणामादिरदोद्धा स इयादौ विधेये दुः । देश एवेति नियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ दोरीयः ॥ ६ । ३ ।
 ३२ ॥ शेषे । देवदत्तीयः । तदीयः । शालीयः । मालीयः । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । दोरिति किम् ! । साभा-
 सचयनः ॥ उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ६ । ३ । ३३ ॥ शेषे ईयः । उष्णकालीयः । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥
 व्यादिभ्यो णिकेकणौ ॥ ६ । ३ । ३४ ॥ कालाच्छेषे । उभयोः स्त्रियां विशेषः । वैकालिका । वैकालिकी । आ-
 नुकालिका । आनुकालिकी ॥ काश्यादेः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥ दोः शेषे णिकेकणी । काशिका । काशिकी । चैदि-
 का । चैदिकी ॥ दोरित्येव देवदत्तं नामवाहीकग्रामस्तत्र जातो देवदत्तः । प्राग्रहणेषु तु संज्ञकत्वेन काश्यादित्वाद्भव-

लेन । दैवचिन्ता । दैवदक्षिणी ॥ चाह्नीकेषु ग्रामात् ॥ ६ । ३ । ३६ ॥ दोः शोभे णिकेकणौ ॥ कारन्तपिका ।
 कारन्तपिकी ॥ एदेशेक्ष पवेयादौ ॥ ६ । १ । ८ ॥ देशार्थशैव यस्य स्वराणामादिरदोच्च स ईयादौ विधात-
 न्ये दुः । तैपुरिकः । स्तौनगरिका । स्कौनगरिकी ॥ चोशीनरेषु ॥ ६ । ३ । ३७ ॥ ग्रामार्थदोः शोभे णिके-
 कणौ । आहुजालिका । आहुजालिकी । आहुजालीयः ॥ वृजिमद्रादेशात्कः ॥ ६ । ३ । ३८ ॥ शोभे । राष्-
 कणौऽपवादः । वृजिकः । मद्रकः । सुमद्रकः । इत्यादि ॥ उवर्गादिगण ॥ ६ । ३ । ३९ ॥ देशवाचिनः शोभे ।
 अणोऽपवादः । परस्तादीयणिकेकणोऽपि याते । शान्वजस्युकः ॥ दोरेव प्राचः ॥ ६ । ३ । ४० ॥ उवर्गान्ता-
 दिकण् । आघाढजगुक्तः । पूर्णैर सिद्धे नियमार्थे वचनम् । तेन न । मालयास्तवः । एवकार इष्टवधारणा-
 र्थः । दोः प्राच एति नियमो मा भूत् ॥ ईनोऽकञ् ॥ ६ । ३ । ४१ ॥ प्रादेशत्राचिनो दोः शोभे । काकन्दकः ॥
 रोपान्त्यात् ॥ ६ । ३ । ४२ ॥ प्राचो दोः शोऽकञ् । पाठल्लिपुनकः ॥ प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ॥
 ६ । ३ । ४३ ॥ देशष्टचेदोः शोऽकञ् । धन्वन् शब्दो मल्लेशवाची । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुयहकः । सांका-
 ल्यकः । पारेयन्मकः । अपारेयन्वकः ॥ राष्ट्रेभ्यः ॥ ६ । ३ । ४४ ॥ दुभ्यः शोऽकञ् । आभिसारकः । आद-
 शकः । बहुनचनकञ् । प्रकृतिबहुत्व क्षोनयदपवादविषोऽपि प्रापणार्थम् । तेनेहापि भवति । अभिसारगर्चकः ॥
 चट्टविषयेभ्य ॥ ६ । ३ । ४५ ॥ राष्ट्रेभ्यः शोऽकञ् । आङ्कः । विषयग्रहणमन्यत्र भावार्थम् । तेन य एकत्व-
 द्विरस्योरपि वर्तते ततो माभूत् । वार्चनः ॥ सुसर्वाधीन्द्राद्भूय ॥ ७ । ४ । १५ ॥ उत्तरपदस्य ङिणति तञ्जिते स्व-
 रेष्वादेः स्वस्य घृञ्जिः । सुपाश्चालकः । सर्वपाश्चालकः । अर्धपाश्चालकः ॥ अमद्रस्य दिशः ॥ ७ । ४ । १६ ॥
 राष्ट्रस्य ङिणति तञ्जिते स्वरेष्वादेः स्वस्य घृञ्जिः । पूर्णपाश्चालकः । अपरपाश्चालकः ॥ धुमाङ्कः ॥ ६ । ३ । ४६
 ॥ देशष्टचेः शोऽकञ् ॥ धौमकः । पाण्डकः । सोवीरीरेषु कुलात् ॥ ६ । ३ । ४७ ॥ शोचेऽकञ् । कौलकः सौ-

धीरेषु । कौलोऽन्यत्र ॥ समुद्रान्मुनाद्योः ॥ ६ । ३ । ४८ ॥ देशार्थच्छेषेऽकञ् । समुद्रको ना । समुद्रिका नौः ।
 । समुद्रमन्यत् ॥ नगरात्कुत्सादाक्ष्ये ॥ ६ । ३ । ४९ ॥ देशार्थच्छेषेऽकञ् । चौरा हि नागरकाः । दक्षा हि
 नागरकाः । नागरोऽन्यः । संज्ञाशब्दात्तु कत्र्यादिपाठादेयकञ् । नागरेयकः । कच्छाग्निवचत्रवत्तोत्तरपदात् ॥
 ६ । ३ । ५० ॥ देशार्थच्छेषेऽकञ् । भारुकच्छकः । काण्डानकः । एन्दुवचक्रकः । बाहुवर्तकः । उत्तरपदग्रहणमबहु-
 प्रत्ययपूर्वाश्रिय ॥ अरण्यान्पथिन्यायाध्यायेऽनरविहारे ॥ ६ । ३ । ५१ ॥ देशार्थच्छेषेऽकञ् । आरण्यकः । प-
 न्यायोऽध्याय इभोविहारो वा ॥ गोमये वा ॥ ६ । ३ । ५२ ॥ अरण्योद्देशार्थच्छेषेऽकञ् । आरण्यका गोम-
 याः । आरण्या वा । केचित्तु हरितन्यामपि विकल्पमिच्छन्ति । एकं तु नरवर्जं पूर्वसूत्रेऽपि विकल्पमाहुः ॥ छुरुयुग-
 न्धराज्जा ॥ ६ । ३ । ५३ ॥ देशार्थच्छेषेऽकञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥ साल्वाङ्गोयवाग्वचपत्तौ ॥
 ६ । ३ । ५४ ॥ देशार्थन्मनुष्ये शेषेऽकञ् । साल्वको गौः । साल्विका यवायूः । साल्वको ना । गोयवायूग्रहणं प्रति-
 प्रसवार्थम् । नरि नियमार्थमपत्तिग्रहणम् ॥ कच्छादेर्दृष्टस्थे ॥ ६ । ३ । ५५ ॥ देशार्थच्छेषेऽकञ् । काच्छको
 ना काच्छकमय स्मितम् । सेन्धवकः ॥ कोपान्त्याच्चाण् ॥ ६ । ३ । ५६ ॥ कच्छादेर्देशार्थच्छेषे । आर्षिकः ।
 । वाच्छः । सैन्धवः ॥ गर्त्तोत्तरपदादीयः ॥ ६ । ३ । ५७ ॥ देशार्थच्छेषे । श्वाविद्गर्तीयः ॥ कटपूर्वात्प्राचः
 ॥ ६ । ३ । ५८ ॥ देशार्थच्छेषे ईयः । कटग्रामीयः ॥ कखोपान्त्यकन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदाद्योः ॥
 ६ । ३ । ५९ ॥ देशार्थच्छेषे ईयः । आरोहणकीयः । कौटशिखीयः । दाक्षिकन्धीयः । दाक्षिगलदीयः । दाक्षिनगरी-
 यः । माहकिग्रामीयः । दाक्षिहृदीयः । दीरिति किम् ? । आर्षिकः । माहनगरः ॥ पर्वतात् ॥ ६ । ३ । ६० ॥
 देशार्थच्छेषे ईयः । पर्वतीयो राज्ञा ॥ अनरे वा ॥ ६ । ३ । ६१ ॥ पर्वतदेशार्थादीयः । पर्वतीयानि पार्वतानि फलानि ॥
 पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥ ६ । ३ । ६२ ॥ शेषे ईयः । पर्णीयः । कृकणीयः । भारद्वाजादिति किम् ? । पर्णः कार्कणः ॥

गह्वरिभ्यः । ६ । ३ । ६ ३ ॥ यथासम्भवं देशवाचिभ्यः शेषे ईयः । गहीयः । अन्तःस्थीयः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ वृथि-
 त्रीसंध्यान्मध्यमश्रास्य ॥ ६ । ३ । ६४ ॥ देशार्थाच्छेषे ईयः । मध्यमीयः ॥ निवासाब्जरोऽण् ॥ ६ । ३ । ६५ ॥
 पृथिनीमध्यदेशार्थान्विस्तारि शेषे मध्यमादेशश्चास्य । माध्यमाश्रणाः । चरण इति किम् ? । मध्यमीयः श्रद्धः ॥
 वेणुकादिभ्यः ईयण् ॥ ६ । ३ । ६६ ॥ यथायोगं देशार्थेभ्यः शेषे । वैणुकीयः । वैत्रकीयः ॥ वा युष्मदस्मदो-
 ऽब्धीनञौ युष्माकास्माकौ चास्यकत्वत्वे तु तवकमसकम् ॥ ६ । ३ । ६७ ॥ शेषे यौष्माकः । यौष्माकीणः ।
 आस्माकः । आरामाकीनः । पक्षे युष्मदीयः । अस्मदीयः । तवकः । तवकीनः । गामकः । गामकीनः । त्वदीयः ।
 मदीयः ॥ द्वीपादनुससुद्रं ण्यः ॥ ६ । ३ । ६८ ॥ शेषे द्वैत्यो ना तद्वासो वा अनुससुद्रमिति किम् ? । द्वैपको
 व्यासः ॥ अर्धाद्यः ॥ ६ । ३ । ६९ ॥ शेषे । अर्धम् ॥ सपूर्वादिक्ण् ॥ ६ । ३ । ७० ॥ अर्धाच्छेषे । पौ-
 ष्कराळिकः ॥ दिक्पूर्वपदान्तौ ॥ ६ । ३ । ७१ ॥ अर्धाच्छेषे । पूर्वार्धम् ॥ पौर्वार्धिकम् ॥ ग्रामराष्ट्रांशा-
 दणिकणौ ॥ ६ । ३ । ७२ ॥ दिक्पूर्वादिर्धाच्छेषे । ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पूर्वाध्र भवः पौर्वार्धः पौर्वार्धिकः ॥ परा-
 वराधमौत्समादेश्यः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥ अर्धाच्छेषे । परार्धम् । अवराध्र्यम् । अधमार्धम् । उत्तमार्धम् ॥ अमो-
 ऽन्तावोऽधसः ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ शेषे । अन्तमः । अयमः । अथमः । पश्चादाद्यन्ताग्र्यादिमः ॥ ६ । ३ । ७५ ॥
 शेषे । पश्चिमः । आदिमः । अन्तिमः । अग्निमः । आद्यन्ताभ्यां भवादन्त्यत्रायं विधिः । भवे तु परत्वाद्य एव ॥ म-
 ध्यान्मः । ६ । ३ । ७६ ॥ शेषे । मध्यमः ॥ मध्य उत्कर्षापकर्षयोरः ॥ ६ । ३ । ७७ मध्याच्छेषे । नात्यु-
 त्कृष्टो नाल्यपृच्छो मध्यपरिमाणो मध्यो वैयाकरणः । यद्यपि मध्यशब्दो मध्यपरिमाणवाच्यपि वर्तते तथाप्यवस्थाव-
 स्थावतोः स्याद्वाद्भेदविवक्षायामवस्थायाचिप्रकृतेरवस्थावति प्रत्ययार्थे मो मा भूदिति वचनम् ॥ अध्यात्मादिभ्य
 ऽइक्ण् । ६ । ३ । ७८ ॥ शेषे ॥ आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । और्ध्वदमिकः । औ-

ध्वदेहिकः । और्ध्वदेहिकः । अत एव पाठादूर्ध्वशब्दस्य दमदेहयोर्वा मोऽन्तः । केचित्त्वेनावनुशक्तिकादिषु पठन्ति । ऊ-
 र्ध्वमौहृत्तिकः । सप्तमी चोर्ध्वमौहृत्तिके इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव दृष्टिः । आकस्मिकम् । आसुम्भिकम् । आसुम्भिकम् ।
 पारत्रिकम् । ऐहिकम् । शैपिकम् । पाठसामर्थ्यात्सप्तम्या अलुप् ॥ समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ॥ ६ । ३ । ७९
 ॥ शेषे इकण् । सामानश्रामिकः । सामानदेशिकः । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । योगद्वयेऽपि भवार्थ एव प्रत्यय इ-
 त्यन्ये ॥ वर्षाकालेभ्यः ॥ ६ । ३ । ८० ॥ शेषे इकण् । वार्षिकः । कालशब्दः कालविशेषवाची । मासिकः ।
 बहुवचनं यथाकर्तृचित्कालवृत्तित्ययप्रापणार्थम् । नैशिकः । प्रादोषिकः । कादम्बपुष्पिकम् । त्रैहियलालिकम् । ऋतो-
 ऽङ्गित्यस्यसन्दर्भादे ऋत्वन्तादपि भवत्यभिधानात् ॥ अंशाहतोः ॥ ७ । ४ । १४ ॥ उत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः
 स्वरस्य जिणति तद्धिते दृष्टिः । पूर्ववार्षिकः । अपस्वार्षिकः । अंशादिति किम् ? । सौवर्षिकः ॥ शरदः श्राद्धे
 कर्मणि ॥ ६ । ३ । ८१ ॥ शेषे इकण् । शारदिकं श्राद्धम् ॥ नचा रोगात्पे ॥ ६ । ३ । ८२ ॥ शरदः शेषे
 इकण् । शारदिकः शरदो रोग आतगो वा ॥ निशाप्रदोषात् ॥ ६ । ३ । ८३ ॥ शेषे इकण् वा । नैशिकः ।
 नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः ॥ श्वसस्तादिः ॥ ६ । ३ । ८४ ॥ कालार्थाच्छेषे इकण् वा । शौवस्तिकः । श्वस्यः ।
 श्वस्तनः ॥ चिरपरुत्तररेस्तनः ॥ ६ । ३ । ८५ ॥ शेषे वा । चिरतनम् । परुतनम् । परारितनम् । पक्षे सायमि-
 त्यादिना तनट् । चिरन्तनमित्यादि । परुत्तरारिभ्यां विकल्पं नेच्छन्त्यन्ये । केचित्तु परुत्तरार्योस्तिनट्यन्त्यस्वरात्
 परं भ्वागमिच्छन्ति ॥ पुरोनः ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ कालार्थाच्छेषे वा । पुराणम् । पुरातनम् ॥ पूर्वाह्णापरा-
 ह्णात्तनट् ॥ ६ । ३ । ८७ ॥ शेषे वा । पूर्वह्णितनः २ । अपराह्णितनः २ । जयिनि वाच्ये व्यवस्थितविधाषाविज्ञाना-
 न्नित्यं सप्तम्या लुर् । पौर्वाह्णिकः । आपराह्णिकः ॥ सायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽप्ययात् ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ काला-
 र्थाच्छेषे नित्यं तनट् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्रगेतनम् । दिवातनम् । दोषतनम् । कालेभ्य इत्येव ।

। सौवम । कालेकणवाधनार्थं रायमादिग्रहणम् ॥ भर्तुस्तंघादेरण् ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ कालार्थच्छेवे । पौषः ।
 त्रैप्यः । सान्ध्यः । आमावास्यः । एकदेशाधिकृतलादमावस्याशब्दादपि । आमावस्यः । शाश्वतम् । ऋवर्णोवर्णादिति-
 सूत्रेऽशश्वदिति प्रतिगेषादिकणपि शाश्वतिकम् । अण्ग्रहणं स्तार्यादिव्य ईष चाङ्गार्थम् । कालेभ्य इत्येव । स्वातीयम् ॥
 सवत्सराः फलपूर्वणोः ॥ ६ । ३ । १९० ॥ शेषेऽण् । सांत्सरं फलं पूर्व वा । फलपूर्वणोरिति किम् ? । सांत्स-
 रिकं श्राद्धम् ॥ हेमन्ताद्वा तल्लुक् च ॥ ६ । ३ । १९१ ॥ शेषेऽण् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । पूर्वहेम-
 न्तम् ॥ प्रावृष एण्यः ॥ ६ । ३ । १९२ ॥ शेषे प्रावृषेण्यः । एण्ये णकारो निर्निमित्तकः । प्रावृषेण्यतीति ध्वन्तात्
 विवपि प्रावृषेण् इति सूध्न्यार्थः ॥ स्थामाजिनाः ताल्लुक् ॥ ६ । ३ । १९३ ॥ शैपिकस्य । अश्वत्यामा । सिंहाजिनः
 । भवाथस्यैव छुपमिच्छन्त्ये ॥ तत्र कुतलब्धकृतिसंभूते ॥ ६ । ३ । १९४ ॥ यथायोगमणादय एयणादयश्च
 स्युः । सौम्रः । मायुरः । औत्सः । बालः । वाहीकः । नादेयः । राष्ट्रियः ॥ कुशले ॥ ६ । ३ । १९५ ॥ सप्त-
 म्यन्ताथयाविहितमणेयणादयः । सौम्रः । नादेयः । नादेयः । उत्तरार्थः ॥ पथोऽकः ॥ ६ । ३ । १९६ ॥ सप्तम्यन्तात्
 कुशले । पथकः ॥ कोऽद्भमादेः ॥ ६ । ३ । १९७ ॥ सप्तम्यन्तात् कुशले । अश्रमकः । अश्रानिकः ॥ जाते ॥ ६ ।
 २ । १८ ॥ सप्तम्यन्ताद्यथाविहितमणेयणादयः । मायुरः । औत्सः । बालः । नादेयः । राष्ट्रियः ॥ पौष्टभद्रा-
 ज्ञातेः ॥ ७ । ४ । १३ ॥ पदोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य ङिति तद्धिते वृद्धिः । प्रोष्ठपादः । भद्रपादो बहुः ॥
 प्रावृष इकः ॥ ६ । ३ । १९९ ॥ सप्तम्यन्ताज्ञाते । प्रावृषिकः ॥ नाम्नि शारदोऽकन् ॥ ६ । ३ । १०० ॥ सप्त-
 म्यन्ताज्ञाते । शारदका दर्भाः । नाम्नीति किम् ? । शारदं सस्यम् ॥ सिन्ध्वपकराः काणौ ॥ ६ । ३ । १०१ ॥
 सप्तम्यन्ताज्ञाते नाम्नि । सिन्धुकः । सैन्यवः । अपकरः ॥ गुर्वाह्लाऽपराह्लाद्रासूलप्रदोषावस्करा-
 दकः ॥ ६ । ३ । १०२ ॥ सप्तम्यन्ताज्ञाते नाम्नि । पूर्वालिकः । अपराह्लकः । आद्रिकः । मूलकः । प्रदोषकः ।

अक्षरैः । केनैव सिद्धेऽकविधानमाद्रिकेत्येवमर्थम् ॥ पथः पन्थ च ॥ ६ । ३ । १०३ ॥ सप्तम्यन्ताज्जातेऽको ना-
 म्नि । पन्थकः ॥ अश्च वाभावास्यायाः ॥ ६ । ३ । १०४ ॥ अस्मात्सप्तम्यन्ताज्जाते अः अकश्च नाम्नि ।
 अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । अमावस्यः ॥ अचिष्टाषाठादीयण च ॥ ६ । ३ । १०५ ॥ सप्तम्यन्ताज्जाते अः
 नाम्नि । श्राविष्टीयः । श्रविष्टः । आपाढीयः । आपाढः । अणमपीच्छन्त्यके ॥ फल्गुन्याष्टः ॥ ६ । ३ । १०६
 सप्तम्यन्ताया जाते नाम्नि । फल्गुनः । फल्गुनी । स्त्री । अणमपीच्छन्त्यके ॥ बहुलादुराधापुष्यार्थपुनर्वसुहस्त-
 विशाखास्वातेर्लूप ॥ ६ । ३ । १०७ ॥ सप्तम्यन्ताद्भागो जाते नाम्नि । बहुलः । अनुराधः । पुष्यः । तिष्यः ।
 पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । स्वातिः ॥ चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥ ६ । ३ । १०८ ॥ एभ्यः सप्त-
 म्यन्तेभ्यो जाते नाम्नि स्त्रियां लृ । चित्रा । रेवती । रोहिणी । पुंस्येषां विकल्प इत्येके ! । बहुलमन्येभ्यः
 ॥ ६ । ३ । १०९ ॥ सप्तम्यन्तेभ्यो भागो जाते लूप नाम्नि । अभिजित् । अभिजितः । अभ्युक् । आश्वयुजः ।
 क्वचिन्नित्यम् । अश्विनः । क्वचिन्न । माघः ॥ वा जाते द्विः ॥ ६ । २ । १३७ ॥ योऽण् सडिद्वा । शतभिषः ।
 श्रातभिषजः । द्विरिति क्रिप् ॥ हेमवतः ॥ स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥ ६ । ३ । ११० ॥ सप्तम्यन्ता-
 ज्जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लूप । गोशालः । खरशालः शिशुः ॥ वत्सशालाद्वा ॥ ६ । ३ । १११ ॥
 सप्तम्यन्ताज्जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लूप । वत्सशालः । वात्सशालः ॥ सोर्दयसमानोर्दयो ॥ ६ । ३ । ११२ ॥
 जाते निपात्येते । सोर्दयः । समानोर्दयो भ्राता ॥ कालाद्देये ऋणे ॥ ६ । ३ । ११३ ॥ सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं
 प्रत्ययः । मासिकमृणम् । आर्धमासिकम् । ऋण इति क्रिप् ! । मासे देया भिक्षा ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाव्या-
 सैषमसौऽकः ॥ ६ । ३ । ११४ ॥ कालार्थात् सप्तम्यन्ताद् देये ऋणे । कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुसकम् ।
 उमाव्यासकम् । ऐषमकमृणम् ॥ त्रीष्मावरसमादकञ् ॥ ६ । ३ । ११५ ॥ कालार्थात्सप्तम्यन्ताद्देये ऋणे । त्री-

प्मकम् । आधरामकण्ठम् । अपरसमादपीच्छन्त्यके ॥ संवत्सराग्रहायण्या इकण्ठ ॥ ६ । ३ । ११६ ॥
 आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देशे ऋणे इकण्ठकञ् च । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकं । फलं पर्ववा । आग्रहायणिकम् ।
 आग्रहायणकम् । येल्लुक्येकण्ठेति विधानमण्वाधनार्थम् ॥ साधुपुढ्यः पच्यमाने ॥ ६ । ३ । ११७ ॥ सप्तम्य-
 न्तात्कालविशेषार्थविहितं प्रत्ययाः । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । वासन्त्यः कुन्दलताः । त्रैणः पा-
 दलाः । शारदाः शालयः ॥ उप्ते ॥ ६ । ३ । ११८ ॥ सप्तम्यन्तात्कालार्थविहितं प्रत्ययः । शारदा यवाः ।
 हैमनाः ॥ आश्वयुज्या अकञ् ॥ ६ । ३ । ११९ ॥ अस्मात्सप्तम्यन्तादुप्तेऽकञ् । आश्वयुजका भाषाः ॥ त्री-
 ष्मथसन्तादा ॥ ६ । ३ । १२० ॥ सप्तम्यन्तादुप्तेऽकञ् । त्रैणक त्रैणं सस्यम् । वारान्तकम् । वासन्तम् ॥ व्या-
 हरति ऋणे ॥ ६ । ३ । १२१ ॥ सप्तम्यन्तात्कालार्थविहितं प्रत्ययः । नैशिको नैशो वा शृगालः । गदोपि-
 कः । प्रादोपो वा । मृग इति किम् ? । वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥ जयिनि च ॥ ६ । ३ । १२२ ॥ सप्तम्य-
 न्तात्कालार्थविहितं प्रत्ययः । निशाभवमध्ययनं निशा । नन जयी नैशिकः । नैशः । प्रादोपिकः । प्रादोपः ।
 चार्पिकः । चकारः कालादित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृत्वान्नोचत्रानुवर्त्तते ॥ भवे ॥ ६ । ३ । १२३ ॥ सप्त-
 म्यन्ताद्यथविहितमण्यणादयः । सौघ्नः । औत्सः । नादेयः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ देवित्ताशिशपादीर्घसत्रश्रेय-
 सस्तरप्रासावाः ॥ ७ । ४ । ३ ॥ एषां स्वरेष्वादेः स्वरस्य ङिणति तद्धिते ष्टिप्रभाषाः । दाविकमुदकम् । दावि-
 काकुलाः शालयः । शांशपः स्तम्भः । दाघ्निसत्रम् । श्रायसं द्वादशश्रम् । तत्प्राप्ताविति किम् । । सौदेविक इत्यत्र
 निषेधार्थं पूर्वाचरपदानामपि यथा स्यादित्येवमर्थं च । तेन पूर्वदाविकः । अत्र प्राग्रामाणामित्युत्तरगदष्टिप्रतिः ॥
 प्राग्रामाणाञ् ॥ ७ । ४ । १७ ॥ प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिग्वाची ततः परस्यावयवस्य दिशः परेषां च
 प्राग्रामवाचिनां ङिणति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य ष्टिः । पूर्वकाण्येण्युत्तकः । पूर्वेण्युत्तकम् । पूर्वकाण्युकुञ्जः ॥

जङ्गलधेनुजलजस्योत्तरपदस्य तु या ॥ ७ । ४ । २४ ॥ आर्देडिणति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य . नित्यं वृद्धिः ।
कौरुजङ्गलः । कौरुजङ्गलः । वैश्वधेनवः । वैश्वधेनवः । सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥ ७ ।
४ । २६ ॥ प्राग्देशार्थस्य नगरान्तस्य ङिणति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेर्वृद्धिः । प्राचाभिति
किम् ? । माडनगरः ॥ ६ । ३ । १२४ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे । दिश्यः । अप्सव्यः । मृग-
न्यः । देहांशात्तदन्तादपीच्छन्त्येके ॥ येऽवर्णो ॥ ३ । २ । १०० ॥ प्रत्यगे नासिकाया नम् । नस्यम् ॥ शिर-
सः शीर्षिन् ॥ ३ । २ ॥ १०१ ॥ ये । शीर्षण्यः स्वरः ॥ केदो वा ॥ ३ । २ । १०२ ॥ ये शिरसः शोषन् ।
। शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः ॥ नाम्न्युदकात् ॥ ६ । ३ । १२५ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे यः । उदकया रजस्वला । ना-
मनीति किम् ? । औदको मत्स्यः ॥ मध्यादिनाण्येया मोऽन्तश्च ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे । ना-
ध्यंदिनाः । माध्यमः । मध्यमीयः । अन्ये तु दिनं णितं नेच्छन्ति ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेऽधेयः ॥ ६ । ३ । १२७ ॥
मध्यम्यन्ते । जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः । मध्यमीयः ॥ वर्गान्तात् ॥ ६ । ३ । १२८ ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे ह्ययः ।
कवर्गीयो वर्णः ॥ इन्नयो चाशब्दे ॥ ६ । ३ । १२९ ॥ वर्गान्तात्सप्तम्यन्ताद्भवे इयः । भरतव-
र्ग्यः । भरतवर्गीयः । शब्दे तु कवर्गीयः ॥ दत्तिकुक्षिकलशिबस्त्यहेरेयण् ॥ ६ । ३ । १३० ॥ सप्तम्यन्ताद्भवे । दा-
तयं जलम् । कौक्षेयो व्याधिः । कालसेयं तक्रम । वास्तेयं पुरीषम् । आर्हयं विषम् ॥ आस्तेयम् ॥ ६ । ३ । १३१
॥ अस्तेयनिवद्यमानार्थात्तत्र भवे एयण अष्टजो वास्त्यादेशश्च । आस्तेयम् ॥ ग्रीवातोऽण च ॥ ६ । ३ । १३२
॥ भवे एयण् । त्रैयम् । त्रैयम् ॥ चतुर्मासान्नाम्नि ॥ ६ । ३ । १३३ ॥ तत्र भवे अण् । चातुर्मासी । आषाढादि-
पौर्णमासी । अत्र द्विगोरनपत्य इत्यादिना लुब् न विधानसामथ्यात् । नाम्नीति किम् ? । चतुर्मासः ॥ यज्ञे ज्यः ॥
॥ ६ । ३ । १३४ ॥ चतुर्मासात्तत्र भवे । चातुर्मास्यानि यज्ञकर्मणि ॥ गम्भीरपञ्चजनबहिर्द्वेवात् ॥ ६ । ३ ।

१३५ ॥ तत्र भवे ङ्यः । गाम्भीर्यः । पाञ्चजन्यः । वाह्यः । भवादन्वत्र गाम्भीरः । पाञ्चजनः । द्विगौ तु प-
 ञ्चजनः । बाहीकः । दैवः । भवेऽपि बाहीक इत्यके ॥ परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥ ६ । ३ । १३६ ॥ तत्र भ-
 वे ङ्यः । पारिमुल्यः । पारिहनव्यः ॥ अन्तःपूर्वादिकण् ॥ ६ । ३ । १३७ ॥ अव्ययीभावाच्च भवे । आन्तर-
 गारिकः । पर्यनोग्र्यासात् ॥ ६ । ३ । १३८ ॥ अव्ययीभावाच्च भवे इकण् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥ उपा-
 ज्ञानुनोधिकर्णात् प्रायेण ॥ ६ । ३ । १३९ ॥ अव्ययीभावादिकण् तत्रभवे । औपजानुकः । सेवकः । औपनीतिकं
 ग्रीवादाय । औपकर्णिकः सूचकः । प्रायेणेति किम् ? । नित्यं भवे मा भूत् । औपजानवं प्रांसम् ॥ रुढावन्तःपु-
 रादिकः ॥ ६ । ३ । १४० ॥ तत्र भवे । अन्तःपुरिका स्त्री । रुढाविति किम् ? । अन्तःपुरः ॥ कर्णललाटात्कल्
 ॥ ६ । ३ । १४१ ॥ तत्र भवे तदन्तस्य रुढौ । कर्णिका कर्णाभरणम् । ललाटिका ललामण्डनम् । लकारः स्त्रीत्वा-
 र्थः । रुढावित्येव । कर्णम् ॥ तस्य व्याख्यानं भवं वा । 'तस्येदम्' 'भवे' इत्याभ्यां सिद्धे । वक्ष्यमाणः सकलोऽप्ययवादविधि-
 काक्षिम् । प्रातिपदिकीयं व्याख्यानं भवं वा । 'तस्येदम्' 'भवे' इत्याभ्यां सिद्धे । वक्ष्यमाणः सकलोऽप्ययवादविधि-
 रनयोरथेयोर्यथा स्यादित्येवमर्थं सूत्रम् ॥ प्रायोबहुस्वरादिकण् ॥ ६ । ३ । १४२ ॥ ग्रन्थार्थितस्य व्याख्याने त-
 त्र भवे च । घात्वणत्विकम् । प्रायोवचनात् साहितम् ॥ ऋगृद्द्विस्वरयागेभ्यः ॥ ६ । ३ । १४४ ॥ ग्रन्थवाचि-
 भ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चैकण् । आर्चिकम् । राजसूयिकम् । ऋद्याग्रहणं पूर्वस्यैव
 प्रपञ्चः ॥ ऋचेरध्याये ॥ ६ । ३ । १४५ ॥ ग्रन्थवृत्तस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चैकण् । वानिष्ठिमोऽध्यायः । अध्या-
 य इति किम् ? । वानिष्ठी ऋक । प्रायोबहुस्वरादिति प्रायोग्रहणात्प्रातिकल्पनायां विध्यर्थम् । प्रातिकल्पनायामध्याय
 एवंति नियमार्थं वचनम् ॥ पुरोडाशापौरोडाशादिककटौ ॥ ६ । ३ । १४६ ॥ ग्रन्थार्थितस्य व्याख्याने तत्रभवे
 च । पुरोडाशिका । पुरोडाशिकी । पौरोडाशिकी ॥ छन्दसोयः ॥ ६ । ३ । १४७ ॥ ग्रन्थार्थित-

न्य व्याख्याने तत्रभवे च । छन्दस्यः ॥ शिक्षादेश्चाण् ॥ ६ । ३ । १४८ ॥ छन्दसो ग्रन्थार्थात्स्य व्याख्याने तत्र-
 भवे च । शैक्षः । आर्गथनः । छन्दसः ॥ तत आगते ॥ ६ । ३ । १४९ ॥ यथाविहितमण्यणादयः । स्त्रीघ्नः ।
 गव्यः । नादेयः । ग्राम्यः । मुख्यपादानग्रहान्नान्तरीयकापादानान्न ॥ विद्यायोनिंसंबन्धादकल् ॥ ६ । ३ । १-
 ५० ॥ तत आगते । आचार्यकम् । औपाध्यायकम् । पैतामहकम् ॥ मातामहकम् ॥ पितुर्यौ वा ॥ ६ । ३ । १-
 ५१ ॥ योनिंसम्बन्धार्थात्त आगते । पिड्यम् । पैठकम् ॥ ऋत दृकण् ॥ ६ । ३ । १५२ ॥ विद्यायोनिंसम्बन्धार्थात्त
 आगते । हीठकम् । माठकम् ॥ आयस्थानात् ॥ ६ । ३ । १५३ ॥ स्वामिग्राहो भागो यत्रोत्पद्यते तदर्थत्त आ-
 गते इकण् । आतरिकम् ॥ शुण्डिकारैरण् ॥ ६ । ३ । १५४ ॥ तत आगते । शौण्डिकम् ।
 औदपानम् ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ ६ । ३ । १५५ ॥ तत आगते प्रत्ययः । वैदम् । अङ्गग्रहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं
 लक्ष्यते । तेनाकञोऽप्यतिदेशः । औपगवकम् ॥ नृहेतुभ्यो रूप्यस्यटौवा ॥ ६ । ३ । १५६ ॥ चैत्ररूप्यम् । चैत्र-
 मयम् । चैत्रीयम् । समरूप्यम् । समीयम् ॥ प्रभवति ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ पञ्चम्यन्तात्प्राणुपलभ्ये यथा-
 विहितं प्रत्ययाः । हेमवती गङ्गा । अन्ये जायमाने इत्याहुः ॥ वैद्व्यः ॥ ६ । ३ । १५८ ॥ निपात्यते । वैद्व्यो मणिः ॥
 त्यदादेश्मट् ॥ ६ । ३ । १५९ ॥ ततः प्रभवति । तन्मयम् । भवन्मयी ॥ तस्येदम् ॥ ६ । ३ । १६० ॥ षष्ठ्य-
 न्तादिदमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः । औपगवम् । दैत्यम् । कालेयम् । नादेयम् । पारीणः । भानवीयः ॥ गोत्रोत्त-
 रपदाद्गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्पहरितकार्यात् ॥ ६ । १ । १२ ॥ गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदात् गोत्रप्रत्ययान्तादिव त-
 ष्चितः । यथा चाराणीयास्तथा कञ्बलचारायणीयाः । अजिह्वेत्यादि किम् ! । यथेह कातीयाः न तथा जैह्वाकाताः ।
 हारितकाताः ॥ लक्ष्णो लुक् ॥ ७ । ४ । ५६ ॥ अनपत्येऽप्यन्यस्वरादेः । औक्षं पदम् । अनपत्य इत्येव । लक्ष्णो-
 ऽपत्यमौक्षणः ॥ ब्रह्मणः ॥ ७ । ४ । ५७ ॥ अनपत्येऽप्यन्यस्वरादेर्लुक् । ब्राह्मणम् ॥ जातौ ॥ ७ । ४ । ५८

॥ ब्रह्मणोऽनपत्येऽथन्यस्यरादेच्छुः । ब्राह्मी औपधिः । जातधनपत्ये एवेति नियथार्थं वचनम् । तेन ब्रह्मणोऽपत्यं ब्रा-
 ह्मणः । जातविति किम् ? । ब्राह्मी नारदः ॥ न्यङ्कोर्वा ॥ ७ । ४ । ८ ॥ ङिणति तद्धिते याल्पागौत । नैयङ्क्यंम् ।
 न्याङ्क्यम् ॥ नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकूरुशलचपलनिपुणशुचेः ॥ ७ । ४ । २३ ॥ ङिणति तद्धिते स्वरेष्वार्देष्टि नञस्तु
 वा । अक्षिञ्जम् । आक्षिञ्जम् । अन्धरम् । आन्धरम् । आकौशलम् । आकौशलम् । आचापलम् । आ-
 नैपुणम् । आनैपुणम् । आशौचम् । आशौचम् । आयाथाथ्यमिति समासात्प्रत्ययः । अयाथाथ्यमिति तु प्रत्ययात्तेन
 समासः । एवमायथापुर्नम् । अयायापुयम् । यथाआचतुर्यम् । अचातुर्यमिति । यथा तथा यथापुरा इत्यखण्डम-
 व्ययं वा नाम नाग्नेति वा समासो यथाऽथा इति अव्ययीभावो वाऽकागन्ताः ॥ हलसीरारादिकण् ॥ ६ । ३ । ३ । ३ ।
 १६१ ॥ तस्येदमित्यर्थे । हालिकम् । सैरिक्म् ॥ सस्मिन् आघाने टेन्यग ६ । ३ । १६२ ॥ तस्येदमित्यर्थे ।
 सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ चिवाहे छः द्वादकल ॥ ६ । ३ । १६३ ॥ तस्येदमित्यर्थे । अत्रिभरद्वाजिका
 ॥ अदेवाहुरादिभ्यो चैरे ॥ ६ । ३ । १६४ ॥ द्रन्द्रेभ्यस्तस्येदमर्थे विवाहे ऽकल् । बाभ्रवशालद्वायनिका । अदेवादी-
 ति किम् ! । देवासुरम् । राक्षसुरम् ॥ नटाः नृत्तं ज्यः ॥ ६ । ३ । १६५ ॥ तस्येदमर्थे । नटानामिदं नृत्य नाट्य-
 म् ॥ छन्दोगौत्रिःथकयाश्चिकबहुचक्ष धर्मनाम्नायसंवे ॥ ६ । ३ । १६६ ॥ नटान्तस्येदमर्थे ज्यः । छान्दो-
 म्यं धर्मादि । औविथक्यम् । याज्ञिक्यम् । बहुवृच्यम् । नाट्यम् ॥ आथर्वणिकादणिकलुकच ॥ ६ । ३ । १६७ ॥
 तस्येदमर्थे धर्मादौ । आथर्वणः ॥ चरणदकञ् ॥ ६ । ३ । १६८ ॥ तस्येदमर्थे धर्मादी । काठको धर्मादिः । चार-
 ककः ॥ गोत्राददण्डमाणवाशिस्ये ॥ ६ । ३ । १६९ ॥ तस्येदमर्थेऽकञ् । औपगवक्म् । अदण्डेन्यादि किम् ? ।
 काष्ठा दण्डमाणवाः क्षिण्या वा ॥ रेवतिकारेरीयः ॥ ६ । ३ । १७० ॥ गोत्रार्थत्तस्येदमित्यर्थे । रेवतिकीयाः शि-
 ष्याः । गौरग्रीवीयं शकटम् ॥ कौपिञ्जलहस्तिपदादण् ॥ ६ । ३ । १७१ ॥ गोत्रार्थत्तस्येदमित्यर्थे । कौपिञ्जलाः

शिष्याः । हास्तिपदाः । णित्वं ल्यर्थं पुंवद्भावाभावाथं च । कौपिल्लीस्यूणः ॥ संघघोषाङ्गलक्षणेऽप्यञ्जिनः ॥
 ६।३।१७२॥ गोत्रार्थात्तस्येदमित्यर्थेऽण् । वेदः सङ्घादिः । वेदं लक्षणम् । एवं गार्गः । गार्गम् । दाक्षः । दाक्षम् । लक्ष्यस्यैव
 स्वं लक्षणम् । यथा शिखादि । स्वामिशेषविज्ञापकोऽङ्कः स्वस्तिकादिर्गवादिस्थो न गवादीनामेव स्वम् ॥ शाकलादकञ्
 च ॥ ६।३।१७३॥ तस्येदमित्यर्थे सङ्घादावण् । शाकलकः । शाकलकः । सङ्घादिः । शाकलकम् । शाकलं लक्षणम् ॥ गृहे-
 ऽग्नीधोरण् धत्थ ॥ ६ । ३ । १७४ ॥ तस्येदमर्थे । आग्नीध्रम् ॥ रथात्सादेश्च वोद्गङ्गे ॥ ६ । ३ । १७५ ॥ तस्ये-
 दमित्यर्थे प्रत्ययः । रथ्योऽन्धः । रथ्यं चक्रम् । द्विरथोऽन्धः । द्विरथं चक्रम् । अन्ये तु स्वरादेशेव लुपमिच्छन्ति तन्मते
 द्विरथ्यः । आश्वरथं चक्रम् । वोद्गङ्गे एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव ॥ यः ॥ ६ । ३ । १७६ ॥ रथात्सादेश्च तस्येदम-
 र्थे । रथ्यः । द्विरथः । पत्रपूर्वाद्बु ॥ ६ । ३ । १७७ ॥ रथात्तस्येदमर्थे । पत्रं वाहनम् । आश्वरथं चक्रम् ॥ वाह-
 नात् ॥ ६ । ३ । १७८ ॥ तस्येदमर्थेऽञ् । औष्ठी रथः । हास्तः ॥ वाह्यपथ्युपकरणे ॥ ६ । ३ । १७९ ॥ वाह-
 नादुक्तः प्रत्ययो वाह्यादावेव । आश्वी रथः । पन्था वा । आश्वं पत्ययनम् । आश्वी कसा । अन्यत्र तु वाक्यमेव ।
 अश्वानां घासः ॥ वहेस्तुरिश्वादिः ॥ ६ । ३ । १८० ॥ तस्येदमर्थेऽञ् । सांवहितम् ॥ तेन प्रोक्ते ॥ ६ ।
 ३ । १८१ ॥ यथाविहितं प्रत्ययः । प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं न तु कृतम् । भाद्रवाहवान्युत्तराध्ययनानि ।
 गणधरप्रत्येकशुद्धादिभिः कृतानि तेन व्याख्यातानीत्यर्थः । पाणिनीयम् । बर्हस्पत्यम् ॥ कलापिक्रियुमित्तैतल्लिजा-
 जल्लिलाङ्गलिशिखण्डिशिलालिसबह्मचारिपीठसपैसूकरसम्राष्ट्रपर्वणः ॥ ७ । ४ । ४ । ६२ ॥ अपदस्य तद्धि-
 तेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् । कालापाः । कौथुमाः । तैतलाः । जाजलाः । काङ्गलाः । शैखण्डाः । शैखलाः । साम्रस्यचाराः ।
 पैठसर्पाः । सौकरसन्नाः । सौपर्वाः ॥ मौदादिभ्यः ॥ ६।३।१८२॥ तेन प्रोक्ते यथाविहितम् । मौदेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्य-
 धीयते वा मौदाः वेदेन ब्राह्मणमत्रैवेति नियमात् वेदत्रध्येत्विषय एवाण् । पैष्पालादाः ॥ कटादिभ्यो वेदे लुप् ॥ ६।३।१८३॥

प्रोक्तप्रत्ययस्य । कथाः । चरकाः ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखादियण् ॥ ६ । ३ । १८४ ॥ तेन प्रोक्ते वेदे । तैत्तिरियाः ।
 वारतनवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेदे इत्येव । तैत्तिराः श्लोकाः ॥ छगलिनो णेयिन् । ६ । ३ । १८५ ॥
 तेने प्रोक्ते वेदे । छागलेयिनः ॥ जौनकादिभ्यो णिन् ॥ ६ । ३ । १८६ ॥ तेन प्रोक्ते वेदे । शौनकिनः । शार्ङ्ग-
 रविणः । आकृतिगणोऽयम् ॥ पुराणे कल्पे ॥ ६ । ३ । १८७ ॥ दान्तात्योक्ते णिन् । पैश्वीकल्पः ॥ काश्यप-
 कौशिकाद्वेदवच्च ॥ ६ । ३ । १८८ ॥ तेन प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन् । काश्यपिनः । कौशिकिनः । काश्यपको धर्मा-
 दिः ॥ शिलालिपाराशार्याचट्भिधुसूत्रे ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ तेन प्रोक्ते णिन् वेदवच्च कार्य्यमस्मिन् । शौलाखिनो
 नटाः । पाराशरिणो भिक्षवः ॥ कृशाश्वकर्मन्दादिन् ॥ ६ । ३ । १९० ॥ तेन प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे भिधुसूत्रे
 च । वेदवच्च कार्य्यमस्मिन् । कृशाश्विनो नटाः कर्मन्दिनो भिक्षवः । अतिदेशादकञ् च । कार्शाश्वकम् । नटसूत्रे कापिले-
 यशब्दादपीच्छन्त्येके ॥ उपज्ञाते ॥ ६ । ३ । १९१ ॥ दान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । पाणिनीयं शास्त्रम् ॥ कृते ॥
 दान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः । शैवो ग्रन्थः । सिद्धसेनीयः स्तवः । कृते ग्रन्थे एवेच्छन्त्ये ॥ नाम्नि मक्षिकादिभ्यः ॥
 ६ । ३ । १९३ ॥ दान्तेभ्यो यथाविहितं कृते प्रत्ययः । माक्षिकं मधु । सारथम् ॥ कुलालादेरकञ् ॥ ६ । ३ । १९४
 ॥ तेन कृते नाम्नि । कौलालकं घटादिभाण्डम् । वास्तकं सूर्पपिटकादि ॥ सर्वचर्मण ईनेनवौ ॥ ६ । ३ । १९५
 ॥ तेन कृते नाम्नि । सर्वचर्मिणः । उरसो याणौ ॥ ६ । ३ । १९६ ॥ तेन कृते नाम्नि । उर-
 स्यः । औरसः ॥ छन्दस्यः ॥ ६ । ३ । १९७ ॥ छन्दसस्तेन कृते नाम्नि यो निपात्यः । छन्दस्यः ॥ अमोऽ-
 धिकृत्य ग्रन्थे ॥ ६ । ३ । १९८ ॥ कृते यथाविहितं प्रत्ययः । भाद्रः । सौभद्रः । कथं वासवदत्ता आल्यायिकेति ।
 उपचारात् ग्रन्थे ताच्छब्धम् ॥ ज्योतिष्यम् ॥ ६ । ३ । १९९ ॥ ज्योतिषोऽभ्योधिकृत्य कृते ग्रन्थे ऽण् वृद्धयभावश्च
 निपात्यः ॥ विश्वकन्ददिभ्य ईयः ॥ ६ । ३ । २०० ॥ अमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे । विश्वकन्दीयः । यमसभी-

यो ग्रन्थः । विशुक्रन्दशब्दात्केचिच्छन्ति ॥ ब्रह्मात्प्रायः ॥ ६ । ३ । २०१ ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ईयः । वा-
क्यपदीयम् । प्राय इति किम् ? । देवासुरम् ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥ ६ । ३ । २०२ ॥ अमन्ताद्यथोक्तं प्रत्य-
यः । माथुरम् । नादेयम् । राष्ट्रियं द्वारम् ॥ गच्छति पथि दूते ॥ ६ । ३ । २०३ ॥ अमन्ताद्यथोक्तं प्रत्ययः । सौ-
न्नः पन्था दूतो वा । ग्राम्यः ॥ भजति ॥ ६ । ३ । २०४ ॥ अमो यथोक्तं प्रत्ययः । सौन्नः । राष्ट्रियः ॥ महा-
राजादिकाण् ॥ ६ । ३ । २०५ ॥ अमो भजति । माहाराजिकः ॥ अचित्तादेशकालात् ॥ ६ । ३ । २०६ ॥
अमो भजतीरुण् । आपूपिकः । अचित्तादिति किम् ? । देवदत्तः । अदेशोत्यादि किम् ? । सौन्नः । हैपनः ॥ वासु-
देवार्जुनादकः ॥ ६ । ३ । २०७ ॥ अमन्ताद् भजत्यर्थे । वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥ गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकल् प्रायः ॥ ६ ।
३ । २०८ ॥ अमनेभ्यो भजति । औपगवकः । नाहुलकः । प्राय इति किम् ? । पाणिनीयः ॥ सरूपाद्भ्रेः सर्वे
राष्ट्रवृत् ॥ ६ । ३ । २०९ ॥ राष्ट्रक्षत्रियार्थादमो भजति । वृजिकः । मद्रकः । पाण्डवकः । सरूपादिति किम् ? ।
पौरवीयः ॥ दस्तुत्यदिशि ॥ ६ । ३ । २१० ॥ यथोक्तं प्रत्ययः । सौदामनी विद्युत् ॥ तसिः ॥ ६ । ३ ।
२११ ॥ दान्ताचुल्यदिके । सुदामतो विद्युत् ॥ यश्चोरसः ॥ ६ । ३ । २१२ ॥ दान्ताचुल्यदिके तसिः ।
उंस्यः । उस्तः ॥ सेर्निवासादस्य ॥ ६ । ३ । २१३ ॥ यथोक्तं प्रत्ययः । सौन्नः । नादेयः ॥ आभिज-
नात् ॥ ६ । ३ । २१४ ॥ आभिजनाः पूर्वबान्धवास्तन्निवासात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः । सौन्नः । राष्ट्रियः ॥
शण्डिकादेश्यः ॥ ६ । ३ । २१५ ॥ स्यन्तादाभिजननिवासाथत्षष्ठ्यर्थे । शाण्डिव्यः । कौचवार्थः ॥ सिन्धवा-
देरब् ॥ ६ । ३ । २१६ ॥ स्यन्तादाभिजननिवासाथत्षष्ठ्यर्थे । सैन्धवः । वार्णवः ॥ सल्लतुरादीयण् ॥ ६ । ३ ।
२१७ ॥ स्यन्तादाभिजननिवासाथत्षष्ठ्यर्थे । सालाहुरीयः । पाणिनिः ॥ तूदीवर्मत्या एयण् ॥ ६ । ३ । २१८
आभ्यां स्यन्ताभ्यामाभिजननिवासाथार्थाभ्यां षष्ठ्यर्थे एयण् । तीदेयः । वार्थतेयः ॥ गिरेरीयोऽब्राजीवे ॥ ६ । ३

।२१॥ गिरेयं अभिजनो निवासस्तदर्थस्त्यन्तात्पृष्ठथेऽज्ञानीवे ईयः । दृग्गोलीयः । गिरेरिति क्रिय । सांकाश्य-
कोऽज्ञानीवः । अज्ञानीव इति क्रिय । आर्षोदो ब्राह्मणः । पार्थिवः ॥ इति शौचिकाः ॥

इकण् ॥ ६ । ४ । १ । आपदान्ताद्यदनुक्तं स्यात्तत्रायमधिकृतो ज्ञेयः ॥ तेन जितजयदीन्यदखतत्सु ॥ ६
। ४ । २ ॥ इकण् । आशिकम् । आशिकः । आश्रिकः । इह तेनेति करणे वृतीया नान्यत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन
भितं धनेन जितमित्यत्र न । बहुवचनं पृथगर्थताभिव्यक्त्यर्थम् ॥ संस्कृते ॥ ६ । ४ । ३ ॥ दान्तादिकण् । दाधिकम् ।
वैधिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ कुलत्थकोपान्त्यादण् ॥ ६ । ४ । ४ ॥ तेन संस्कृते । कौलत्थम् । तैत्तिडीकम्
॥ संस्कृटे ॥ ६ । ४ । ५ ॥ दान्तादिकण् । दाधिकम् ॥ लवणादः ॥ ६ । ४ । ६ ॥ तेन संस्कृटे । लवणः
सुपः ॥ चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ ॥ ६ । ४ । ७ ॥ तेन संस्कृटे । चूर्णिनोऽपूपाः । मौद्गी यवागूः ॥ व्यञ्जनेभ्य
उपसिक्ते ॥ ६ । ४ । ८ ॥ दान्तेभ्य इकण् । तैलकं शाकम् । उपसिक्तं संसृष्टमेव तत्र संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं
वचनम् । व्यञ्जनैः संस्कृष्टे उपसिक्त एव उपसिक्ते च व्यञ्जनैरेव ॥ तरति ॥ ६ । ४ । ९ ॥ दान्तादिकण् । औद्दु-
पिकुः ॥ नौद्विस्वरादिकः ॥ ६ । ४ । १० ॥ दान्तात्तरति । नाविकः । बाहुका स्त्री ॥ चरति ॥ ६ । ४ ।
११ ॥ दान्तादिकण् । हास्तिकः । दाधिकः ॥ पपदिरिकट् ॥ ६ । ४ । १२ ॥ दान्तात्चरति । पर्पिकी । अधिकी ॥
पदिकः । ६ । ४ । १३ ॥ पादात्चरतीकट् पद्वास्य । पदिकः ॥ श्वगणाद्या ॥ ६ । ४ । १४ ॥ चरनीकट् । श्वग-
णिकी । श्वागणिकः ॥ वेतनादेर्जीवति ॥ ६ । ४ । १५ ॥ दान्तादिकण् । वैतनिकः । वाहिकः ॥ न्यस्ताच्च
क्रयविक्रयादिकः ॥ ६ । ४ । १६ ॥ समस्तात् तेन जीवतीकः । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥ व-
स्नात् ॥ ६ । ४ । १७ ॥ तेन जीवतीकः । वस्निकः ॥ आयुधादीयश्च ॥ ६ । ४ । १८ ॥ तेन जीवतीकः ।
आयुधीयः । आयुधिकः ॥ व्रातादीनञ् ॥ ६ । ३ । १९ ॥ तेन जीवति व्रातीनाभार्यः ॥ निर्हृत्तेऽक्षयुतादेः ॥

६ । ४ । २० ॥ दान्तादिकण् । आक्षूतिकम् । जाङ्गामृहतिकं वैरम् ॥ भावादिमः ॥ ६ । ४ । २१ ॥ तेन निर्हुते
 पाकिमम् ॥ याचितापमित्याकण् ॥ ६ । ४ । २२ ॥ तेन निर्हुते ग्याचितकम् । आपमित्यकम् ॥ हरत्युत्स-
 स्नादेः ॥ ६ । ४ । २३ ॥ दान्तादिकण् । औत्सङ्गिकः । औडुपिकः ॥ भ्रूयादेशिकट् ॥ ६ । ३ । २४ ॥ दान्ता-
 ङ्गरति । भस्त्रिकी । भरटिकी ॥ विषधवीचधाद्वा ॥ ६ । ४ । २५ ॥ तेन हर्लीकट् । विवधिकी । वीवधिकी ।
 वैवधिकः ॥ कुट्टिलिकाया अण् । ६ । ४ । २६ ॥ अस्माद्दान्ताङ्गरति । कौटिलिकः । कर्मरिदिः ॥ ओजःस-
 लोम्भसो वर्तते ॥ ६ । ४ । २७ ॥ दान्तादिकण् । औजसिकः । साहसिकः । आम्भसिकः ॥ तं प्रत्यनोलोम्भे-
 पङ्कलात् ॥ ६ । ४ । २८ ॥ वर्त्ते इत्यर्थे इकण् । प्रतिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रा-
 तिकूलिकः । आनुकूलिकः । अकर्मकस्यापि दृतेयेति प्रतिलोमादेः क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया ॥ परेर्दुखपाङ्ग्वीत्
 ॥ ६ । ४ । २९ ॥ तृतीयान्ताद्वर्त्ते इत्यर्थे इकण् । पारिच्छलिकः । पारिपार्थिकः ॥ रक्षदुच्छतोः ॥ ६ । ४ । ३०
 ॥ द्वितीयान्तादिकण् । सामाजिकः । नागरिकः । बादरिकः ॥ पश्चिमत्स्यमृगार्थीद्वृघ्नति ॥ ६ । ४ । ३१ ॥
 द्वितीयान्तादिकण् । पाक्षिकः । मात्स्यिकः । मार्गिकः । अर्धग्रहणात्तत्पर्ययिभ्यो विशेषेभ्यश्च भवति ॥ परिपन्था-
 त्तिष्ठति च ॥ ६ । ४ । ३२ ॥ द्वितीयान्ताद् ध्रुवीकण् । पारिपन्थिकश्चौरः । अत एव निर्देशात्परिपन्थश्चस्येकणोऽ-
 न्यत्रापि वा परिपन्थदेशः । तेन परिपन्थं गच्छति ॥ परिपन्थात् ॥ ६ । ४ । ३३ ॥ द्वितीयान्तात्त्रिष्टुत्यर्थे इकण् ।
 पारिपथिकः ॥ अष्टद्वैल्लुति गर्ह्यं ॥ ६ । ४ । ३४ ॥ द्वितीयान्तादिकण् । द्वैगुणिकः । अष्टद्वैरिति किम् ? । दृ-
 ङ्ङि गृह्णातीति वाक्यमेव ॥ कुसीदादिकट् ॥ ६ । ४ । ३५ ॥ द्वितीयान्ताद् गर्हं गृह्णति । कुसीदिकी ॥ दशै-
 कादशादिकश्च ॥ ६ । ४ । ३६ ॥ द्वितीयान्ताब्जिन्धे गृह्णतीकट् । दशैकादशिका । दशैकादशादि-
 त्यत एव निपातनादकारान्तत्वम् । तच्च वाक्ये प्रयोगार्थम् । दशैकादशान् गृह्णाति । अन्ये दशैकादशगृह्णातीति

विद्युच्छन्ति । तदपि अथाधकान्यपि निपातनानीति न्यायादुपपद्यते ॥ अर्थपदपदोत्तरपदलालामप्रतिकण्ठात् ॥ ६
। ४ । ३७ ॥ द्वितीयान्ताद् गृह्णीकण् । आर्थिकः । पौर्वपदिकः । लालामिकः । प्रतिकण्ठिकः । अव्ययी-
भावसमासाश्रयणादिह न प्रतिगतः कण्ठः प्रतिकण्ठस्तं गृह्णाति ॥ परदारादिभ्यो गच्छति ॥ ६ । ४ । ३८ ॥
द्वितीयान्तेभ्य इकण् । पारदारिकः । गौरुदारिकः ॥ प्रतिपथादिकश्च ॥ ६ । ४ । ३९ ॥ द्वितीयान्ताद्गच्छतीकण् ।
प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥ माथोत्तरपदपदव्याकन्दान्दाच्चावति ॥ ६ । ४ । ४० ॥ द्वितीयान्तादिकण् । दा-
ण्डमाथकः । पादविकः । आक्रन्दिकः ॥ पञ्चात्यनुपदात् ॥ ६ । ४ । ४१ ॥ द्वितीयान्ताद्वावतीकण् । अनुपदिकः ॥
सुखान्तादिभ्यः पृच्छति ॥ ६ । ४ । ४२ ॥ द्वितीयान्तेभ्य इकण् । सौख्यतिकः । सौखरात्रिकः ॥ प्रभृतादि-
भ्यो ब्रुवति ॥ ६ । ४ । ४३ ॥ द्वितीयान्तेभ्य इकण् । प्रभृतिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणादयमिष्यते तेनेह न
। प्रभूतमर्थं ब्रुते इति । क्वचिदक्रियाविशेषणादपि । सौवर्गपनिकः ॥ माशब्द इत्यादिभ्यः ॥ ६ । ४ । ४४ ॥
ब्रुवतीकण् । माशब्दिकः । कार्यशब्दिकः ॥ शाब्दिकदाडुरिकलालाटिककौत्रकुटिकम् ॥ ६ । ३ । ४५ ॥ इक-
ण्प्रत्ययान्तं निपात्यते । शाब्दिको वैयाकरणः । दाडुरिको वादित्रकृत् । लालाटिकः प्रसक्तः सेवाकृत् । कौवकुटिको मि-
श्रुः ॥ समूहार्थात्समवेते ॥ ६ । ४ । ४६ ॥ द्वितीयान्तादिकण् । सामूहिकः । सामाजिकः ॥ पर्वदो ण्यः
॥ ६ । ४ । ४७ ॥ अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यः । पार्षथः । परिपच्छब्दादपीच्छन्त्ये । पारिषथः ॥ सेनाया
वा ॥ ६ । ४ । ४८ ॥ द्वितीयान्तात् समवेते ण्यः । सैन्यः । सैनिकः ॥ धर्माधर्माच्चरति ॥ ६ । ४ । ४९ ॥
द्वितीयान्तादिकण् । धार्मिकः । आधर्मिकः ॥ षष्ठया धर्म्यं ॥ ६ । ४ । ५० ॥ इकण् । शौल्कशालिकम् ॥ कृ-
नरादेरण् ॥ ६ । ४ । ५१ ॥ पष्ठयन्ताद्भ्यं । नारं नुर्धर्म्यम् । पैत्रम् । नारम् । नृशब्देनैव सिद्धे नरशब्दादिकण् मा
भूदिति तद्ग्रहणम् । माहियम् ॥ विभाजयित्त्विशसितुर्णीङ्लुक च ॥ ६ । ४ । ५२ ॥ पष्ठयन्ताद् धर्म्येऽण् । वै

भाजिन्नम् । वैशालम् ॥ अचक्रये ॥ ६ । ४ । ५३ ॥ षष्ठ्यन्तादिकण् । आपणिकः । लोकीहया धर्मातिक्रमेणापि
 अवक्रयो भवतीत्ययं धर्माद्भिद्यते ॥ तदस्य पण्यम् ॥ ६ । ४ । ५४ ॥ इकण् । आपूपिकः । किशारादेरिकट् ॥
 ॥ ६ । ४ । ५५ ॥ तदस्य पण्यमिति विषये । कीशरिकी । तगरिकी ॥ शालालुनो वा ॥ ६ । ४ । ५६ ॥ तद-
 स्य पण्यमिति विषये इकट् । शालालुकी । शालालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥ शिाल्पम् ॥ ६ । ४ । ५७
 ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् तच्छिष्यं वेत् । नार्त्तिकः । मादङ्गिकः । मृदङ्गादिशब्दा वादनार्थद्वत्तयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति न द्वय-
 द्दत्तयः । वत्पादनार्थद्वत्तिभ्यस्त्वनभिधानान्न अत एव कुम्भकारादावभिधेये मृदङ्गकरणादिभ्य एव प्रत्ययः । मादङ्गकर-
 णिकः ॥ मङ्कुलकक्षर्राखाऽण् ॥ ६ । ४ । ५८ ॥ तदस्य शिल्पमिति विषये । माङ्कुलकः । माङ्कुलिकः । शार्ङ्ग-
 रः । शार्ङ्गरिकः ॥ शीलम् ॥ ६ । ४ । ५९ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् । आपूपिकः ॥ अङ्स्थाच्छत्रादेरञ् ॥ ६ ।
 ४ । ६० ॥ तदस्य शीलमिति विषये । आस्यः । छात्रः । तापसः ॥ तूष्णीकः ॥ ६ । ४ । ६१ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् । तदस्य
 शीलमिति विषये की मल्ल् च निपात्यते । तूष्णीकः ॥ प्रहरणम् ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् । तत्प्रहरणं
 चेत् । आसिकः ॥ परश्वधाद्याण् ॥ ६ । ४ । ६३ ॥ तदस्य प्रहरणमिति विषये । पारश्वधः । पारश्वधिकः ॥ श-
 क्तियष्टीकण् ॥ ६ । ४ । ६४ ॥ तदस्य प्रहरणमिति विषये । शाक्तीकी । याष्टीकी ॥ वेष्टयादिभ्यः ॥ ६ ।
 ४ । ६५ ॥ तदस्यप्रहरणमित्यर्थे ढीकण् । ऐष्टीकी । ऐष्टिकी ॥ नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् ॥ ६ ।
 ४ । ६६ ॥ तदस्येत्यर्थे इकणन्तं निपात्यते । नास्तिकः । आस्तिकः । दैष्टिकः ॥ वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥ ६ । ४ ।
 ६७ ॥ तदस्येत्यर्थे इकण् । ऐकान्यिकः । वृत्त इति किम् ? । वर्तमाने वर्त्यति च न भवति । अपपाठ इति किम् ? ।
 एकमन्यदस्य दुःखमनुयोगे । वृत्तम् । अनुयोग इति किम् ? । स्वैराध्ययने गा भूत् । अन्ये तु अपपाठादन्यत्राप्यध्ययन-
 गात्रे प्रत्ययमिच्छन्ति ॥ बहुस्वरपूर्वादिकः ॥ ६ । ४ । ६८ ॥ प्रथमान्तात्पष्ठ्यर्थे तच्चेत्परीक्षायां वृत्तोऽपपाठः । ए-

कादशान्तिकः । अत्रायन्ये पूर्ववदन्यत्रापीच्छन्ति । द्वादशरूपिकः ॥ अक्षयं हितमस्मै ॥ ६ । ४ । ६९ ॥ इकण् ।
 आपूपिकः ॥ नियुक्तं दीयते ॥ ६ । ४ । ७० ॥ प्रथमान्ताच्चतुर्थ्यर्थे इकण् । तच्चैन्नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा
 दीयते । आग्रभोजनिकः ॥ आणामांसौदनादिको वा ॥ ६ । ४ । ७१ ॥ तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये ।
 श्राणिका । मांसौदनिका । पक्षे इकण् । श्राणिकी । मांसौदनिकी । अन्ये त्विकं नेच्छन्ति ॥ भक्तौदनाब्राणिकद
 ॥ ६ । ४ । ७२ ॥ तदस्मै नियुक्तं दीयते इति विषये । भक्तः । ओदनिकी । भाक्तिकः । औदनीकः ॥ ओदनशब्दा-
 दिकणं नेच्छन्त्यन्ये ॥ नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ॥ ६ । ४ । ७३ ॥ इकण् । नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः ॥
 तत्र नियुक्ते ॥ ६ । ४ । ७४ ॥ इकण् । शौलकशालिकः । दौवारिकः ॥ अगारान्तादिकः ॥ ६ । ४ । ७५ ॥
 तत्र नियुक्ते । देवारिकः ॥ अदेशकालादध्यायिनि ॥ ६ । ४ । ७६ ॥ सप्तम्यन्तादिकण् ॥ आशूचिकः । सा-
 न्ध्विकः । अदेशकालादिति किम् ? । स्वाध्यायभूमावध्यायी ॥ निकटादिषु वसति ॥ ६ । ४ । ७७ ॥ इकण् ।
 नैकटिकः । आरण्यिको भिक्षुः । वार्क्षमूलिकः ॥ सतीर्थ्यः ॥ ६ । ४ । ७८ ॥ समानतीर्थान्तत्र वसत्यर्थे यो नि-
 पात्यते समानस्य च सभावः । सतीर्थ्यः ॥ प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो व्यवहरति ॥ ६ । ४ । ७९ ॥
 इकण् । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । कांस्यप्रस्तारिकः । गौसंस्थानिकः । वांशकठिनिकः । बहुवचनं कठिनान्तेति स्व-
 रूपग्रहणव्युदासार्थं रुढर्थं च । प्रस्तारसंस्थानाभ्यां तदन्ताभ्यां केचिन्नेच्छन्ति ॥ संख्यादेश्चाहं दलुचः ॥ ६ । ४
 । ८० ॥ वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । चान्द्रायणिकः । द्वैचन्द्रायणिकः । संख्यादेरिति किम् । । परमपारायणमधीते ।
 चकारः केवलार्णः । आर्हदित्यत्राकारोऽभिविधौ । तेनार्हदर्थेऽपि भवति । द्विसाहस्रः । अलुच इति किम् ? । द्विशूषेण
 क्रीतेन क्रीतं द्विशौर्षिकम् ॥ गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥ ६ । ४ । ८१ ॥ इकण् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतकम्
 ॥ चन्द्रायणं च चरति ॥ ६ । ४ । ८२ ॥ अस्माद् द्वितीयान्ताद् गोदानादेश्च धरत्यर्थे इकण् । चान्द्रायणिकः ।

गौदानिकः ॥ देवव्रतादीन् ङिन् ॥ ६ । ४ । ८३ ॥ चरति । देवव्रती । महाव्रती ॥ ङकश्चाष्टाचत्वारिंशत्
 वर्षाणाम् ॥ ६ । ४ । ८४ ॥ चरत्यर्थे ङिन् । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यं तौ यलुक् च ॥
 ६ । ४ । ८५ ॥ चरति । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ क्रोशयोजनपूर्वाच्छताद्योजनाच्चाभिगमाह ॥ ६ । ४ ।
 ८६ ॥ पञ्चम्यन्तादिकण् । क्रौशशतिको मुनिः । यौजनशतिकः । यौजनिको दूतः ॥ तद्यात्येभ्यः ॥ ६ । ४ । ८७ ॥
 इकण् । क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । यौजनिको दूतः ॥ पथ इक्त् ॥ ६ । ४ । ८८ ॥ यात्यर्थे । पथिकी । द्वि-
 पथिकी । कठमकृत्वा इक्ड्वचनं परत्वात्समासान्ते कृतेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ नित्यं णः पन्थश्च ॥ ६ । ४ ।
 ८९ ॥ पथो याति । पान्थः । द्वैपन्थः ॥ शङ्कूत्तरकान्ताराजवारिस्थलङ्गलादेस्तेनाहते च ॥ ६ । ४ ।
 ९० ॥ पथिन्नन्ताद् याति चार्थे इकण् । शङ्कुपथिकः । औचरपथिकः । कान्तारपथिकः । आजपथिकः । वारिपथि-
 कः । स्थालपथिकः । जाङ्गलपथिकः ॥ स्थलादेर्मधुकर्मरिचेऽण् ॥ ६ । ४ । ९१ ॥ पथिन्नन्तादाहते । स्थालपथं ।
 मधुकं मरिचं वा । मधुकमरिच इति किम् ? । स्थालपथिकमन्यत् ॥ तुरायणपारायणं यजमानाधीयाने ॥ ६ ।
 ४ । ९२ ॥ यथासंख्यमिकण् । तौरायणिकः । पारायणिकः । पारायणिकः ॥ संशयं प्राप्ते ज्ञेये ॥ ६ । ४ । ९३ ॥ इकण् । सां-
 शयिकोऽर्थः । ज्ञेय इति किम् ! । संशयितरि मा भूत् ॥ तस्मै योगादेः शक्ते ॥ ६ । ४ । ९४ ॥ इकण् । यौगि-
 कः । सान्तापिकः ॥ योगकर्मभ्यां योक्तवौ ॥ ६ । ४ । ९५ ॥ चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्ते । योग्यः । कार्मुकम् ॥ य-
 ज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ६ । ४ । ९६ ॥ इकण् । आग्निष्टोमिकी ॥ तेषु देये ॥ ६ । ४ । ९७ ॥ यज्ञार्थेभ्यः
 सप्तम्यन्तेभ्यो देये इकण् । आग्निष्टोमिकम् । वाजपेयिकं भक्तम् ॥ काले कार्यं च भववत् ॥ ६ । ४ । ९८ ॥ देये
 प्रत्ययः । यथा वर्षासु भवं वार्षिकम् । तथा कार्यं देयं च । प्रत्ययस्य भावोऽत्रातिदिश्यते । नाभात्र इति द्विगोः परस्य लु-
 व् न । द्वैमासिकम् ॥ व्युष्टादिष्वण् ॥ ६ । ४ । ९९ ॥ देये कार्यं च । वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ बहुवचनादाकृतिगणो-

ड्यम् ॥ यथाकथाचापणः ॥ ६ । ४ । १०० ॥ देये कार्ये च । याथाकथाचम् । तेन हस्ताद्यः ॥ ६ । ४ । १०१ ॥ देये कार्ये च । हस्त्यम् ॥ शोभमाने ॥ ६ । ४ । १०२ ॥ टान्तादिकण् । कार्णवेष्टकिकं सुवम् । असमर्थ-
 नञसमासोऽप्यस्मिन् विषये भवति । कर्णवेष्टकाभ्यां न शोभते अकार्णवेष्टकिकम् ॥ कर्मवेष्टाद्यः ॥ ६ । ४ । १०३ ॥ वे-
 दान्तान्छोभमाने । कर्मण्यम् । शौर्यम् । शैर्यम् । कर्मण्यः । अकर्मण्यः । केचिपद्येस्थाने वेशं पवन्ति । वे-
 श्या नर्तकी ॥ कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ॥ ६ । ४ । १०४ ॥ टान्तादिकण् । मासिको व्याधिः पटः चा-
 न्द्रायणं प्रासादो वा । कालादिति किम् ? । चैत्रेण परिजयम् ॥ निर्दृष्टे ॥ ६ । ४ । १०५ ॥ कालार्थाद्वन्तादिकण्
 आद्विक्रम् ॥ नं भाविभूते ॥ ६ । ४ । १०६ ॥ कालार्थादिकण् । मासिक उत्सवः ॥ तस्मै भृताधीष्टे च ॥
 ६ । ४ । १०७ ॥ कालार्थादिकण् । मासिकः कर्मकर उपाध्यायो वा ॥ षण्मासादवयसि पयेकौ ॥ ६ । ४ ।
 १०८ ॥ कालार्थत्तिन निर्दृष्टे तं भाविनि भूते तस्मै भृताधीष्टे चेति विषये । षण्मास्यः । पण्मासिकः । अवयसीति
 किम् ? । षण्मास्यः ॥ समाया ईनः ॥ ६ । ४ । १०९ ॥ तेन निर्दृष्ट इत्यादिपञ्चकविषये ईनः । समीनः ॥ रा-
 त्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥ ६ । ४ । ११० ॥ समान्तात्तेन निर्दृष्टे इत्यादिपञ्चकविषये ईनः । द्विरात्रीणः । द्वयहीनः
 । द्विसंवत्सरीणः । द्विसमीनः । पक्षे इकण् । द्वैरात्रिकः । द्वैयन्धिकः । द्वैयहिक इति तु ब्रह्मशब्दात्समाहारद्विगौरिकणि
 । रात्र्यन्तादहरन्ताच्च परमपि समासान्तं बाधित्वानवकाशत्वादीन एव । तथा च समासान्तसंनियोगे लच्यमानो नादेशो
 न ॥ मानसंवत्सरस्याणकुल्लिजस्थानाम्नि ॥ ७ । ४ । १११ ॥ संख्याधीकाभ्यां परस्य ङिणतिं तद्धिते स्वरे-
 ष्वादेः स्वरस्य दृद्धिः । द्विकौटविकः । अधिककौटविकः । द्विषाष्टिकः । द्विसांवत्सरिकः । अशाणकुल्लिजस्येति किम्
 ? । द्वैशाणम् । द्वैकुल्लिजिकं । अनाम्नीति किम् ! । पाञ्चलोहितिकम् । द्वैन्नमिकः ॥ वर्धादथ्य वा ॥ ६ । ४ । ११२
 ॥ कालवाचिनो द्विगोस्तेन निर्दृष्ट इत्यादिपञ्चकविषये ईनः । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः ॥ संख्याधिकार्यां चर्षस्या-

भाविनि ॥ ७ । ४ । १८ ॥ जिणति तद्धिते स्वरैस्वादेः स्वरस्य वृद्धिः । द्विर्वापिकः । अधिकर्वापिकः । अभाविनी-
 ति किम् ? । द्वैवर्षिकं धान्यम् । अधीष्टुतयोः प्रत्ययो न भाविनीति प्रतिज्ञेयो न । गम्यते ह्यत्र भविष्यत्ता न तु प्रत्य-
 यार्थः ॥ प्राणिनि भूते ॥ ६ । ४ । ११२ ॥ कालार्थवर्षान्ताद् द्विगोरः । द्विवर्षो वत्सः । प्राणिनीति किम् ? ।
 द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विर्वापिकः सरकः ॥ मासाद्वयसि यः ॥ ६ । ४ । ११३ ॥ द्विगोभूते । द्विमास्यशिशुः ।
 वयसीति किम् ? । द्वैमासिको व्याधिः ॥ ईनञ् च ॥ ६ । ४ । ११४ ॥ मासाद्भूते यो वयसि । मासीनो मास्यो दो-
 रकः । अकारो वृद्धिहेतुत्वेन पुंञ्ज्वाभावार्थः ॥ षण्मासाद्ययणिकण् ॥ ६ । ४ । ११५ ॥ कालार्थाद् भूते वयसि-
 । षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः शिशुः ॥ सोऽस्यब्रह्मचर्यतद्धतोः ॥ ६ । ४ । ११६ ॥ प्रथमान्तात् का-
 लार्थात् इकण् । मासिकं ब्रह्मचर्यम् । मासिकस्तद्वाच् ॥ ६ । ४ । ११७ ॥ तदस्येकण् ॥ जैनमहिकं
 देवागमनम् ॥ एकागाराचौरैः ॥ ६ । ४ । ११८ ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये इकण् । ऐकागारिकः । चौरै नि-
 यमार्थं वचनम् । तेनेह न एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः ॥ चूडादिभ्योऽण् ॥ ६ । ४ । ११९ ॥ तदस्य प्रयोज-
 नमिति विषये । चौडम् । श्राद्धम् ॥ विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ॥ ६ । ४ । १२० ॥ तदस्य प्रयोजनमिति वि-
 षये यथासंख्यमण् । वैशाखोमन्थः । आपाढो दण्डः ॥ उत्थापनादेरीयः ॥ ६ । ४ । १२१ ॥ तदस्य प्रयो-
 जनमिति विषये । उत्थापनीयः । उपस्थापनीयः ॥ विशिखिपद्विप्ररिसमापेरेनात् सपूर्वपदात् ॥ ६ । ४ ।
 १२२ ॥ तदस्य प्रयोजनमिति विषये ईयः । गृहप्रवेशनीयम् । आरोहणीयम् । गोपपदनीयम् । प्रपापूर्णीयम् । अङ्ग-
 समापनीयम् ॥ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपौ ॥ ६ । ४ । १२३ ॥ तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यथासंख्यम् ।
 स्वर्ग्यम् । आयुष्यम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अत्रेकणो लुप् ॥ समयात् प्राप्तः ॥ ६ । ४ । १२४ ॥
 प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे इकण् चेत् समयः सामयिकं कार्यं ॥ ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ६ । ४ । १२५ ॥ प्रथमान्तेभ्यः सोऽ-

ऽस्य प्राप्त इत्यर्थे । आर्तवं फलम् । औपवस्त्रम् ॥ कालाद्यः ॥ ६ । ४ । १२६ ॥ सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे काल्यस्ता-
 पसः । काल्या मेधाः ॥ दीर्घः ॥ ३ । ४ । १२७ ॥ कालात्प्रथमान्तादस्येत्यर्थे इकण् प्रथमान्तश्चेदीर्घः । कालिकम्-
 णम् । योगविभागादिकण् ॥ आकालिकमिकश्चाद्यन्ते ॥ ६ । ४ । १२८ ॥ आकालादिक इकण् च भवत्यर्थे
 आदिरेव यद्यन्तः । आकालिकोऽनध्यायः । पूर्वद्युर्गस्मिन् काले षष्ठोऽपरेदुरप्यातस्मात् कालाद्भवतीत्यर्थः । आका-
 लिका आकालिकी वा विद्युत् । आजन्मकालमेव स्याज्जन्मानन्तरनाशिनीत्यर्थः ॥ त्रिशद्विंशतेर्दोऽसंज्ञायामा-
 हैदर्थे ॥ ६ । ४ । १२९ ॥ त्रिशकम् । विशकम् । विशकः आर्हदर्थे इत्यभिधावाकारः । असंज्ञायामि-
 मिति किम् ? । त्रिशत्कम् । विशत्कम् ॥ संख्याडतेश्चाशत्तिष्ठेः कः ॥ ६ । ४ । १३० ॥ त्रिशद्विंशति-
 भ्यामार्हदर्थे द्विकम् । बहुकम् । गणकम् । यावत्कम् । कतिकम् । त्रिशत्कम् । विशत्कम् । अशत्तिष्ठेरिति किम् । चा-
 त्त्वारिंशत्कम् । साप्ततिकम् ॥ षाष्टिकम् ॥ कसमासेऽध्यर्धः ॥ १ । १ । ४१ ॥ संख्यावत् । अध्यर्धकम् । अध्यर्ध-
 शूर्पम् ॥ अर्धपूर्वपदः पूरणः ॥ १ । १ । ४२ ॥ कसमासे संख्यावत् । अर्धपञ्चकम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् ॥
 शतात्केवलादतस्मिन्येकौ ॥ ६ । ४ । १३१ ॥ आर्हदर्थे । शत्यम् । शतिकम् । केवलादिति किम् । द्विशतकम् ।
 अतस्मिन्निति किम् । शतकं स्तोत्रम् । अत्रहि प्रकृत्यर्थ एव श्लोकाध्यायशतं प्रत्ययान्तेनाभिधीयते अन्यस्मिन्सु शते भ-
 वत्येव शत्यं शतिकं शाकदशतम् ॥ वातोरिकः ॥ ६ । ४ । १३२ ॥ संख्याया आर्हदर्थे । यावत्कम् । यावत्क-
 म् । विधानसामर्थ्यादिकारलोपो न ॥ कार्षापणादिकट् प्रतिश्रास्य वा ॥ ६ । ४ । १३३ ॥ आर्हदर्थे । कार्षा-
 पणिकी । प्रतिकी ॥ अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥ ६ । ४ । १३४ ॥ आर्हदर्थे इकट् । अर्धपलिकम् । अर्धकं-
 सिकम् । अर्धकर्षिकी ॥ कंसार्धात् ॥ ६ । ४ । १३५ ॥ आर्हदर्थे इकट् । कंसिकी । अर्धिकी ॥ सहस्रश-
 तमानादण् ॥ ६ । ४ । १३६ ॥ आर्हदर्थे । केकणोरपवादः । साहस्रः । शतमानः । वसनादित्यत्र सहस्रश-

मिति । यत्र तु संख्याविधोपायगणे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । मायिकम् ॥ अर्धात्परिमाणस्यानतो वा त्वादेः ॥
७ । ४ । २० ॥ डिणति तद्धिते स्वरेच्वादेः स्वस्य वृद्धिः । अर्धकौडविक्रम । आर्द्धकौडविक्रम । अनत इति क्रिम ? ।
अर्धमस्थिकम् । आर्द्धमस्थिकम् । आदिविकल्प उत्तरवृद्धयनपक्ष इति भवत्येव । अतः प्रतिषेधादाकारस्य वृद्धिः स्या-
देव । तेनार्धस्वारीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न ॥ तस्य यापे ॥ ६ । ४ । १५ ? ॥ यथोक्तमिफणादयः । प्रास्थिकम् ।
स्वारीकम् ॥ वातपित्तश्लेष्मसंनिपाताच्छमनकोपने ॥ ६ । ४ । १५२ ॥ पृथग्नाद्यथोक्तमिफण । वातिकम् ।
पैचिकम् । श्लेष्मिकम् । सान्निपातिकम् ॥ हेतौ संयोगोत्पाते ॥ ६ । ४ । १५३ ॥ पृथग्नाद्यथोक्तं प्रत्ययाः ।
शतयः । शक्तिको दानुसयोगः । सौम्यहणिको भूमिकम्पः ॥ पुत्राथेयौ ॥ ६ । ४ । १५४ ॥ पृथग्नाद्धितौ चेद्धेतुः
सयोग उत्पातो वा । पुत्र्यः । पुत्रीयः ॥ द्विस्वरब्रह्मवर्चसाथोऽसंख्यापरिमाणाद्वादेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥ प-
पृथग्नाद्धितौ संयोगोत्पाते । धन्यः । ब्रह्मवर्चस्यः । गव्य इति तु गोस्वरे य इति भविष्यति । संख्यादिवर्जनं क्रिम ? ।
पञ्चकः । प्रास्थिकः । आश्विकः । गाणिकः ॥ पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चात् ॥ ६ । ४ । १५६ ॥ पृथग्नात्तस्य
हेतुः संयोगोत्पात इति विषये । पार्थिवः । सार्वभौमः । ईशो ज्ञातः संयोगोत्पातरूपो हेतुर्वा ॥ लोकसर्वलोका-
ज्ज्ञाते । ६ । ४ । १५७ ॥ पृथग्नादिकण् । लौकिकः । सार्वलौकिकः ॥ तदन्नास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदा-
शुल्कं देयम् ॥ ६ । ४ । १५८ ॥ यथोक्तं प्रत्ययः ॥ वृद्धिः, पञ्चकं शतम् । आयः, पञ्चको ग्रामः । लाभः, पञ्चकः ।
पटः । उपदा लब्धा, पञ्चको व्यवहारः । शुल्कम्, पञ्चकं शतम् । एवं शतं शतकम् । पञ्चको देवदत्तः । वृद्ध्यादिग्रहणं
क्रिम ? । पञ्चमूल्यमस्मिन्नस्मै वा दीयते ॥ प्ररणाद्धीदिकः ॥ ६ । ४ । १५९ ॥ प्रथमान्तादस्मिन्नस्मै वा दीयते
इत्यर्थयोः प्रथमान्तं चेद्वृद्ध्यादि । इकणिकटोरपवादः । द्वितीयमस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादि देयम् । द्वितीयकः । अधि-
कः ॥ आगाथेकौ ॥ ६ । ४ । १६० ॥ तदस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्याद्यन्यतरं देयमिति विषये । भागिकः । भागिकः ॥

तं पचति द्रोणाह्वाञ् ॥ ६ । ४ । १६१ ॥ द्रौणी । द्रौणिकी स्थाली गृहिणी वा ॥ संभवद्वचहरतोश्च ॥ ६ ।
 ४ । १६२ ॥ द्वितीयान्तात्पचति यथोक्तं प्रत्ययः । आथेयस्य प्रमाणान्तिकेण धारणं सम्भवं । अतिरेकेणावहारः ।
 प्रास्थिकी स्थाली ॥ पात्राचिताढकादीनो वा ॥ ६ । ४ । १६३ ॥ द्वितीयान्तात् पचदाद्यर्थे । पात्रीणा । पात्रि-
 की । आचीतीना । आचितिकी । आढकीना । आढकिकी ॥ द्विगोरीनेकदौ वा ॥ ६ । ४ । १६४ ॥ पात्राचिता-
 ढकान्ताद् द्वितीयान्तात्पचदाद्यर्थे । पक्षे इकण् तस्य चानाम्नीत्यादिना लुप् , नानयोविधानवलात् । द्विपात्रीणा । द्वि-
 पात्रिकी । द्विपात्री । द्वयाचितीना । द्वयाचितिकी । द्वयाढकीना । द्वयाढकिकी । द्वयाढकी ॥ कृल्लिजा-
 द्वा लुप् च ॥ ६ । ४ । १६५ ॥ द्विगोद्वितीयान्तात्पचदाद्यर्थे इनेकदौ वा । पक्षे इकण् तस्य च वा लुप् । द्विकुलि-
 जीना । द्विकुल्लिजिकी । द्विकुल्लिजी । द्वैकल्लिजिकी । अन्ये तु लुब् विकल्पं न मन्यन्ते ॥ वंशादेर्भारारुद्धहृदाव-
 हत्सु ॥ ६ । ४ । १६६ ॥ वंशादेः परो यो भारस्तदन्ताद् द्वितीयान्ताद्देश्वर्थेषु यथोक्तं प्रत्ययः । वांशभारिकः । कौ-
 दभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरतिः । अपरोऽर्थो भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हरदादिष्वर्थेषु य-
 थोक्तं प्रत्ययः । वांशिकः । कौटिकः । बाल्वजिकः । भारादिति किम् । एकं वंशं हरति ॥ द्रव्यवस्नात्केकम् ॥
 ६ । ४ । १६७ ॥ द्वितीयान्ताद्धरत्याद्यर्थे यथासंख्यम् । द्रव्यकः । वस्निकः ॥ सोऽस्य भृत्तिवस्नांशम् ॥ ६ ।
 ४ । १६८ ॥ यथाविहितं प्रत्ययः । पञ्चकः कर्मकरः पटोग्रामो वा साहस्रः ॥ मानम् ॥ ६ । ४ । १६९ ॥ प्रथ-
 मान्तात्पृथ्वर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यन्तं चेन्मानम् । द्रौणिकः । खारीको राशिः । मानसंवत्सरोऽयादौ संवत्सग्रहणात् ॥
 कालो न मानग्रहणेन गृह्यते । तेन मासोमानमस्येऽयादौ न प्रत्ययः ॥ जीवितस्य सन् ॥ ६ । ४ । १७० ॥ जीवि-
 तमानार्थस्त्रयतात्पृथ्वर्थे यथोक्तं प्रत्ययस्तस्य च न लुप् । षाष्टिकः । द्विषाष्टिको ना । वृत्तौ वर्षशब्दलोपात्पृथ्यादयो
 जीवितमानं भवन्ति । यथा श्रतायुर्वं पुरुष इति । मानमित्यनेनैव सिद्धे प्रास्थिक इत्यादौ त्रीणादय एव भेयास्त एव च

प्रत्ययार्थः अत्र तु जीवितं मेयं पुरुषस्तु प्रत्ययार्थं इत्येतदर्थं छुब्भभावार्थं वेदम् ॥ संख्यायाः संघसूत्रपाठे ॥ ६ ।
 ४।१७१ ॥ अस्मात्स्यन्तादस्य मानमित्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः षष्ठ्यर्थश्चसङ्घः सूत्रं पाठो वा । पञ्चकः संघः । अष्टकं पा-
 णिनीयं सूत्रम् । अष्टकः पाठः । संघसूत्रपाठ इति किम् ! । पञ्चतयं पदम् । तयद्-बाधनार्थं वचनम् । अभेदरूपापन्ने
 संघादौ तयायटोर्वायकमिदम् । भेदरूपापन्ने तु तयहेव । स्याद्वादाश्रयणाच्चान्न भेदाभेदयोः सम्भवः ॥ नाग्नि ॥ ६ ।
 ४ । १७२ ॥ संख्यायार्त्तदस्य मानमित्यर्थे ग्रययः । पञ्चकाः शकुनयः । योगविभागकरणात् पञ्चकास्त्रिका इति स्वार्थे
 एव वा प्रत्ययः ॥ विंशत्यादयः ॥ ६ । ४ । १७३ ॥ तदस्य मानमित्यर्थे साधवो नाग्नि । द्वौ दश तौ मानमेपां
 विशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अक्षीतिः । नवतिः । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नि-
 द्युतम् । प्रयुतम् । अर्बुदम् । न्यर्बुदम् । बहुवचनाल्लक्ष्यकोटिलखर्वनिखर्वादयः पङ्क्तिः । पङ्क्तिः छन्दः । यदत्र लक्षणे-
 नानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । लिङ्गसंख्यानियमश्च विंशत्याद्याशतादिति सिद्धः ॥ त्रैशं चत्वारिंशम् ॥
 ॥ ६ । ४ । १७४ ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशदित्येताभ्यां तदस्यमानमित्यर्थे ऽण् नाग्नि ईशानि । चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि
 ॥ पञ्चदशद्वर्गे वा ॥ ६ । ४ । १७५ ॥ एतौ तदस्य मानमित्यर्थे वर्गोऽर्थे वा इत्प्रत्ययान्तौ निपात्येते । पञ्चत् । दशत् । पञ्च-
 पञ्चकः । दशको वर्गः ॥ रतोमे इट् । ६ । ४ । १७६ ॥ संख्यायार्त्तदस्य मानमिति विषये । विंशः स्तोमः । त-
 महति ॥ ६ । ४ । १७७ । यथाविधि प्रत्ययः । वैषिकः । साहस्र । भोजनमर्हतीत्यादावनभिधानान्न ॥ दण्डादेर्यः
 ॥ ६ । ४ । १७८ ॥ द्वितीयान्तादहति । दण्डयः । मुसस्यः । अर्घ्यः ॥ यज्ञादियः ॥ ६ । ४ । १७९ ॥ द्वितीया-
 न्तादहति । यज्ञियो देशः ॥ पात्रान्तौ ॥ ६ । ४ । १८० ॥ द्वितीयान्तादहति । पात्र्यः । पात्रियः ॥ दक्षिणा-
 कडङ्गरस्थालीचिलादीययौ ॥ ६ । ४ । १८१ ॥ द्वितीयान्तादहति । दक्षिणीयो दक्षिण्यो • गुरुः । कडङ्गरीयो कड-
 ङ्गरीयौ । कडङ्गरं मापादिकाष्टम् । स्थालीबिलीयाः स्थालीबिल्यास्तण्डुलाः ॥ छेदादेर्नित्यम् ॥ ६ । ४ । १८२ ॥

द्वितीयान्तादहति यथोक्तं प्रत्ययः । नित्यमित्यर्हतीत्यस्य विशेषणम् । छैदिकः । भैदिकः ॥ विरागाद् विरङ्गश्च ॥ ६ । ४ । १८३ ॥ द्वितीयान्ताभित्यमर्हत्यर्थे यथाविधि प्रत्ययः । वैरङ्गिकः ॥ शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥ ६ । ४ । १८४ ॥ द्वितीयान्ताच्चिरमर्हत्यर्थे । शीर्षच्छेद्यशौरः । शैर्षच्छेदिकः ॥ शालोनकौपीनात्त्विजीनम् ॥ ६ । ४ । १८५ ॥ एते तमर्हतीत्यर्थे । इनवन्ता निपात्याः । शालीनोऽधुष्टः । अकारस्य वृद्धिनिमित्तत्वात्पुंवद्भावो न । शालीनाभार्यः । कौपीनं पापकर्ममिति । आत्विगीनो यजमानः ऋत्विग् वा ॥ इतीकणधिकारः ॥

॥ यः ॥ ७ । १ । १ । ? ॥ यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामस्तत्रेयादवर्गं य इत्यधिकृतं श्रेयम् ॥ वहतिरथयुगप्रसङ्गात् ॥ ७ । १ । २ ॥ तमित्यनुवर्त्तते । द्वितीयान्ताद्यः । रथ्यः । द्विरथ्यः । युग्यः । इहानभिधानात् कालसंज्ञकं गुणंवदति राजा । इदमर्थविवक्षायामण्वाधनार्थं युगग्रहणम् । प्रासङ्गो वत्सदमनस्कन्धकाष्ठम् । प्रासङ्ग्यः । यत्स्वन्यत् यत्प्रासङ्गादागतं प्रासङ्गमिति तद्वदति न भवत्यनभिधानात् । अलुवर्थं रथग्रहणम् । तेन द्विगौ रूपद्वयं संपन्नम् ॥ धुरो घैयण् ॥ ७ । १ । ३ ॥ द्वितीयान्ताद्वदति ॥ न चि तद्धिते ॥ २ । १ । ६५ ॥ वीः परयोर्नामिनो दीर्घः । धुयः । यिति किम् ? । गीवत् । तद्धित इति किम् ? । गीर्यति । गीर्यते । कीर्यते । केचित्तु क्यनक्यङोरपि प्रतिषेधमिच्छन्ति । पुर्यामित्यादौ तु वहिरङ्गस्य यत्वस्यासिद्धत्वात् न भवति । घोरयः ॥ वामाद्यादेरीनः ॥ ७ । १ । ४ ॥ घुरन्तादमन्ताद्वदति । वामधुरीणः । सर्वधुरीणः ॥ ७ । १ । ५ ॥ घुरन्तादमन्ताद्वदति । एकधुरः । एकधुरीणः ॥ हलसीरादिकण् ॥ ७ । १ । ६ ॥ तं वहत्यर्थे । हलिकः । सैरिकः ॥ शकटादण् ॥ ७ । १ । ७ ॥ तं वहत्यर्थे । शकटो गौः । ननु तस्येदमिति शकटादण् हलसीरादिकण् इति हलसीराभ्यामिकण् च सिद्ध एव । सत्यम् । रथवदेव तदन्तार्थमुपादानम् । तेनात्रापि द्विगौ रूपद्वयम् । अन्ये तु शकटहलसीरेभ्य इदमर्थविवक्षायां प्रत्ययमिच्छन्ति न वहत्यर्थे । हलसीराभ्यां तु तदन्तविधिनेच्छ-

न्येष ॥ विध्यस्थानन्देन ॥ ७ । १ । ८ ॥ द्वितीयान्ताद्यः । पद्याः शर्कराः । अनन्देनेति किम् ॥ चौरं विध्य-
 ति वैत्रः । पादौ विध्यन्ति शर्कराः सुलेनेत्यत्र तु अप्रधानस्य सापेक्षत्वान्न । साधनप्रधाने हि तद्धिते क्रियाप्रधानमेव ।
 अनभिधानाद्वा । सुलेन पद्या इत्युक्ते हि सुलस्योपलक्षणत्वं सह योगो वा प्रतीयते न व्यधनं प्रति करणत्वम् ॥ अन-
 गणाल्लब्धरि ॥ ७ । १ । ९ ॥ अमन्ताद्यः । धन्यः ॥ गण्यः ॥ गोऽन्नात् ॥ ७ । १ । १० ॥ अमन्ताल्लब्धरि ॥ अन-
 आनः ॥ ह्यपद्यतुल्यसूत्यवद्यपध्यवचयस्यधेत्सुब्धागार्हपत्यजन्यधर्म्यम् ७ । १ । ११ ॥ एतेऽर्थविशेषेषु
 यान्ता निपात्याः । द्व्यमौषधम् । पद्यः । पङ्कः । तुल्यं भाण्डम् । मूल्यं धान्यम् । वश्यो गौः । पध्यमोदनादि । वय-
 स्यः सखा । धेनुष्याः पीतदुग्धा गौः । गार्हपत्यो नामाग्निः । जन्या वरवयस्याः । धर्म्यं सुलम् । नौचिवेण तार्य-
 धध्ये ॥ ७ । १ । १२ ॥ यथासंख्यं यः । नाव्या नदी । त्रिष्यो गजः ॥ न्यायार्थावृत्तपेते ॥ ७ । १ । १३ ॥
 यः । न्यायम् । अर्थ्यम् ॥ मतमदस्य करणे ॥ ७ । १ । १४ ॥ यः । करणं साधकतमं कृतिर्वा । मत्स्यम् । मघ-
 ॥ तत्र साधौ ॥ ७ । १ । १५ ॥ यः । सभ्यः ॥ पध्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् ॥ ७ । १ । १६ ॥ तत्र सा-
 धौ । पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥ भक्ताणाः ॥ ७ । १ । १७ ॥ तत्र साधौ । भाक्तः शा-
 ल्लिः ॥ पर्वदे ष्यणौ ॥ ७ । १ । १८ ॥ तत्र साधौ । पार्यदः । पार्यदः । परिपदोऽपीच्छन्त्यन्ते ॥ सर्वजना-
 ष्येनवौ ॥ ७ । १ । १९ ॥ तत्र साधौ । सार्वजन्यः । सार्वजनीनः ॥ प्रतिजनादेरीनव् ॥ ७ । १ । २० ॥ त-
 त्र साधौ । प्रातिजनीनः । आनुजनीनः ॥ कथादेरिक्कण् ॥ ७ । १ । २१ ॥ तत्र साधौ । फाधिकः । वैकथिकः ॥
 देवतान्तात्तदर्थे ॥ ७ । १ । २२ ॥ यः । अग्निदेवत्यं हविः ॥ पाद्याद्यै ॥ ७ । १ । २३ ॥ एतौ तदर्थे या-
 न्तौ निपात्यौ । पाद्यम् । अर्धम् ॥ एयोऽतिथेः ॥ ७ । १ । २४ ॥ तदर्थेऽर्थे । आतिथ्यम् ॥ साथैश्चात्तवः ॥
 ॥ ७ । १ । २५ ॥ अधिकारोऽयम् । केवलस्य वक्ष्यमाणो विधिर्वदितव्यः ॥ हलस्य कर्षे ॥ ७ । १ । २६ ॥ यः

र्भोगीनः ॥ इनेऽध्यात्मनोः ॥ ७ । ४ । ४८ ॥ अत्यरवरादेर्लुग । आत्मनीनः ॥ पञ्चसर्वविश्वज्ञानात्क-
 र्मधारये ॥ ७ । १ । ४१ ॥ तस्यै हिते । ईनः । पञ्चजनीनः । सर्वजनीनः । निश्चजनीनः । कर्मधारय इति क्रिय ॥ ।
 पञ्चानाशनाय हितः पञ्चजनीयः ॥ मरुत्सर्वादिक्व ॥ ७ । १ । ४२ ॥ जनात्कर्मधारयद्युत्तरतस्यै हिते । माहाज-
 निकः । सार्वजनिकः ॥ सर्वाणो या ॥ ७ । १ । ४३ ॥ तस्यै हिते । सर्वः । सर्वीयः ॥ परिणामिनि-
 त्दर्थं ॥ ७ । १ । ४४ ॥ चतुर्थ्यन्ताद्धेतौ यथाधिकृतं प्रत्ययः । अङ्गारीयाणि काष्ठानि । शंक्वयं दारु । परिणामिनी-
 ति क्रिय ? । लदकाय क्लृपः । तदर्थे इति क्रिय ॥ । मृदाय वषाणूः । यवाणूमृशतया परिणमते न तु तदर्थी अथवा तदर्थ-
 इति चतुर्थीविशेषणम् । तदर्थे या चतुर्थी तदन्तात्प्रत्ययः । इह तु सम्पद्यती चतुर्थीति न भवति ॥ चर्मण्यञ् ॥ ७
 । १ । ४५ । चतुर्थ्यन्तात्तदर्थे परिणामिनि । वाघ्रं चर्म ॥ ऋषभोपानहाञ्ज्यः ॥ ७ । १ । ४६ ॥ चतुर्थ्यन्तात्प-
 रिणामिनि तदर्थे । आर्षभ्यो वत्सः । औपानशो सुक्षः । चर्मण्यपि परिणामिनि परत्यादयेव । औपानशं चर्म ॥ छ-
 दिर्वलेरेषण् ॥ ७ । १ । ४७ ॥ चतुर्थ्यन्तात्परिणामिनि तदर्थे । छादिषेयाणि तृणानि । चालेयास्तण्डुलाः । चर्म-
 ण्यपि परत्यादयेव । छादिषेथ चर्म । औपषेय इति तूषेयशब्दात्सर्वाधिके मन्नाद्यणि भविष्यति । अत उपधेः स्वाथे
 ष्यणिति नारम्भणीयम् ॥ परिखाऽस्य स्यात् ॥ ७ । १ । ४८ ॥ अस्मात्स्यन्तात्पृथगेथे परिणामिनि ष्यण् सा
 चेतराम्भाव्या । पारिलेख्य इष्टकाः । पारिणामिनीलेख । परिखास्य नगरस्य स्यात् ॥ अत्र च ॥ ७ । १ । ४९ ॥ स्य-
 परिखायाः स्यादिति सम्भाव्यायाः स्यन्तायाः सप्तमर्थे ष्यण् । पारिलेखी भूमिः ॥ तद् ॥ ७ । १ । ५० ॥ स्य-
 न्तात्स्यादिति संभाव्यात्पृथगेथे परिणामिनि सप्तमर्थे च यथाधिकृतं प्रत्ययः । प्राकारीया इष्टकाः । परशव्यमयः । प्रा-
 सादीयो देशः ॥ ॥ इतीयाधिकारः ॥
 तस्यादौ क्रियायां यत् ॥ ७ । १ । ५१ ॥ राजाकुट्टं राज्ञः । क्रियायामिति क्रियं ? । राज्ञोऽर्होपणिः ।

राशि एकस्मिन् उपमानोपमेयभावाभावादुचरेण न सिध्यतीति वचनम् । यदा तु सगरादे राज्ञो वृत्तस्याहं इदानीन्तनः
 कश्चिद्राजेति भेदविवक्षा तदोचरेणैव सिद्धम् ॥ स्यादेरिवे ॥ ७ । १ । ५२ ॥ क्रियायां वत् । अश्वघाति चैत्रः ।
 देववत् पश्यन्ति शुनिम् । क्रियायामित्येव । गौरिव गवयः । देवदत्तवत्स्थूलः इत्यादि तु तुल्यायामस्तौ भवतौ वाध्या-
 ह्नियमाणायामविष्यति । ऋचं ब्राह्मणवदयं गायामधीत इत्यत्र तु सापेक्षत्वान्न प्रत्ययः ॥ मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥
 १ । १ । २४ ॥ पदं न । मनुष्वत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् ॥ तत्र ॥ ७ । १ । ५३ ॥ इवार्थे वत्स्यात् । छुन्नवत्साकिते
 परिखा । अक्रियार्थ आरम्भः ॥ तस्य ॥ ७ । १ । ५४ ॥ इवार्थे क् । चैत्रवन्मैत्रस्य भूः । अक्रियाविषयसाहचर्या-
 र्थ आरम्भः ॥ भावे त्वत्तल् ॥ ७ । १ । ५५ ॥ षष्ठ्यन्तात् । भवतोऽस्मात् अभिधानप्रत्ययाविति भावः शब्दस्य
 प्रष्टचिनिमित्तम् । द्रव्यसंसर्गं भेदको गुणः । तत्र जातिगुणाज्जातिगुणे गोत्वम् । गोता शुक्लत्वम् । शुक्लता । समास-
 कृतच्छित्तेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपा व्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् । औप-
 गवत्वम् । रूढयादौ तु जातिरेवाभीधीयते । गौरत्वम् । गर्गत्वम् । पञ्चालत्वम् । युगपदपत्यजनपदाभिधा-
 यिनः पञ्चालशब्दात्तु भावप्रत्ययेन जातिसंहतिरभिधीयते । यथा धवखदिरत्वमिति जातिसंहतिः । सत्वम् । सत्ता ।
 द्विस्थादेः स्वरूपे । द्वित्यत्वम् । एवं गोजातेर्भावो गोत्वं गौर्तेति गोशब्दस्य स्वरूपम् । एवं देवदत्तत्वं चन्द्रत्वं सूर्यत्वं
 दिक्त्वमाकाशत्वमाशत्वमिति स्वरूपमेवोच्यते एके तु यदृच्छाशब्देषु शब्दस्वरूपं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो वा प्रष्टचिनिमित्त-
 मिति मन्यन्ते । अन्ये तु दिश्यत्वं देवदत्तत्वमिति वयोऽवस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं चन्द्रत्वं सूर्यत्वमिति कालाव-
 स्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं दिक्त्वमाकाशत्वमाशत्वमिति उपचरितभेदव्यक्तिसमवेतं सामान्यं प्रत्ययार्थ इति व-
 दन्तोऽत्रापि जातिमेव त्वत्तादिप्रत्ययप्रष्टचिनिमित्तमभिदधति ॥ त्वन्ते गुणः ॥ ३ । २ । ५९ ॥ परतः स्यन्तू-
 पुंष्वत् पट्व्या भावः पटुत्वम् । पटुता ॥ प्राक् त्वाद्गडुलादेः ॥ ७ । १ । ५६ ॥ त्वत्तावधिकृतौ ज्ञेयौ । तत्रैवो-

दाहरिष्येते । अपवादैः समावेशार्थः कर्मणि विधानार्थश्चाधिकारः । अगङ्गलादेरिति किम् ? । गाङ्गुत्यम् । कामण्डल-
 वम् । गङ्गुलादेरपि केचिदिच्छन्ति ॥ नन्तत्पुरुषाद्बुधादेः ॥ ७ । १ । ५७ ॥ प्राक्त्वाश्वतरुवेव स्यातामित्यधि-
 कृतं ज्ञेयम् । अशुक्लत्वम् । अशुक्लता अपतित्वम् । अपतित्वा । अबुधादेरिति किम् ! । आबुध्यम् । आचतुर्यम् ।
 अबौध्यमिति नञ्समासो भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये । दृथणादिवाधनार्थं सूत्रम् ॥ पृथग्यादेरिमन् वा ॥ ७ । १ ।
 ५८ ॥ भावे प्राक्त्वादित्यधिकाराच्चतलो च । वाचनानादणारिपि ॥ पृथुसुदुश्याकृशहदपरिदृढस्य ऋतो रः
 ॥ ७ । ४ । १९ ॥ इमनि णीष्ठेयसुपु च । केचित्तु दृढशब्दस्यापीच्छन्ति ॥ अन्त्यस्वरादेः ॥ ७ । ४ । ४३ ॥
 इमनि णीष्ठेयसुपु च छक् । मथिमा । पृथुत्वम् । पृथुता । पार्थवम् । मृदुत्वम् । मृदुता । मार्दवम् ॥ मिय-
 स्थिरस्फिरोरुगुरुषुलत्प्रदीर्घदृढन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फावरगर्बहृन्नपद्राघवर्षदृन्दम् ॥ ७ । ४ ।
 ३८ ॥ यथासम्भवं णीष्ठेयसुपु । प्रेमा । दृढादेराकृतिगतावादिमन् स्थेमा । वरिमा । गरिमा । वंदिमा । त्रपिमा ।
 द्राघिमा । वर्षिमा । दृन्दिमा ॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रभुद्रस्यान्तस्थादेशुणश्च नामिनः ॥ ७ । ४ । ४२ ॥
 यथासम्भवमिमनि णीष्ठेयसुपु च छक् । हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । उत्तरेणान्यस्वस्यानेनार्थादन्तस्थाया लोपे
 सिद्धे अन्तस्थादेरिति किमर्थम् ! । अन्त्यस्वरादिलोपं वाधित्वाऽनेनान्तस्थाया एव लोपो माभूत् । केचित्तु स्थूलदूर-
 युतां करोत्यर्थे णौ नेच्छन्ति ॥ भूर्लृक् चेष्वर्णस्य ॥ ७ । ४ । ४१ ॥ बहोरीयसाविम्नि च ॥ भूमा ॥ वर्णेह-
 षादिभ्यश्चथण् च वा ॥ ७ । १ । ५९ ॥ भावे इमन् । शौक्यम् । शुकिलम् । शुकलत्वम् । शुक्लता । शैत्यम् । शि-
 त्तिमा । शितित्वम् । शितिता । शैतम् । दाह्यम् । दृढिमा । दृढत्वम् । दृढता । वाह्यम् । व्रद्धिमा । वृढता ।
 वैमत्यम् । विमतिम् । विमतित्वम् । विमतिता । वैमत्यम् ॥ पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च ॥ ७ ।
 १ । ६० ॥ तस्य भावे दृथण् । आधिपत्यम् । अधिपतित्वम् । अधिपतिता । एवमाधिराज्यम् ३ । मौढ्यम् ३ । राज्य-

म् ३ । काव्यम् ३ । राजादिराकृतिगणः ॥ अर्हत्तस्तौ न्त् ३ ॥ ७ । १ । ६१ । तस्य भावे कर्मणि च द्यण् । आ-
 र्हन्त्यम् । अर्हन्ती । अर्हस्त्वम् । आर्हता ॥ सहायाद्वा ॥ ७ । १ । ६२ ॥ तस्य भावे कर्मणि च द्यण् । साहा-
 द्यम् । पक्षे साहायकम् । प्रान्त्वादिति त्वतलौ सहायत्वम् । सहायता ॥ स्त्रिवणिगदृताद्यः ॥ ७ । १ । ६३ ॥
 तस्य भावे कर्मणि च । सख्यम् । सखित्वम् । सखिता । वणिज्यम् । वणिकत्वम् । वणिकता । वणिज्यम् ।
 दूत्यम् । दूतत्वम् । दूतता । दौत्यम् ॥ स्तेनानल्लुक् च ॥ ७ । १ । ६४ ॥ तस्य भावे कर्मणि च यः । स्तेयम् ४ ॥ कपिज्ञाते-
 रेयम् ॥ ७ । १ । ६५ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । कापेयम् । कपिता कपित्वम् । ज्ञातेयम् । ज्ञातित्वम् । ज्ञातिता ॥
 प्राणिजातिषयोऽर्थाद्व्युत् ॥ ७ । १ । ६६ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । आश्वम् ३ । कौमारम् ३ ॥ युवादेरण् ॥ ७ ।
 १ । ६७ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । यूनो लिंगविशिष्टस्य ग्रहणाद् युवतेर्वा भावः कर्म वा यौवनम् । युवत्वम् । युव-
 ता । स्थविरम् । स्थविरत्वम् । स्थविरता ॥ हायनान्तात् ॥ ७ । १ । ६८ ॥ द्वैहायनम् ३ । द्विहायनत्वम् द्वि-
 हायनता । वयसि तु पूर्वेणाम् ॥ खृवर्णाल्लध्वादेः ॥ ७ । १ । ६९ ॥ तस्य भावे कर्मणि चाण् । शौचम् ३ । हारीत-
 कम् ३ । पाद्वम् ३ । वाधवम् ३ । पैत्रम् ३ । लध्वादेरिति किम् ? । पाण्डुत्वम् ॥ पुरुषद्वयादवसमासे ॥ ७ । १ ।
 ७० ॥ तस्य भावे कर्मणि चाण् ॥ पौरुषम् ३ । हार्दम् ३ । असमास इति किम् ? । परमपुरुषत्वम् । परमपौरुषमिति
 .मा भूत् ॥ श्रौत्रियाद्यल्लुक् च ॥ ७ । १ । ७१ ॥ तस्य भावे कर्मणि चाण् । श्रौत्रम् । श्रौत्रियत्वम् । श्रौत्रियता ।
 । चौरादिपाठादकवपि । श्रौत्रियकम् ॥ योपान्त्याद् गुरुपोत्तमादसुप्रत्यादकञ् ॥ ७ । १ । ७२ ॥ तस्य भावे
 कर्मणि च । अन्त्यस्य समीपपृष्ठोत्तमम् । रामणीयकम् । रामणीयत्वम् । रामणीयता । गुरुग्रहणादनेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि
 भवति । आचार्यकम् । गुरुपोत्तमादिति किम् ? । क्षत्रियत्वम् । कायत्वम् । असुप्रत्यादिति किम् ? । सुप्रत्यत्वम् ।
 सौम्रत्वम् ॥ चौरादेः ॥ ७ । १ । ७३ ॥ तस्य भावे कर्मणि चांकञ् । चौरिका । चौरत्वम् । चौरता । एवं शौचि-

का ३ ॥ यूनोऽंके ॥ ७ । ४ । ६० ॥ अन्त्यस्वरादेष्टुग्ं न । यौचनिका ॥ द्बन्धाह्नित् ॥ ७ । १ । ७४ ॥ तस्य
 भावे कर्मणि चाकञ् । गोपालपशुपालिका ३ ॥ गोत्रचरणान्छ्लाघाऽत्याकारमाप्त्यवगमे ॥ ७ । १ । ७५ ॥
 तस्य भावे कर्मणि च लिदकञ् । श्लाघा विकत्यनम् । अत्याकारः पराधिक्षेपः । गार्गिकया श्लाघते अत्याकुर्वते वा ।
 गार्गिकां प्राप्सोऽवगतौ वा । एवं काठिकयेत्यादि । श्लाघादिष्विति किम् ? । गार्गम् । काठम् ॥ होत्राभ्य ईयः ॥
 ७ । १ । ७६ ॥ तस्य भावे कर्मणि च । होत्रा ऋत्विग्विशेषः । मैत्रावशनीयम् । त्वत्लावपि ॥ ब्रह्मणसस्त्वः ॥ ७ ।
 १ । ७७ ॥ ऋत्विगर्थान्तस्य भावे कर्मणि च । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् । इति भावकर्मार्थीः ॥ शाकटशा-
 किनौ क्षेत्रे ॥ ७ । १ । ७८ ॥ पृथयन्तात् । इक्ष्णां क्षेत्रम् । इक्षुशाकटम् । शाकशाकिनम् ॥ धान्येभ्य ईनञ् ॥
 ॥ ७ । १ । ७९ ॥ पृथयन्तैभ्यः क्षेत्रे ॥ मौद्गीनम् । क्रौद्रवीणम् ॥ व्रीहिशाले रेयण् ॥ ७ । १ । ८० ॥ तस्य
 क्षेत्रे । वैहेयम् । शालेयम् ॥ यवयवकषट्टिकाद्यः ॥ ७ । १ । ८१ ॥ तस्य क्षेत्रे । यवयम् । यवयम् । पृथ्वयम् ॥
 वाणुमाषात् ॥ ७ । १ । ८२ ॥ तस्य क्षेत्रेऽर्थे यः । अणव्यम् । आणवीनम् । माष्यम् । मापीणम् ॥ चोमाभ-
 ङ्गातिलात् ॥ ७ । १ । ८३ ॥ तस्य क्षेत्रेऽर्थे यः । उम्यम् । औमीनम् । भङ्गयम् । भाङ्गीनम् । तिल्यम् । तैलीनम् ॥
 अलाब्वाश्च कटो रजसि ॥ ७ । १ । ८४ ॥ पृथयन्तादुमादेः । अलावुकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् । तिलकटकम्
 ॥ अन्हा गम्येऽध्वादीनञ् ॥ ७ । १ । ८५ ॥ पृथयन्तात् । आम्हीनोऽध्वा ॥ कुलाल्लन्धे ॥ ७ । १ । ८६ ॥
 पृथयन्तादिनञ् । कौलीनम् ॥ पीत्वदेः कुणः पाके ॥ ७ । १ । ८७ ॥ पृथयन्तात् । पीलकुणः । शमीकुणः ॥
 कर्णदिभूले जाहः । ७ । १ । ८८ ॥ पृथयन्तात् । कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् ॥ पक्षान्तिः ॥ ७ । १ । ८९ ॥ तस्य
 मूले ॥ पक्षतिः ॥ हिमादेष्टुः सहे ॥ ७ । १ । ९० ॥ पृथयन्तात् । हिभेष्टुः ॥ बलवातादूलः ॥ ७ । १ । ९१ ॥
 तस्य सहे । बलूलः । वातूलः ॥ शीतोष्णतृमादालुरसहे ॥ ७ । १ । ९२ ॥ पृथयन्तात् । शीतालुः उष्णालुः ।

त्मालुः । त्रुं दुःखम् ॥ यथासुखसम्बुखादीनस्तद् दृश्यतेऽस्मिन् ॥ ७ । १ । ९३ ॥ यथासुखं प्रतिविम्बम् ।
 यथासुखीनः । सम्बुखीनः । अत एव निपातनादव्ययीभावः समाऽन्तलोपश्च ॥ सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशारा-
 २ वं व्याप्नोति ॥ ७ । १ । ९४ ॥ इनः । सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणोना । सर्वपत्राणो यत्ना ।
 सर्वपात्रीणं भक्तम् । सर्वशरावीण ओदनः ॥ आप्रपदम् ! ७ । १ । ९५ ॥ अस्माद्मन्ताद् व्याप्नोतीत्यर्थे इनः ।
 आप्रपदीनः पटः ॥ अंनुपदं बद्धा ॥ ७ । १ । ९६ ॥ इनः । अनुपदीना लपानत् ॥ अयानयं नेयः ॥ ७ ।
 १ । ९७ ॥ इनः । अयानयीनः ॥ सर्वाचमन्ति ॥ ७ । १ । ९८ ॥ इनः । सर्वाबीनो भिद्युः ॥ परोचरीण-
 परंपरीणपुत्रपौत्रीणम् ॥ ७ । १ । ९९ ॥ एतेऽनुभवत्यर्थे ईनान्ता निपात्याः । परोचरीणः अवरस्येत्वं । निपा-
 तनात् । परंपरीणः । पुत्रपौत्रीणः ॥ यथाकामानुकामाल्यन्तं गामिनि ॥ ७ । १ । १०० ॥ इनः । यथाका-
 मीनः । अनुकामीनः । अत्यन्तीनः ॥ पारावारं व्यस्तव्यत्यस्तं च ॥ ७ । १ । १०१ ॥ गामिनीनः । पारावारी-
 णः । पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः ॥ अनुगयलम् ॥ ७ । १ । १०२ ॥ गामिनीनः । अनुगवीनो गोपः
 ॥ अध्वानं येनौ ॥ ७ । १ । १०३ ॥ अलंगामिनि । अध्वन्यः । अध्वनीनः ॥ अभ्यग्नित्रमीयश्च ॥ ७ ।
 १ । १०४ ॥ अलंगामिनी । येनौ च । अभ्यग्नित्रीयः । अभ्यग्नित्रीणः ॥ समांसमीनाद्यह्वीनाद्य-
 प्रातीनागवीनसासपदीनम् ॥ ७ । १ । १०५ ॥ एते ईना निपात्याः । सासपदीनस्तवीनवन्तः । समांसमीना गौः
 अद्यह्वीना गौः । अद्यमातीनो लाभः । आगवीनः कर्मकृत् । सासपदीनं सख्यम् ॥ अषडक्षाशितं ग्वलं कर्त्तुं पुरु-
 षादीनः ॥ ७ । १ । १०६ ॥ स्वार्थे । अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन् अषडक्षीणो मन्त्रः । आशितं गवीनमरण्यम् ।
 अलंकर्षीणः । अलंपुरुषीणः ॥ अदिक् स्त्रियां वाञ्छः ॥ ७ । १ । १०७ ॥ नाम्नः स्वार्थे इनः । प्राचीनम् । प्राक् ।
 प्राचीना शाखा । प्राची । अदिक्स्त्रियामिति किम् ? । प्राची दिक् ॥ तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः ॥ ७ ।

? । १०८ ॥ अश्वकः । अश्वकं रूपम् ॥ न नृपूजार्थं ध्वजचित्र ॥ ७ । १ । १०९ ॥ कः । चञ्चालुल्यः पुरुष
 श्रद्धा । अर्हन् । ध्वजे सिंहः । चित्रे भीमः ॥ अपण्ये जीवने ॥ ७ । १ । ११० ॥ को न । शिवशब्दाः शिवः ।
 अपण्य इति क्रिम् ? । हस्तिकान् विक्रीणीते ॥ देवपथादिभ्यः ॥ ७ । १ । १११ ॥ संज्ञाप्रतिकृत्योः को न तुल्ये ।
 देवपथः । हंसपथः ॥ बस्तेरेयञ् ॥ ७ । १ । ११२ ॥ तस्य तुल्ये । वास्तेषी प्रणालिका ॥ शिलाया एयञ् ॥
 ७ । १ । ११३ ॥ एयञ् । शिलेयम् । शिलेयम् ॥ शाखादेर्यः ॥ ७ । १ । ११४ ॥ तस्य तुल्ये । शाल्यः । मुल्यः
 ॥ द्रोर्भन्वे ॥ ७ । १ । ११५ ॥ तस्य तुल्ये यः । द्रव्यमयं ना स्वर्णादि च ॥ कुशाग्रादीयः ॥ ७ । १ । १-
 १६ ॥ तस्य तुल्ये । कुशाग्रीया बुद्धिः ॥ काकतालीयादयः ॥ ७ । १ । ११७ ॥ तस्य तुल्ये ईयाम्नाः साधवः ।
 काकतालीयम् । खलति विस्वीयम् । अन्धकवर्तिकीयम् । अजाकृपाणीयम् । बहुवचनाद् घुणाक्षरीयमित्यादि ॥ चा-
 र्करादेरण् ॥ ७ । १ । ११८ ॥ तस्य तुल्ये । शार्करं दधि । कापालीकम् ॥ अः सप्तः ॥ ७ । १ । ११९ ॥
 तस्य तुल्ये । सप्तनः ॥ एकशालाकाया इकः ॥ ७ । १ । १२० ॥ तस्य तुल्ये । एकशालिकम् ॥ गोण्यदेश्चकण् ॥
 ७ । १ । १२१ ॥ एकशालायास्तस्य तुल्ये । गौणिकम् । आङ्गुलिकम् । ऐकशालीकम् ॥ कर्कलोहिताटीकण् च
 ॥ ७ । १ । १२२ ॥ तस्य तुल्ये इकण् । शुबलोऽश्वः कर्कः । तस्य तुल्यः कार्कीकः । कार्कीकः । लौहितीकः । लौ-
 हितिकः ॥ वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ ॥ ७ । १ । १२३ ॥ विशालः । विशङ्कटः ॥ कटः ॥ ७ । १ । १२४ ॥
 वेर्विस्तृते । विकटः ॥ संप्रोःनेः सङ्कीर्णप्रकाशाधिवसमीषे ॥ ७ । १ । १२५ ॥ यथासंख्यं कटः । सङ्कटः । प्रकटः
 । उक्तः । निकटः ॥ अचारकुटारश्चावनते ॥ ७ । १ । १२६ ॥ कटः । अक्कुटारः । अवकटः ॥ नासान-
 नितद्वतोऽपीटनाटभ्रटम् ॥ ७ । १ । १२७ ॥ अवीटम् । अवनटम् । अवनटं । नासानमनम् । तद्भा नासादि ॥
 नेरिनिपिटकाश्चित्रिचिकिश्चास्य ॥ ७ । १ । १२८ ॥ नासान्तौ तद्वति च । चिकिनम् । चिपिटम् चिकं ।

नासानमनं नासादि च ॥ बिडबिरीसौ नीरन्ध्रे च ॥ ७ । १ । १२९ ॥ नासानतितद्धतोः । निविडम् । निवि-
रीसं नासानमनं नासादि च ॥ किलबाल्लश्चुषि चिल् पिल् चुल् धास्य ॥ ७ । १ । १३० ॥ चिडम् । पि-
ब्लम् । चुल्लम् । चशुः ॥ उपत्यकाधित्यके ॥ ७ । १ । १३१ ॥ एतौ निपात्येते । उपत्यका गिर्यासना भूः ।
अधित्यका पर्वताधिरूढा भूः ॥ अवेससंघातविस्तारे कटंपटम् ॥ ७ । १ । १३२ ॥ यथासंख्यम् । अविकटः
संघातः । अविपटो विस्तारः ॥ पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ॥ ७ । १ । १३३ ॥ गोगोष्ठम् । महिपीगोष्ठम् ॥ द्वित्वे
गोशुगः ॥ ७ । १ । १३४ ॥ पश्वर्थेभ्यः । गोगोशुगम् ॥ षट्त्वे षड्गवः ॥ ७ । १ । १३५ ॥ पश्वर्थेभ्यः
। उड्पड्गवम् ॥ तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः ॥ ७ । १ । १३६ ॥ तिलतैलः । सर्पतैलः ॥ तत्र घटते कर्मणश्चः
॥ ७ । १ । १३७ ॥ कर्मठः ॥ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥ ७ । १ । १३८ ॥ तारकितं नभः । पु-
ष्पितस्तम्भः । बहुवचनमाकृतिगणार्थम् ॥ गभर्भौदप्राणिनि ॥ ७ । १ । १३९ ॥ तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतः । गर्भि-
तो व्रीहिः ॥ प्रमाणान् मात्रद् ॥ ७ । १ । १४० ॥ स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे । जानुमात्रद्वयम् । तन्मात्री भूः ॥ हस्ति-
पुरुषाद्वाण् ॥ ७ । १ । १४१ ॥ स्यन्तात्प्रमाणार्थात्षष्ठ्यर्थे । हस्तिनम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिद्वयसं-
जलम् । एवं पौरुषम् ॥ वोर्ध्वं दम्नद् द्वयसट् ॥ ७ । १ । १४२ ॥ ऊर्ध्वप्रमाणार्थात्स्यन्तात्षष्ठ्यर्थे । ऊर्ध्वद्वयम् । ऊ-
र्ध्वसम् । उस्मानम् । ऊर्ध्वमिति किम् ? । रज्जुमात्री भूः ॥ मानादसंशये लुप् ॥ ७ । १ । १४३ ॥ मानार्थ ए-
व साक्षाद्यः प्रमाणशब्दो हस्तवितस्त्यादिर्न तु रज्वादिः तस्मात्प्रस्तुतस्य मात्रडादेः । हस्तः । वितस्तिः । मानादिति
किम् ? । ऊर्ध्वमात्रं जलम् । असंशय इति किम् ? । शममात्रं स्यात् ॥ द्विगोः संशये च ॥ ७ । १ । १४४ ॥ मा-
नान्तादसंशये प्रस्तुतमात्रडादेर्लुप् । द्विवितस्तिः । द्विप्रस्थः स्यात् ॥ मात्रद् ॥ ७ । १ । १४५ ॥ प्रथमान्तान्मानार्था-
त्षष्ठ्यर्थे संशये । प्रस्थमात्रं धान्यम् ॥ शन्नश्चद्विशतेः ॥ ७ । १ । १४६ ॥ शन्नन्ताच्छदन्ताच्च संख्याशब्दाद्विशति-

शब्दाच्च मानपृथेः स्यन्तात्पठ्यर्थे मात्रट् । दशमात्राः । पञ्चदशमात्राः । त्रिंशद्भिन्मात्राः । त्रयस्त्रिंशन्मात्राः । विंश-
 त्तिमात्राः ॥ छिन् ॥ ७ । १ । १४७ ॥ शन् शब्द विंशतिभ्यः स्यन्तेभ्यो मानार्थेभ्यः पठ्यर्थे । संशय इति निवृत्तम्
 ॥ पञ्चदशमार्थमासः । त्रिंशो । विंशिनो भवनेन्द्राः ॥ इदं किमोऽलुरिय् किय् चास्य ॥ ७ । १ । १४८ ॥ माना-
 र्थत्पठ्यर्थे मेये । इयान् । कियान् । पठः ॥ यत्तदेतदो डावादिः ॥ ७ । १ । १४९ ॥ मानार्थत्पठ्यर्थे मेये डतुः ।
 यावान् । तावान् । एतावान् । धान्यराशिः ॥ यत्तत्किमः सङ्ख्याया डतिर्वा ॥ ७ । १ । १५० ॥ मानात्पठ्यर्थे
 संख्येये । यति । यावन्तः । एवं तति । तावन्तः । कति । कियन्तः । एतौ चातुडतिप्रत्ययौ स्वभावाद्बहुवचनविप-
 यावेव ॥ अवयवान्तस्यट् ॥ ७ । १ । १५१ ॥ संख्याार्थस्यन्तात्पठ्यर्थेऽवयविनि । चतुष्पयी शब्दानां प्रवृत्तिः । प-
 श्वतयो यमः ॥ द्वित्रिभ्यासयट् वा ॥ ७ । १ । १५२ ॥ स्यन्तात्पठ्यर्थे । द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥
 द्व्यादेर्गुणान्मूल्यक्केये मयट् ॥ ७ । १ । १५३ ॥ स्यन्तात्पठ्यर्थे । द्विमयमुद शिद्यवानाम् । एवं त्रिमयम् । द्विमया
 यवा उदश्वितः । एवं त्रिमयाः । गुणादिति किम् ? । द्वौ त्रीहियवौ मूल्यमस्योदश्वितः ॥ अधिक तत्सङ्ख्यमस्मिन्
 शतसहस्रे शतिसाहशान्ताया डः ॥ ७ । १ । १५४ ॥ स्यन्तायाः संख्यायाः । विंशं योजनशतं योजनसहस्रं वा
 । एवं त्रिंशतम् । एकादशम् । तत्संख्यमिति किम् ? । विंशतिर्दण्डा अधिका अस्मिन् योजनशते ॥ संख्यापूर्णेऽट्
 ॥ ७ । १ । १५५ ॥ संख्यायाः । एकादशी । संख्येति किम् ? । एकादशानामुष्टिकाणां पुराणो वटः ॥ विंशत्या-
 देर्वी तमट् ॥ ७ । १ । १५६ ॥ संख्यायाः संख्यापूर्णे । विंशतितमः । विंशः । त्रिंशतमः । त्रिंशः ॥ शतादि-
 मासार्द्धमाससंबत्सरात् ॥ ७ । १ । १५७ ॥ संख्यापूर्णे तम् । शततमी सहस्रतमी । मासतमः । अर्द्धमासतमः ।
 संबत्सरात्तमो दिवसः ॥ षष्ठ्यादेरसंख्यादेः ॥ ७ । १ । १५८ ॥ संख्यापूर्णे तमट् । षष्टीतमः । सप्ततितमः । असं-
 ख्यादेरिति किम् । एकपष्ठः ॥ नो मट् ॥ ७ । १ । १५९ ॥ असंख्यादेः संख्यायाः संख्यापूर्णे । पञ्चमी । असं-

ख्यादेरित्येव । द्वाद्दशः ॥ पित्तित्थट् बहुगणपूगसंघात् ॥ ७ । १ । १६० ॥ संख्यापूरणे । बहुविधी । गणतिथः ।
 पुगतिथः । संघतिथः । पित्करणं पुंवद्भावार्थम् ॥ अतोत्थिट् ॥ ७ । १ । १६१ ॥ संख्यापूरणे । इयतिथः । ता-
 वतिथः ॥ षट्कृतिकतिपयात् थट् ॥ ७ । १ । १६२ ॥ संख्यापूरणे । पठ्ठी । कतिथः । कतिपयथः ॥ चतुरः ॥ ७ ।
 १ । १६३ ॥ संख्यापूरणे थट् । चतुर्थी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ येयौ च लृक् च ॥ ७ । १ । १६४ ॥ चतुरः ।
 संख्यापूरणे । तुर्यः । तुरीयः ॥ द्वेस्तीयः ॥ ७ । १ । १६५ ॥ संख्यापूरणे । द्वितीयः ॥ त्रेस्तु च ॥ ७ । १ ।
 १६६ ॥ संख्यापूरणे तीयः । तृतीयः ॥ पूर्वमनेन सादेश्चन् ॥ ७ । १ । १६७ ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद् द्विती-
 यान्तात् केवलान् सादेश्च तृतीयार्थे कर्त्तरि इन् । पूर्वी । कृतपूर्वी ॥ इष्टादेः ॥ ७ । १ । १६८ ॥ स्यन्ताद्वार्थे कर्त्तरीन्
 इष्टी । पूर्ती । श्राद्धे व्याप्ये क्तेन इति सप्तमी ॥ श्राद्धमद्य सुक्तमिकेनौ ॥ ७ । १ । १६९ ॥ कर्त्तरि । श्राद्धमने-
 नाद्य भुक्तं श्राद्धिकः । श्राद्धी । श्राद्धशब्दः कर्मसाधने द्रव्ये वर्त्तते ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ७ । १ । १७० ॥ अनुपद-
 मन्वेष्टा अनुपदी गवाम् ॥ दाण्डाजिनिकायःशूलिकपार्श्वकम् ॥ ७ । १ । १७१ ॥ एते यथायोगमिकण्कान्ता
 निपात्याः अन्वेष्ट्यर्थे । दाण्डाजिनिको दाम्भिकः । आयःशूलिकः । तीक्ष्णोपायोऽर्थान्वेष्टा । पार्श्वकोऽनुजूपायः स
 एव ॥ क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाद्य इयः ॥ ७ । १ । १७२ ॥ सप्तम्यन्तात्क्षेत्रशब्दात् । अन्यस्मिन् क्षेत्रे नाश्रयः क्षेत्रियो
 न्यार्थः जाश्च ॥ छन्दोऽधीते ओत्रश्च वा ॥ ७ । १ । १७३ ॥ इयः । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः । पक्षे छान्दसः
 ॥ इन्द्रियम् ॥ ७ । १ । १७४ ॥ इन्द्रादियो निपात्यः । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥ तेन वित्ते चञ्चुचणौ ॥ ७ ।
 १ । १७५ ॥ विद्याचञ्चुः । विद्याचणः । केशचणः ॥ पूरणाद् ग्रन्थस्य ग्राहके को लृक् चास्य ॥ ७ । १ । १७६ ॥
 तृतीयान्तात् । द्विकः शिष्यः ॥ ग्रहणाद्वा ॥ ७ । १ । १७७ ॥ गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् रूपादि । ग्रन्थस्य ग्रहणार्थत्पू-
 रणप्रत्ययान्तात्कः स्वार्थे तद्योगे च पूरणार्थस्य लुक्वा । द्विकं द्वितीयकं वा ग्रन्थग्रहणम् ॥ सस्याद् गुणात्परिजाते ॥

७ । १ । १७८ । तेन कः । सस्यकः शालिः । गुणादिति किम् ? । सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ॥ धनहिरण्ये कामे
 ॥ ७ । १ । १७९ ॥ कः । धनकः । हिरण्यको मैत्रस्य ॥ स्वाङ्गेषु सक्ते ॥ ७ । १ । १८० ॥ कः । नखकः ।
 केशनखकः । दन्तौष्ठकः ॥ उदरे त्विककणाद्युने ॥ ७ । १ । १८१ ॥ सक्ते । औदरिकः । अन्यत्रोदरकः ॥
 अंशं हारिणिकः ॥ ७ । १ । १८२ ॥ अंशको दायदः ॥ तन्त्रादचिरोद्भूते ॥ ७ । १ । १८३ ॥ कः तन्त्रकः पटः ॥
 ब्राह्मणान्नाग्नि ॥ ७ । १ । १८४ ॥ अचिरोद्भूते कः । ब्राह्मणको नाम देशः । यत्रायुजयीवि-
 नः काण्डस्पृष्टा नाम ब्राह्मणा भवन्ति । आयुजयीवी ब्राह्मण एव ब्राह्मणक इत्यन्ये ॥ उष्णात् ॥ ७ । १ । १८५ ॥
 अचिरोद्भूतेऽर्थे को नाग्नि । उष्णिका यवागूः ॥ शीताच्च कारिणि ॥ ७ । १ । १८६ ॥ उष्णादमन्तात्क नाग्नि
 । शीतं मन्दं करोति शीतकोऽलसः । उष्णको दक्षः ॥ अधेरावृद्धे ॥ ७ । १ । १८७ ॥ वर्त्तमानात्स्वार्थे कः । आ-
 रूढशब्दे कर्त्तरि कर्मणि च क्तः । अधिको द्रोणः स्वार्थः । अधिका खारी द्रोणेन ॥ अनोः कश्चित्तरि ॥ ७ । १ ।
 १८८ ॥ कः । अनुकामयतेऽनुकः ॥ अग्नेरीश्व वा ॥ ७ । १ । १८९ ॥ कः समुदायेन चेत कर्मिता गम्यते ।
 अभिकः । अभीकः ॥ सोऽस्य मुख्यः ॥ ७ । १ । १९० ॥ कः । देवदत्तकः संघः । मुख्य इति किम् ? । देवदत्तः
 शत्रुरेपाम् ॥ शृङ्खलकः करभे ॥ ७ । १ । १९१ ॥ कप्रययान्तो निपात्यते । शृङ्खलकः करभः ॥ उद्दुत्सोरु-
 न्नमसि ॥ ७ । १ । १९२ ॥ लत्कः । उत्सुकः ॥ कालहेतुफलाद्रोगे ॥ ७ । १ । १९३ ॥ स्यन्तादस्येतिकः ।
 द्वितीयको ज्वरः । पर्वतको रोगः । शीतको ज्वरः ॥ प्रायोऽन्नमस्मिन्नाग्नि ॥ ७ । १ । १९४ ॥ स्यन्तात्कः । गु-
 ङापूपिका पौर्णमासी ॥ कुल्माषादण् ॥ ७ । १ । १९५ ॥ स्यन्तात्प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे नाग्नि । कौल्माषी पौ-
 र्णमासी ॥ वटकादिन् ॥ ७ । १ । १९६ ॥ स्यन्तात्प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे नाग्नि । वटकिनी पौर्णमासी ॥ सा-
 क्षाद्द्रष्टा ॥ ७ । १ । १९७ ॥ इन् नाग्नि । साक्षी । प्रायोऽव्ययस्येत्यन्तस्वरादिलोपः ॥ इति क्षेत्रार्थकाः ॥

॥ अथ मत्त्वर्थीयाः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुः ॥७।२।१॥ प्रथमान्तात् पृथचर्थे सप्तम्यर्थे वा मनुः । तत्प्रथमान्तमस्तीति चेद्भवति अस्ति समानाधिकरणं भवतीत्यर्थः । गोमान् । यवमान् । वृक्षवान् पर्वतः । अस्तिमान् । अस्तीति वर्तमानकालोपादानाद्बर्त्तमानसत्तायां भवति न भूतभविष्यत्सत्तायां । गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयायने संसर्गेऽस्ति विवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः । १। भूमिन्, गोमान् । निन्दायाश्च, शङ्खोदकी । प्रशंसायाश्च, रूपवती कन्या । नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशयान्, उदरिणी कन्या । बलवान् मल्लः । संसर्गे, दण्डी । प्रायिकमेतद्भूमादिदर्शनं सत्तामात्रेऽपि प्रत्ययो दृश्यते । व्याघ्रवान् पर्वतः । तथा मत्वर्थान्मत्वर्थीयः सरूपो न भवति । गोमन्तोऽस्य सन्तीति मत्तुर्न भवति । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ न भवति । दण्ड एषामस्तीति दण्डिनः दण्डिका वा । दण्डिनो दण्डिका वाऽस्य सन्तीति नेन्मतु । शैषिकाच्छैकिको नेष्टः सरूपः प्रत्ययः क्वचित् । समानवृत्तौ मत्वर्थान्मत्वर्थीयोऽपि नेप्यते । १ । क्वचित्दिति समानायायाममानायां च वृत्तौ । शाली यस्यायं शालीये भवो वेति पुनरीयो न भवति । विरूपस्तु स्यादेव आहिच्छत्रीयः । तथा असंज्ञाभूतात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयो न भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति । अत्र बहुव्रीहेरेव भवति । संज्ञायास्तु भवत्येव । गौरखरवदरण्यकम् । कथमेकगविकः सर्वधनीति । एकादेः कर्मधारयात् इत्याद्यारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति । तथा गुणे गुणिनि च वर्त्तमानेभ्यो गुणशब्देभ्यो न भवति । शुक्रः पटः । प्रत्ययमन्तरेणापि हि शुक्लादि शब्दानां तदभिधाने सामर्थ्यम् ॥ माचवर्णीन्तोपान्तापञ्चसवर्गान् मतोर्मौ वः ॥ २।१।१५ ॥ किंवाच् । शमीवान् । शमीवान् । वृक्षवान् । मालावान् । अह्वानि । भास्वान् । मरुत्वान् ॥ चर्मणवत्यष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमणवत् ॥ २।१।१६ ॥ एते

प्रीत्यर्थं तु न्दादेरिलश्च ॥ ७ । २ । ९ ॥ चादिकेनौ । शालिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । तुन्दिलः ।
 तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् ॥ स्वाज्ञाद्विद्वच्छास्ते ॥ ७ । २ । १० ॥
 मत्वर्थे इलेकेनाः स्युः । कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् ॥ ७ । २ । ११ ॥ मत्वर्थे । वृन्दा-
 रकः । वृन्दवान् ॥ शृङ्गात् ॥ ७ । २ । १२ ॥ मत्वर्थे आरकः । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् ॥ फलबर्हीच्चेनः ॥ ७
 । २ । १३ ॥ शृङ्गामत्वर्थे । फलिनः । फलवान् । बर्हिणः २ । शृङ्गिणः २ । शिखादित्वात् फली । बर्ही । मलादीमसश्चा ॥ ७ । २ । १४ ॥
 चादिनः । मलीमसः । मलिनः । मलवान् ॥ मरुत्पर्वणस्तः ॥ ७ । २ । १५ ॥ मत्वर्थे । मरुत्तः । मरुत्तः । पर्वतः । पक्षे
 मरुत्वान् । पर्ववान् ॥ वल्लिवदितुण्डेभ्यः ॥ ७ । २ । १६ ॥ मत्वर्थे । वल्लिभः । वल्लिभः । वद्विभः । तुण्डिभः । वलिमान् ॥ ऊ-
 णीहंशुभमौ युस् ॥ ७ । २ । १७ ॥ मत्वर्थे । ऊर्णार्थुः । अहंयुः । शुभंयुः ॥ कंशंभ्यां युस्तिथस्तुतवभम् ॥ ७ । २ । १८ ॥
 मत्वर्थे । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कंयः । शंयः । कंतुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंवः । शंवः । कंभः ।
 शंभः ॥ बलवातदन्तललाटादूलः ॥ ७ । २ । १९ ॥ बलूलः । वातूलः । दन्तूलः । ललाटूलः । बलवान् ॥ प्रा-
 ण्यङ्गादातोलः ॥ ७ । २ । २० ॥ मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? । जङ्घवान् । मासादः ॥
 सिध्मादिशुद्रजन्तुरूभ्यः ॥ ७ । २ । २१ ॥ मत्वर्थे लः । सिध्मलः । सिध्मवान् । वर्धलः । यूकालः । यू-
 छीलः ॥ प्रज्ञापणीदकफेनाल्लेलौ ॥ ७ । २ । २२ ॥ प्रशालः । प्रशिलः । पर्णलः । पर्णिलः । उदकलः । उ-
 दकिलः । फेनलः । फेनिलः । फेनवान् ॥ कालाजघाघाटात् क्षेपे ॥ ७ । २ । २३ ॥ मत्वर्थे लेलौ । कालालः ।
 कालिलः । जघालः । जघिलः । घाटालः । घाटिलः । क्षेप इति किम् ? । कालवान् ॥ वाच आलाटौ ॥
 ७ । २ । २४ ॥ मत्वर्थे क्षेपे । वाचालः । वाचाटः ॥ ग्मिन् ॥ ७ । २ । २५ ॥ वाचो मत्वर्थे । वाग्मी । वा-
 ग्वान् ॥ मध्वादिभ्यो रः ॥ ७ । २ । २६ ॥ मत्वर्थे । मधुरो रसः । खरो गर्दभः ॥ कृष्यादिभ्यो बलच् ॥

७ । २ । २७ ॥ मत्वर्थे ॥ बलच्यपिन्नादेः ॥ ३ । २ । ८२ ॥ दीर्घः । कृषीवलः कुडुम्बी । कृषित् क्षेत्रम् । आ-
 सुनीवलः । कलयपालः । आसुतिमान् । अपिन्नादेरिति किम् ? । पितृवलः । मातृवलः ॥ लोमपिच्छादेः शैलम्
 ॥ ७ । २ । २८ ॥ मत्वर्थे यथासंख्यम् । लोमशः । लोमवान् । गिरिशः । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः ॥
 नोऽङ्गादेः ७ । २ । २९ ॥ मत्वर्थे अङ्गना चार्वङ्गी स्त्री । पामनः । पामवान् ॥ शाकीपलालीद्वृवा ह्रस्वश्च ॥
 ७ । २ । ३० ॥ मत्वर्थे नश्च । शाकिनः । शाकीमान् । पलाहिनः । दहणः ॥ विष्वचो विषुश्च ॥ ७ । २ । ३१ ॥
 मत्वर्थे नः । विषुणः रविर्वायुर्वा । विष्ववान् ॥ लक्ष्म्या अनः ॥ ७ । २ । ३२ ॥ मत्वर्थे । लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥
 प्रज्ञाश्रद्धाचार्वावृत्तेर्णः ॥ ७ । २ । ३३ ॥ मत्वर्थे । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्च्वः । अर्चावान् ।
 वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥ ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥ ७ । २ । ३४ ॥ मत्वर्थे । ज्यौत्स्नी रात्रिः । तामिस्री ॥ सिक-
 ताशर्करात् ॥ ७ । २ । ३५ ॥ मत्वर्थेऽण् । सैकतः । सिकतावान् । शार्करः ॥ इलश्च देशे ॥ ७ । २ । ३६ ॥
 सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे ऽण् । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शार्करिलः । शार्करो देशः ॥ द्युद्रोर्मः ॥ ७ ।
 २ । ३७ ॥ मत्वर्थे । द्युमः । द्युमः ॥ काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥ ७ । २ । ३८ ॥ मत्वर्थे काण्डीरः । काण्डवान् ।
 आण्डीरः । भाण्डीरः ॥ कच्छ्वा डुरः ॥ ७ । २ । ३९ ॥ कच्छुरः । कच्छूरान् ॥ दन्तादुन्नतात् ॥ ७ । २ ।
 ४० ॥ उन्नत्युपार्थेदन्ताडुरो मत्वर्थे । दन्तुरः । उन्नतादिति किम् ? । दन्तवान् ॥ मेधारथान्नवेरः ॥ ७ । २ । ४१ ॥
 मत्वर्थे । मेधिरः ॥ मेधावान् । पक्षे वक्षमाणो विन् । मेधावी । रथिरः । रथिकः । रथी ॥ कृपाहृदयादालुः ॥ ७ ।
 २ । ४२ ॥ मत्वर्थे । कृपालुः । हृदयालुः । हृदयी ॥ केशाढः ॥ ७ । २ । ४३ ॥ मत्वर्थे वा स्यात् । केशवः ।
 केशवान् । केशी ॥ मण्यादिभ्यः ॥ ७ । २ । ४४ ॥ मत्वर्थे वः स्यात् । मणिवः । हिरण्यवः । हिरण्यमान् ॥
 हीनात्स्वाङ्गादः ॥ ७ । २ । ४५ ॥ मत्वर्थे । कर्णः । हीनादिति किम् ? । कर्णवान् ॥ अत्रादिभ्यः ॥ ७ ।

२ । ४६ ॥ मत्वर्थे अः स्यात् ॥ अत्रं नभः । अर्णसो मैत्रः ॥ अस्तपोभायासैशालजो विन् ॥ ७ । २ । ४७ ॥
 मत्वर्थे । यशस्वी । यशस्वान् । तपस्वी । मायावी । मायावान् । मेधावी । लघुधी । ज्योत्स्नाद्यणा बाधो भा भूदित्येवमर्थं
 तपसो ग्रहणम् ॥ आमयादीर्घश्च ॥ ७ । २ । ४८ ॥ मत्वर्थे विन् । आमयावी । आमयावान् ॥ स्वामिनीशो ॥ ७
 । २ । ४९ ॥ स्वशब्दान्मत्वर्थे मिन् दीर्घश्चास्य निपात्यते । इमस्यास्तीति स्वामी ॥ ७ । २ । ५० ॥
 मत्वर्थे मिन् स्यात् । गोमी । गोमान् ॥ ऊर्जो विन्चलावश्चान्तः ॥ ७ । २ । ५१ ॥ मत्वर्थे ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः ।
 ऊर्जान् ॥ तमिस्रार्णवज्योत्स्नाः ॥ ७ । २ । ५२ ॥ एते मत्वर्थे निपात्याः । तमिस्रा रात्रिः । तमःशब्दाद् उपा-
 न्यस्येत्वं च निपात्यते । तमिस्राणि शुहामुखानि । मनुश्च । तमस्वान् । अर्णसो वः प्रत्ययोऽन्त्यलोपश्च । अर्णवः ॥
 ज्योतिःशब्दान् उपान्त्यलोपश्च । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ॥ गुणादिभ्यो यः ॥ ७ । २ । ५३ ॥ मत्वर्थे । गुण्यो ना ।
 हिम्यो गिरिः । हिमवान् ॥ रूपात् प्रशस्ताहतात् ॥ ७ । २ । ५४ ॥ प्रशस्तोपाधेराहतोपाधेश्च रूपान्मत्वर्थे यः
 । रूप्यो गौः । रूप्यं कार्पाणम् । रूपवानन्यः ॥ पूर्णमासोऽण् ॥ ७ । २ । ५५ ॥ मत्वर्थे । पूर्णो माश्वन्द्रमा
 अस्यामिति पौर्णमासी ॥ गोपूर्वाद्दत् इकण् ॥ ७ । २ । ५६ ॥ मत्वर्थे । गौशतिकः । अत इति किम् ? । गोवि-
 शतिमान् ॥ निष्कादेः शतसहस्रात् ॥ ७ । २ । ५७ ॥ मत्वर्थे इकण् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । आदेरि-
 ति किम् ? । निष्कादेः शतसहस्रात् ॥ ७ । २ । ५८ ॥ मत्वर्थे इकण् । अदन्तादिकण् । मत्वर्थे ।
 ऐकगविकः ॥ सर्वादेरिन् । ७ । २ । ५९ ॥ अदन्तात् कर्मधारयात् ॥ ७ । २ । ६० ॥ अदन्तात् कर्मधारयान्मत्वर्थे । सर्वधनी ॥ प्राणिस्थाद्स्वाङ्गाद्
 द्बन्ध्वरूपनिन्धात् ॥ ७ । २ । ६० ॥ अदन्तादिन् । कटकबलयिनी । कुष्ठी । ककुदावर्त्ती । प्राणिस्थादिति किम् ?
 । पुष्पफलवान् दृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? । स्तनकेशवती ॥ वातातीसारपिशाचात्कश्चान्तः ॥ ७ । २ ।
 ६१ ॥ वातकी । अतीसारकी । पिशाचकी ॥ पूरणाद्वयसि ॥ ७ । २ । ६२ ॥ मत्वर्थे इमेव । पञ्चमी बालः ॥

सुखादेः ॥ ७ । २ । ६३ ॥ मत्वर्थे । इन्नेव । सुखी । दुःखी ॥ मालायाः क्षेपे ॥ ७ । २ । ६४ ॥ मत्वथ इ-
 न्नेव । माली । क्षेप इति किम् ? । मालावान् ॥ धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ ७ । २ । ६५ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । सुनि-
 धर्षी । यत्किशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥ बाहूवर्षैर्बलात् ॥ ७ । २ । ६६ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । बाहुवली । ऊखली ॥
 मन्मन्वाजादेर्नाम्नि ॥ ७ । २ । ६७ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । दामिनी । सोमिनी । अभिजनी । कमलिनी ॥ हस्तदन्तक-
 राज्ञातौ ॥ ७ । २ । ६८ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । हस्ती । दन्ती । करी ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ ७ । २ । ६९ ॥
 मत्वर्थे इन्नेव । वर्णी । ब्रह्मचारीत्यर्थः । वर्णवान्यः ॥ पुष्करादेर्देशे ॥ ७ । २ । ७० ॥ मत्वर्थे इन्नेव । पुष्करि-
 णी । पद्मिनी । देश इति किम् ? । पुष्करवान् हस्ती ॥ सूक्तसाम्नोरीयः ॥ ७ । २ । ७१ ॥ मत्वर्थे इन्नेव । अच्छावाकीयं
 सूक्तम् । यज्ञायज्ञीयं साम ॥ लुब् वाऽध्यायाऽनुवाके ॥ ७ । २ । ७२ । मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । वैसुक्तः ।
 गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ विशुक्तादेरण् ॥ ७ । २ । ७३ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । घोषदकः । गो-
 देवासुरः । अध्यायोऽनुवाको वा ॥ घोषदादेरकः ॥ ७ । २ । ७४ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । सामान्यस्य विशेषो
 पदकः । अध्यायोऽनुवाको वा ॥ प्रकारे जातीयर् ॥ ७ । २ । ७५ ॥ प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे । सामान्यस्य विशेषो
 विशेषान्तरानुपहतः प्रकारः । पटुजातीयः ॥ रिप्ति ॥ ३ । २ । ५८ ॥ परतः स्यनूङ्पुंवत् । पट्टी प्रकारोऽस्याः
 पटुजातीया ॥ कोऽणवादेः ॥ ७ । २ । ७६ ॥ पूर्वसूत्रविषये । अणुकः । स्थूलकः पटः ॥ जीर्णोऽसूत्रावदा-
 तसुरायवकृष्णाच्छाल्याच्छादनसुराहिव्रीहितिले ॥ ७ । २ । ७७ ॥ तदस्य प्रकार इति विषये कः । जीर्णकः-
 शालिः । गोमूत्रकमाच्छादनम् । अवदातिका सुरा । सुरकोऽहिः । यवकोऽहिः । कृष्णकास्तिलाः ॥
 ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

॥ अथ स्वार्थिकाः ॥

भूतपूर्वेष्वरद् ॥ ७।२।७८ ॥ अतः परं प्रायः स्वार्थिकाः प्रत्यायाः । तत्रोपाधिः प्रततेर्विज्ञायते स च प्रत्ययस्य
द्योत्यः तत्र वर्तमानान्नाम्नः स्वरट् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । भूतपूर्वं आढ्य आढ्यचरः । आढ्यचरी । टकारो ङ्यर्थः।
पकारः पुंवद्भावार्थः । भूतशब्दो वर्तमानेऽप्यस्ति वैशब्दो दिगादावपीति अतिक्रान्त कालप्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादा-
नम् । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूतपूर्वत्वेऽयं प्रत्ययः तेनेह नार्जुनो माहिष्मत्यां भूतपूर्व इति ॥ गोष्ठादीनञ्
॥ ७ । २ । ७९ ॥ भूतपूर्वे । गोष्ठीनो देशः ॥ षष्ठ्या रूप्य स्वरट् ॥ ७।२।८० ॥ भूतपूर्वं । देवदनरूप्यो गौः । देवद-
त्तचरः ॥ व्याश्रये तसुः ॥ ७।२।८१ ॥ षष्ठ्यन्तानानापक्षाश्रये गम्ये तसुः । देवा अर्जुनतोऽभवन् । रविः कर्णतोऽभवत् ॥
रोगात्प्रतीकारे ॥ ७।२।८२ ॥ षष्ठ्यन्तादपनयने गम्ये तसुः । प्रवाहिकांतः कुरु तच्चिकित्सां कुर्वित्यर्थः ॥ पर्यभेः सर्वोभये
॥ ७।२।८३ ॥ यथासंख्यं तसुः । परितः सर्वत इत्यर्थः । अमितः उभयत इत्यर्थः । सर्वोभय इति किम् ? वृक्षं परि अभि-
वा ॥ आद्यादिभ्यः ॥ ७।२।८४ ॥ सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यस्तसुः । आदौ आदेर्वा आदितः । अन्ततः । मध्यतः ॥ क्षेपा-
त्तिग्रहाद्यथेव्वक्त्वात्तृतीयायाः ॥ ७।२।८५ ॥ तसुः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः वृत्ततोऽतिशृण्वते । साधुवृ-
त्तोऽन्यानतिक्रम्यवृत्तेन शृण्वते । साध्वाचार इति सम्भाव्यत इत्यर्थः । वृत्ततो न व्यथते न चलति न विभेति वेत्यर्थः ।
अकञ्जुरिति किम् ? । मैत्रेण क्षिप्तः ॥ पापहीयमानेन ॥ ७।२।८६ ॥ योगे तृतीयान्तादकृतस्तसुः । वृत्ततः पापः । वृत्ततो
हीयते ॥ प्रतिना पञ्चम्याः ॥ ७ । २ । ८७ ॥ प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसुर्वा । अभिमन्युर्जुनाद-
वर्जुमतो वा प्रति ॥ अहीयिदहोऽपादाने ॥ ७ । २ । ८८ ॥ पञ्चम्यन्तात्तसुर्वा । ग्रामाद् ग्रामतो वेति । अहीयुरुह इति
किम् ? । सार्थाब्धीनः गिरेरवरोहति ॥ किमद्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पितृ तस् ॥ ७ । २ । ८९ ॥ पञ्चम्यन्तात् ॥

इतोऽतः कुतः ॥ ७ । २ । ९० ॥ एते तरुन्ता निपात्यन्ते । इदमः सर्वादेशः इः । इतः । एतद अः सर्वादेशः । अतः
 । किमः कुः । कुतः । सर्वतः । आद्वैरः । यतः । ततः । बहुतः । अथादिवर्जनं किम् ? । व्याभ्यां । त्वत् । अवैपुल्येति
 किम् ? । वहोः सूपात् ॥ भवत्वायुष्मदीर्घायुर्दवानां प्रियैकार्थत् ॥ ७ । २ । ९१ ॥ किमध्यादिसर्वाद्यवैपुल्यवहोः
 सर्वविभक्त्यन्तारिपचस् वा । स भवान् ततोभवान् । ते भवन्तः ततोभवन्तः । स आयुष्मान् ततआयुष्मान् ।
 स दीर्घायुः ततोदीर्घायुः । तं देवानां प्रियं ततोदेवानां प्रियम् ॥ अच् ॥ ७ । २ । ९२ ॥ भवत्वाद्यैः स-
 मानाधिकरणत् किमध्यादिसर्वाद्यवैपुल्यवहोः सर्वस्याद्यन्ताद् वा । स भवान् । तत्रभवान् । ततोभवान् । तस्मिन्
 भवति । तत्रभवति ततोभवति । आयुष्मदादिनाऽप्येवम् ॥ सप्तम्याः ॥ ७ । २ । ९४ ॥ किमध्यादिसर्वाद्यवैपुल्य-
 वहोस्वप् ॥ वव कुत्रात्रेह ॥ ७ । २ । ९३ एते त्रवन्ता निपात्याः । किमः ववादेशस्त्रपोऽकारः । वव । किमः कुः ।
 कुत्र । एतदोऽकारः । अत्र । इदम इकारादेशस्तपो इदेशः । इह । त्रम्भात्रे चैते आदेशाः । तेन भवदादियोगेऽपि ।
 वव भवान् । कुत्र भवान् ॥ किं यत्तरसर्वैकान्यात्काले दा ॥ ७ । २ । ९५ ॥ सप्तम्यन्तात् । कस्मिन् काले कदा ।
 यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ॥ सदाऽद्युनेदानींतदानीमेतद्धि ॥ ७ । २ । ९६ ॥ एते काले वाच्ये
 निपात्यन्ते । सर्वशब्दाद्यप्रत्ययः सभावश्चास्य । सर्वस्मिन् काले सदा । इदमोऽधुना प्रत्ययोऽकारादेशश्च । अस्मिन्
 कालेऽधुना । इदमोदानीं प्रत्यय इकारादेशश्च । इदानीम् । तदोदानीं प्रत्ययः । तदानीम् । इदमोर्हिः एतादेशश्च । एतर्हि
 । सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि ॥ ७ । २ । ९७ ॥ एतेऽह्नि काले निपात्याः । समानेऽह्नि सद्यः । समानशब्दात् सप्तम्यन्तात् द्यस् प्रत्ययः
 समानस्य सभावश्च । अरिमन्नहनि अद्य । इदमो द्यः प्रत्ययः अकारादेशश्चास्य । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । परशब्दात् एद्यविः
 प्रत्ययः । सद्य इति केचित् कालमात्रे निपात्यन्ति ॥ पूर्वापराधरोत्तरान्यन्धत्तरेतरादिद्युस ॥ ७ । २ । ९८ ॥ अह्नि
 काले । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । इतरेद्युः । अन्यतरेद्युः ॥ उभययाद् द्युश्च ॥

७ । २ । ९९ ॥ एष्टुप् अहि । उभयष्टुः । उभयेः ॥ एषमः परुत्परारि वर्षे ॥ ७ । २ । १०० ॥ निपात्यते ।
 अस्मिन् संवत्सरे एषमः । इदमशब्दात्समसण् प्रत्ययः इदमश्वेकारादेशः । पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा संवत्सरे परुत् । पूर्व
 शब्दात्परशब्दाद्वा उत्पत्ययः तस्य च परादेशः । पूर्वतरे परतरेवा संवत्सरे परारि । पूर्वतरे शब्दात्परतरशब्दाद्वा
 आरि प्रत्ययः प्रकृतेः परादेशश्च ॥ अन्वद्यतने हिः ॥ ७ । २ । १०१ ॥ सप्तम्यन्तात् काले वृत्तमा-
 द्यथासम्भवं किरद्धादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः । कस्मिन्नद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि । बहुर्हि ॥ प्रकारे ङा ॥ ७ । २
 । १०२ ॥ सम्भवद्विभवत्स्यन्तात्किमद्धादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः । सर्वथा । अन्यथा ॥ कथमित्यञ् ॥ ७ । २ । १०३ ॥
 एतौ प्रकारे निपात्यौ । किमस्थापवादस्थम् । कथम् । इदम् एतदो वा थम् । इदादेशश्च । इत्थम् ॥ सङ्ख्याया धा ॥
 ७ । २ । १०४ ॥ प्रकारे । एकथा । द्विधा । कतिधा ॥ विचाले च ॥ ७ । २ । १०५ ॥ एकस्यानेकीभावोऽनेक-
 स्य चैकीभावो विचालः । तस्मिन् गम्ये संख्याया धा वा । एको राशिर्द्वौ द्विधा वा क्रियते । अनेकमेकमेकथा वा करो-
 ति ॥ वैकान्द्यभञ् ॥ ७ । २ । १०६ ॥ संख्यायात्प्रकारष्टुत्वेर्विचाले च गम्ये । एकथम् एकथा वा शुङ्क्ते ।
 अनेकमेकं करोति एकथम् । एकथा वा करोति ॥ द्वित्रैर्धमेभ्यधी वा ॥ ७ । २ । १०७ ॥ प्रकारार्थद्विचाले च
 गम्ये । द्वैथम् । त्रैथम् । द्वेधा । त्रिधा । शुङ्क्ते । एकराशिर्द्वौ करोति द्वैथम् । त्रैथम् । त्रैधा । त्रिधा ।
 द्विधा । त्रिधा । करोति ॥ तद्वति घण् ॥ ७ । २ । १०८ ॥ द्वित्रिभ्याम् । द्वैधानि त्रैधानि ॥ वारे कुन्वस् ॥
 ७ । २ । १०९ ॥ वारो धात्वर्थस्यार्थोपधेन वृत्तिः तत्कालो वा । तद्वृत्तेः संख्यायाद्धारयति धात्वर्थे कृत्वस् । पञ्च-
 कृत्वो शुङ्क्ते ॥ द्वित्रिचतुरः सुच् ॥ ७ । २ । ११० ॥ वारार्थेभ्यस्तद्वति । द्विः । त्रिः । चतुः शुङ्क्ते ॥ एका-
 त्सकृच्चास्य ॥ ७ । २ । १११ ॥ वारार्थात्तद्वति सुच् । सकृद्शुङ्क्ते ॥ बहोर्धाऽऽसन्ने ॥ ७ । २ । ११२ ॥ बहोः
 संख्यायाददुस्वारार्थात्तद्वति धा । बहुधा शुङ्क्ते ॥ द्विकशब्दादिर्देशकालेषु प्रथमापञ्चमीसप्तम्याः ॥ ७ । २ ।

म ? । अशुक्लं शुक्लं करोत्येकदा ॥ दीर्घश्चिच्चयङ्यक्चयेषु च ॥ ४ । ३ । १०८ ॥ यादावाशिपि च दीर्घः ।
 शुचीकरोति ॥ अरुमनश्शुश्चतोरहोरजसां लुक् च्चौ ॥ ७ । २ । १२७ ॥ अरुस्यात् । बहुवचनात्तन्ताना-
 मपि ग्रहणम् । महारुस्यात् । उन्मनास्यात् । चक्षुस्यात् । चेतीस्यात् । रहीस्यात् । रजीस्यात् ॥ इत्सुसोर्बहुलम् ॥
 ७ । २ । १२८ ॥ च्चौ लुक् । सर्पीकरोति नवनीतम् । धनूस्यात् । न च भवति । सर्पिर्भवति । धनुर्भवति ॥ व्य-
 जनस्यान्त ईः ॥ ७ । २ । १२९ ॥ च्चौ बहुलम् । दृपदीभवति शिला । न च भवति । दृपद् भवति शिला ॥
 आपत्यस्य क्यच्चयोः ॥ २ । ४ । ९१ ॥ व्यञ्जनाद्यौ लुक् । गार्गीभवति । आपत्यस्येति क्रिम् ? ।
 साङ्काशयोयति । व्यञ्जनादित्येव । कारिकीयीयति ॥ ऋगो रीः ॥ ४ । ३ । १०९ ॥ च्वियङ्यक्चयेषु । पित्री-
 स्यात् ॥ व्यासौ स्सात् ॥ ७ । २ । १३० ॥ कुम्बस्त्रिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्राग् न तस्य इति विषये
 सादिः सात् प्रागतस्वस्य सर्वात्मना द्रव्येण सम्बन्धे गम्ये । द्विसकारनिर्देशान्न षः । अग्निसात् काष्ठं करोति ।
 अग्निमाद्भवति । अग्निसात्स्यात् ॥ जातेः संपदा च ॥ ७ । २ । १३१ ॥ कुम्बस्त्रिभिर्योगे कृत्कर्माणो भवस्त्रिसम्पत्क-
 र्त्तुश्च प्रागतत्वेन सामान्यस्य व्यसौ स्सात् । अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसात्करोति दैवम् । अग्निमाद्भवति ।
 अग्निसात्स्यात् । अग्निसात्सम्पद्यते ॥ तत्राधीने ॥ ७ । २ । १३२ ॥ तत्रेति सप्तम्यन्तात् कु-
 म्बेस्त्रिसंपद्योगे स्सात् । राजसात् करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्स्यात् ।
 सम्पद्यते ॥ देये त्रा च ॥ ७ । २ । १३३ ॥ सप्तम्यन्तादधीने कुम्बस्त्रिसंपद्योगे । चकारः कुम्ब-
 स्त्रिभ्यां संपदा चेत्यस्यानुकर्षणार्थो न तु स्सातः । तेनोत्तरत्र नानुवर्त्तते । देवत्राकरोति द्रव्यम् । विप्रत्राभवति
 स्यात् सम्पद्यते वां देय इति क्रिम् ? । राजसात् स्यात् राष्ट्रम् ॥ सप्तमी द्वितीयाद्देवादिभ्यः ॥ ७ । २ । १३४ ॥
 स्वार्थे त्रा । द्वित्रा वसेत् भवेत् स्यात् करोति वा एवं मनुष्यत्रा ॥ तीयशम्बबीजाङ्कगा कृषौ डाच् ॥ ७ । २ ।

१२५ ॥ द्वितीयं वारं करोति द्वितीयाकरोति क्षेमम् । द्वितीयं वारं कृपतीत्यर्थः । एवं तृतीया करोति । शम्भा कोरो-
 ति क्षेमम् । अनुलोकमकृष्टं पुनस्तिर्यक् कृपतीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः शम्भराधनः कृपिरिति शम्भेन कृपतीत्यर्थः । ची-
 जाकरोति । सप्तौ पञ्चादधीनेन सप्त कृपतीत्यर्थः । कृतेति क्विप् ? । द्वितीयं वारं कृपति । कृपान्विति क्विप् ? । द्वि-
 तीयं पदं करोति ॥ संख्यादेशुंणात् ॥ ७ । २ । १३६ ॥ कृपयोगे कृपिविप्लवे डाच् । द्वियुणा करोति क्षेमम् । द्वि-
 युणं कृपतीत्यर्थः ॥ समयान्नापनायाम् ॥ ७ । २ । १३७ ॥ कृपयोगे डाच् । समया करोति । कालं क्षिपतीत्यर्थः ॥
 सपञ्चनिष्पञ्चादतिव्यथने ॥ ७ । २ । १३८ ॥ गम्ये कृपयोगे डाच् । सपञ्चाकरोति शृगम् । पञ्चं शरस्तेन सहितं करो-
 ति । शरपश्य शरीरे प्रवेष्टयतीत्यर्थः । निष्पञ्चा करोति । शरमस्यापरपार्श्वेन निष्कमयतीत्यर्थः । सपञ्चाकरोति दुर्लभं
 वायुः । निष्पञ्चाकरोति । अत्र पञ्चातनगेवातिव्यथनम् । सपञ्चाकरोतीत्यपि मङ्गलाभिप्रायेण निष्पञ्चाकरणमेवोच्यते ।
 यथा दोषो नन्दतीति विध्वंसः । अतिव्यथन इति क्विप् ? । सपञ्चं करोति दुर्लभं सेकः ॥ निष्कुलाग्निष्कोषणे ॥
 ७ । २ । १३८ ॥ कृपयोगे डाच् । निष्कुला करोति दाडिमम् । अन्तरवयवान् बहिर्निःसारयतीत्यर्थः । निष्कोषण इति
 क्विप् ? । निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥ भ्रियस्तुखादानुकूल्ये ॥ ७ । २ । १४० ॥ गम्ये कृपयोगे डाच् । प्रियाकरोति
 शुरुम् । सुलाकरोति । युरोरानुकूल्यं करोति तमाराधयतीत्यर्थः । आनुकूल्य इति क्विप् ? । प्रियं करोति साग ।
 सुखं करोत्यौपधपानम् ॥ दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥ ७ । २ । १४१ ॥ गम्ये कृपयोगे डाच् । दुःखाकरोति शत्रुम् । अ-
 नभिमतानुष्धानेन तं पीडयतीत्यर्थः । प्रातिकूल्य इति क्विप् ? । दुःखं करोति रोगः ॥ शूलात्पाके ॥ ७ । २ ।
 १४२ ॥ कृपयोगे डाच् । शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥ सत्यादशपथे ॥ ७ । २ । १४२ ॥ कृपयोगे
 डाच् । सत्याकरोति वणिग्भाण्डम् । कार्पाणपादिदानेन मयावश्यमेतत् क्रेतव्यमिति विक्रेतारं प्रत्याययतीत्यर्थः । अश-
 पथ इति क्विप् ? । सत्यं करोति । शपथमित्यर्थः । मद्रं मद्राद्बपने ॥ ७ । २ । १४४ ॥ कृपयोगे डाच् । मद्राक-

.रोति भद्राकरोति नापितः । शिशोर्माङ्गल्यं केशच्छन्दं करोतीत्यर्थः । वपन इति किम् ? । मद्रं करोति साधुः ॥
 अव्यक्तानुकरणादनेकसंभ्राज्जुभ्वस्तिनाऽनितौ द्विश्र ॥ ७ । २ । १४५ ॥ हाजू वा यस्मिन् ध्वसौ वर्णा विशेषरू-
 पेण नाभिव्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः ॥ ङाच्यार्दौ ॥ ७ । २ । १४९ ॥ अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्याच्छन्दान्तस्य द्विस्ये
 सति तो लृक् । पटपटाकरोति भवेत् स्याद्वा । आदाविति किम् ? । पतपताकरोति । पूर्वसूत्रेनेकस्वरादिति किम् ? ।
 खाट् करोति । अनिताविति किम् ? । पटिति करोति ॥ बहुल्यार्थात्कारकादिष्टानिष्टे ष्शाम् ॥ ७ । २ । १५० ॥
 यथासंख्यम् । इष्टं प्राशित्रादि । अनिष्टं श्राद्धादि । श्रमे बहवो बहुशो वा ददाति । एवं भूरिशः । अल्पमल्पशो वा
 दत्ते श्राद्धे । एत्रं स्तोःश्रः । इष्टानिष्ट इति किम् ? । बहुदत्ते श्राद्धे । अल्पं प्राशित्रे ॥ सङ्ख्यैकार्थार्थीप्सायां शस्
 ७ । २ । १५१ ॥ कार्त्तार्थाद् वा । एकेकमेकशो वा दत्ते । मापं मापं मापशो वा देहि । संख्यैकार्थादिति किम् ? ।
 माषौ माषौ दत्ते । वीप्सायामिति किम् ? । द्वौ दत्ते ॥ सङ्ख्ययादेः पादादिभ्यो दानदण्डे चाकल्लुक् च ॥ ७ ।
 २ । १५२ ॥ वीप्सायां विषये तद्योगे च प्रकृतेरन्तस्य । द्वौ द्वौ पादौ इति द्विपदिकां दत्ते दण्डितो भ्रुक्ते वा । एवं
 द्विशनिकाम् ॥ तीयाद्दीकण् न विद्या चेत् ॥ ७ । २ । १५३ ॥ तीयान्तादविद्यार्थात् स्वार्थे दीकण् वा । द्वितीयम्
 द्वैतीयीकम् । विद्या तु द्वितीया ॥ निष्फले तिलात्पिञ्जयेजौ ॥ ७ । २ । १५४ ॥ निष्फलस्तिलः तिलपेजः । तिल-
 पिञ्जः । प्रायोऽतोर्द्वयसट् मात्र् ॥ ७ । २ । १५५ ॥ स्वार्थे । यावद् द्वयसम् । यावन्मात्रम् । प्रायोग्रहणं प्रयोगानु-
 सरणार्थम् ॥ वर्णान्ययात् स्वरूपे कारः ॥ ७ । २ । १५६ ॥ स्वार्थे वा । अकारः । ककारः । औकारः । स्वरूप
 इति किम् ? । अः विष्णुः ॥ रादेफः ॥ ७ । २ । १५७ ॥ वा स्यात् । रेफः । प्रायोऽधिकाराद्कार इत्यपि ॥ नाम-
 रूपभागाद्धेयः ॥ ७ । २ । १५८ ॥ स्वार्थे । नामधेयम् । रूपधेयम् । भागधेयम् ॥ मर्तीदिभ्यो यः ॥ ७ । २ ।
 १५९ ॥ स्वार्थे । मर्त्यः । सूर्यः ॥ नवादीनितनलं च नू चास्य । ७ । २ । १६० ॥ स्वार्थे यो वा । नवीनम् । नू-

तनम् । नृत्तम् । नव्यम् ३ ॥ प्रात्पुराणौ नश्च ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इतनतनाः । प्रणम् । प्रीणम् । प्रतनम् । प्रतनम् ।
 पुराणमित्यर्थः ॥ देवान्तद् ॥ ७ । २ । १६२ ॥ स्वार्थे वा । देवता ॥ होत्राया ईयः ॥ ७ । २ । १६३ ॥ स्वार्थे
 वा । होत्रीयम् ॥ भेषजादिभ्यष्ट्यण् ॥ ७ । २ । १६४ ॥ स्वार्थे वा । भेषज्यम् । आनन्त्यम् ॥ प्रज्ञादिभ्योऽण्
 ॥ ७ । २ । १६५ ॥ स्वार्थे वा । प्राज्ञः । वाणिजः ॥ श्रोत्रौषधिकृष्णाच्छरीरभेषजसृगे ॥ ७ । २ । १६६ ॥
 यथासंख्यं स्वार्थेऽण् वा । श्रोत्रं वपुः । औषधं भेषजम् । काष्णो मृगः ॥ कर्मणः सन्दिष्टे ॥ ७ । १ । १६७ ॥
 स्वार्थेऽण् वा । अन्येनान्योऽन्यस्मै यदाह त्वयेदं कार्यमिति तत्सन्दिष्टं कर्म । कार्यं करोति । सन्दिष्टं कर्म करोतीत्य-
 र्थः ॥ वाच इकण् ॥ ७ । २ । १६८ ॥ सन्दिष्टे । वाचिकं वक्ति ॥ विनयादिभ्यः । ७ । २ । १६९ ॥ स्वार्थे
 इकण् वा । वैनयिकम् । सामयिकम् ॥ उपायाद् ह्रस्वश्च ॥ ७ । २ । १७० ॥ स्वार्थे इकण् वा । औपयिकम् ॥
 सृदस्तिकः ॥ ७ । २ । १७१ ॥ स्वार्थे वा । मृत्तिका । मृत् ॥ ससनी प्रशस्ते ॥ ७ । २ । १७२ ॥ मृदो वा ।
 मृत्सा मृत्सना ॥ प्रकृते मयद् ॥ ७ । ३ । १ ॥ स्वार्थे प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतम् । अन्नमयम् । पूनामयम् ।
 अस्मिन् ॥ ७ । ३ । २ ॥ प्रकृतार्थान्मयद् । अन्नमयं भोजनम् ॥ तयोः समूहश्च बहुषु ॥ ७ । ३ । ३ ॥ प्रकृतेऽ-
 स्मिन् इत्येतयोर्विषययोर्मयद् । आपू पकम् । अपूपमयम् अपूपास्तत्पर्व वा ॥ निन्द्य पाक्षप् ॥ ७ । ३ । ४ ॥ स्वार्थे ।
 वैयाकरणप्राशः ॥ प्रकृष्टे तमप् ॥ ७ । ३ । ५ ॥ सुहुपारतमः । कारकतमः । पकारः पुंवद्भावार्थः ॥ वान्ति-
 तमान्तितोऽन्तियान्तिषद् ॥ ७ । ४ । ३१ ॥ एते तमवाद्यनाः कृततिकादिलोपादयो वा निपात्यन्ते । अतिशयेना-
 न्तिक अन्तमः । अत्र तिकशब्दलोपो नो प्रशान इति सप्तधावाश्च निपात्यन्ते । पक्षे अन्तिक्रतमः । अन्तिक्रतः । अत्र क
 शब्दस्य लोपः । अन्तिक्रतमः । अन्तिकः ॥ अपादानलक्षणे तसौ कस्य लोपः । अन्तिक्रतः । अन्तिके साधुः । अन्तिकः ।
 कलोप इकारस्य च लोपोभावात् । अन्तिक्रयः । अन्तिके सीदति अन्तिषत् । अत्र कलोपः सस्य षत्वं च । पक्षे अन्ति-

कसत् ॥ द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥ ७ । ३ । ६ ॥ द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये च वर्त्तमानात्तरप् । पठुतरः । एवं
 साङ्गाद्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः ॥ षष्चित् ॥ ७ । ३ । ७ ॥ स्वार्थेऽपि तरप् । अभिन्नमेव अभिन्नतरकम् ।
 उच्चैस्तराम् । वचिद्ग्रहणं शिष्टप्रयोगानुसरणार्थं ॥ किं त्याद्येऽव्ययादसस्वे तयोरन्तस्याम् ॥ ७ । ३ । ८ ॥ तम-
 त्तरपोः । कित्तराम् । कित्तराम् । पचत्तराम् । अपराण्हतराम् । अपराण्हतराम् । नितराम् । नितराम् । नितराम् ।
 सस्वे तु उच्चैस्तमस्तारः ॥ गुणाङ्गाङ्गैष्ठेयम् ॥ ७ । ३ । ९ ॥ तमत्तरपोर्विषये यथासंख्यम् । पक्षे यथाप्राप्तं तमत्तरपो
 पठिष्ठः । पठुतमः । पटीयान् । पठुतरः । गुणग्रहणं किम् ? गौतमः । गौतरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्लतमम् ।
 कतरं रूपम् । चिन्मतोणीष्ठेयसौ लुप् ॥ ७ । ४ । ३२ ॥ नैकस्वरस्य ॥ ७ । ४ । ४४ ॥ अन्त्यस्वरा-
 देरिन्विण्यादौ च लुक् । ह्रजिष्ठः । स्रजीयान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥ अल्पयूनोः कन् वा ॥ ७ । ४ । ३३ ॥
 णीष्ठेयसौ कनिष्ठः । कनीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । यविष्ठः । यवीयान् ॥ प्रशस्यस्य अः ॥ ७ । ४ । ३४ ॥
 णीष्ठेयसौ श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥ वृद्धस्य च ङ्यः ॥ ७ । ४ । ३५ ॥ प्रशस्यस्य णीष्ठेयसौ । ज्येष्ठः ॥ श्यायान् ॥ ७ ।
 ४ । ४६ ॥ निपात्यते । ज्यायान् ॥ बाढान्तिकयोः साधनेदौ ॥ ७ । ४ । ३७ ॥ णीष्ठेयसौ ॥ साधिष्ठः ।
 साधीयान् । नेदिष्ठः । नेदीयान् । प्रियस्थिरेति प्रादय आदेशाः । प्रेष्ठः । प्रेयान् । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्फेष्ठः । स्फेया
 न् । वरिष्ठः । वरीयानित्यादि । प्रथुमुदुद्येत्यादिना ऋकारस्य रः । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । अदिष्ठः । अदीयान् इ-
 त्यादि ॥ बहोणीष्ठे भूय ॥ ७ । ४ । ४० ॥ भूयिष्ठः । ' भूर्लुक् चवर्णस्य ' भूयान् । भूज इत्युकारप्रश्लेषादवादेशो
 न । स्थूलदूरेत्यादिनान्तस्थादिलोपे गुणे च । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दविष्ठः । दवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
 क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । ज्यन्तस्वरादेः । करिष्ठः । करीयान् ॥ त्यादेश्च प्रशस्ते रूपम् ॥ ७ ।
 ३ । १० ॥ नाम्नः । पचत्तराम् । त्याद्यन्तानां क्रियाप्रधानत्वात् साध्यत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनेवंचयात् रूपवन्नस्यौत्सर्गिकं ।

मेकवचनं नपुंसकलिङ्गं च । पण्डितरूपः ॥ अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप् देशीयद् ॥ ७ । ३ । ११ ॥
 त्याघन्तानामनश्च । ईपदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेश्यम् । पडुकल्पा । पडुदेश्या । पडुदेशी-
 या ॥ नाम्नः प्राग्बहुवर्षी ॥ ७ । ३ । १२ ॥ ईपदसमाप्ते ॥ बहुपडुः । पडुकल्पः ॥ न तमबादिः कपोऽ-
 च्छिन्नादिभ्यः ॥ ७ । ३ । १३ ॥ अयमेषामनयोर्वा प्रकृष्टः पडुकः । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? । छिन्नकृतमः ।
 धनत्यन्ते ॥ ७ । ३ । १४ ॥ कनन्तात्तमवादिर्न ॥ छिन्नाद्यर्थं वचनम् । इदमेषामनयोर्वा प्रकृष्टं छिन्नकं । भिन्नकम्
 ॥ यावादिभ्य कः ॥ ७ । ३ । १५ ॥ स्वार्थे । यावकः । मणिकः । यावादिराकृतिगणस्तेनाभिन्नतरकम् । बहुतरकमि-
 त्यादि सिद्धम् ॥ कुमारीकीर्त्तनेयसोः ॥ ७ । ३ । १६ ॥ स्वार्थे कः ॥ कन्दुकः ॥ श्रेयस्कः ॥ लोहितान्मणौ ॥
 ७ । ३ । १७ ॥ स्वार्थे को वा । लोहितको लोहितो मणिः ॥ रक्ताऽनित्यवर्णयोः ॥ ७ । ३ । १८ ॥ लोहितात्
 को वा ॥ लोहितकः पटः । लोहितकमक्षिकोपेन ॥ कालात् ॥ ७ । ३ । १९ ॥ कञ्जलादिरैकेऽनत्यवर्णे च वर्त्तमा-
 नात् को वा । कालकः पटः । कालं श्रुलं वैलक्ष्येण ॥ शीतोष्णाहर्त्तौ ॥ ७ । ३ । २० ॥ को वा । शीतक ऋतुः । उष्णक
 ऋतुः । ऋताविति किम् ? शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ लूनविघातात्पशौ ॥ ७ । ३ । २१ ॥ को वा । लूनकः ।
 विघातकः पशुः ॥ स्नानाद्वेदसमाप्तौ ॥ ७ । ३ । २२ ॥ गम्यार्यां स्नाताकः । वेदं समाप्य स्नातः स्नातकः ॥
 ॥ तनुपुत्राणुबृहतीशून्यात् सूत्रकृत्रिमनिपुणाच्छादनरिचते । ७ । ३ । २३ ॥ यथासंख्यं कः । तनुकं सूत्रम् ।
 पुत्रकः कृत्रिमः । अणुकः । बृहतीका आच्छादनविशेषः । शून्यको रिक्तः ॥ भागेऽष्टमाञ्जः ॥ ७ । ३ । २४ ॥
 वा । आष्टमो भागः ॥ षष्ठात् ॥ ७ । ३ । २५ ॥ भागे जो वा । षष्ठो भागः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥माने कश्च ॥
 ७ । ३ । २६ । भागे षष्ठाञ् जो वा । चेत् षष्ठकः षष्ठो भागः मानम् ॥ एकादाकिन् चासहाये ॥ ७ । ३ । २७ ॥
 कः । एकाकी । एककः ॥ असहाय इति किम् ? एक आचार्याः ॥ प्राग्नित्यात्कप् ॥ ७ । ३ । २८ ॥ नित्यश-

ब्दसंकीर्तनात्प्रायः येषांस्तेषु द्योत्येषु क्वचिक्कृतो ज्ञेयः । कुत्सिताऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वोऽश्वकः । पकारः पुंवद्भावार्यः ॥
 ह्यादिसवदिः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥ ७ । ३ । २९ प्रागिनत्यात् । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा म्रचति पचतकि ।
 सर्वके । विश्वके ॥ शुष्मदस्मदोऽसोभादिस्पादेः ॥ ७ । ३ । ३० ॥ स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् । त्वयका । मयका ।
 असोभादिस्पादेरिति किम् ? युष्मकासु । युष्मक्योः । युष्मकाभ्यां ॥ अव्ययस्य को इ ॥ ७ । ३ । ३१ ॥ प्रा-
 गिनत्याद्येषांस्तेषु द्योत्येषु स्वरात्पूर्वोऽक् तत्सन्नियोगे । कुत्सितसुच्चैः । उरुचकैः । नीचचकैः । धकित् ॥ पृथकइ ॥ प्रा-
 तूष्णीकाम् ॥ ७ । ३ । ३२ ॥ तूष्णीमो मःप्राक्का इत्यन्तो निपात्यते प्रागिनत्यात् । कुत्सितादि तूष्णी तूष्णीकामा-
 युक्त्वतनीत्योः ॥ ७ । ३ । ३४ ॥ गम्ययोर्यथायोगं कवादयः । अश्वकः । पचतकिः । उच्चकैः ॥ अनुकम्प्यात्
 त्रक एहकि उत्सन्नके उपविश । कर्दमेकेनासि दिग्धकः ॥ अजातेर्दृनाम्नो बहुस्वरादिशेकेलं वा ॥ ७ । ३ । ३५ ॥
 अनुकम्प्यां गम्यायाम् । तद्द्युक्तनीताविति न वर्तते अनुकम्प्ययादेव प्रत्ययविधानात् ॥ द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥
 ७ । ३ । ४१ ॥ अनुकम्प्यां विहिते स्वरादौ प्रत्यये शब्दस्वरूपस्य लृक् । देवियः । देविकः । देविलः । देवदत्तकः ।
 अजादेरिति किम् ? । महिषकः ॥ वोपादेरङ्काको ष ॥ ७ । ३ । ३६ ॥ अजातेर्मनुष्यनामधेयाद्बहुस्वरादुनुकम्प्याया-
 मियेकेलाः । अनुकम्पित उपेन्द्रत्त उपडः । उपकः । उपियः । उपिकः । उपिलः । उपेन्द्रत्तकः ॥ ऋचणोर्वर्णात्स्व-
 रादेरादेर्लृक् प्रकृत्या च ॥ ७ । ३ । ३७ ॥ अनुकम्प्योत्पन्नस्य प्रत्ययस्य । मातृयः । मातृकः । मातृलः । वायुयः ।
 वायुकः । वायुलः । स्वरादेरिति किम् ? । मद्रवाहुकः ॥ लृक्पुत्रपदस्य कप् न ॥ ७ । ३ । ३८ ॥ नृनाम्नोऽनुक-
 म्प्यां गम्यायाम् । देवदत्तो देवः । ते लृक्पुत्रपदलोपः । अनुकम्पितो देवो देवकः । देवका । उत्तरपदस्येति किम् ?
 दत्तिका ॥ लृक् चाजिनान्तात् ॥ ७ । ३ । ३९ ॥ मनुष्यनाम्नः कप् न तत्सन्नियोगे लृक्पुत्रपदस्य । व्याघ्रकः ॥

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ॥ ७ । ३ । ४० ॥ उत्तरपदस्यानुकम्पार्थे प्रत्यये लृक् ॥ उत्तरसूत्रस्यापवादः । अनु-
 कम्पितो वागाशीर्वादिचो वा वाचियः । वाचिकः । वाचिलः । वाचिलः । षड्वर्जेत्यादि किम् ? अनुकम्पितं
 उपेन्द्रदत्त उपेन्द्रः ॥ षडङ्गुलिः षडियः । स्वर इति किम् ? वागाशीर्दत्तकः ॥ द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥ ७ । ३ ।
 ४१ ॥ अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्यये लृक् । देवियः ॥ सन्ध्यक्षरात्तेन ॥ ७ । ३ । ४२ ॥ अनुकम्पार्थे स्वरादौ प्रत्य-
 ये मङ्गुलेद्वितीयात्स्वरादूर्ध्वं लृक् ॥ कुबेरदत्तः कुबियः । कुबिकः । कुबिलः । सन्ध्यक्षरादिति किम् ? अनुकम्पितो
 गुरुदत्तो गुरुयः ॥ शोचलाद्यादेशस्तृतीयात् ॥ ७ । ३ । ४३ ॥ मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां विहिते स्वरादौ प्रत्यये स्व-
 रादूर्ध्वं लृक् ॥ शैवलियः । शैवलिकः । शैवलिलः ॥ क्वचिदुपार्थात् ॥ ७ । ३ । ४४ ॥ एवं सुपरिय इत्यादि बृह-
 स्पतियः ॥ पूर्वपदस्य वा ॥ ७ । ३ । ४५ ॥ दत्तियः । दत्तिकः । दत्तिलः । वा वचनाद्यथाप्राप्तम् । देवियः । देवि-
 कः । देविलः ॥ हस्वे ॥ ७ । ३ । ४६ ॥ यथायोगं क्वादयः । पटकः । पचतकि ॥ कुटीशृणुष्वाद् ॥ ७ । ३ ।
 ४७ ॥ हस्वे ॥ कुटीरः । शृण्डारः ॥ शम्भ्या रुरी ॥ ७ । ३ । ४८ ॥ हस्वे ॥ शमीरुः । शमीरः ॥ कुत्वा लुपः ॥
 ७ । ३ । ४९ ॥ हस्वे ॥ कुतुपः । कुतूरिति चर्ममयं तैलाद्याषपनमुच्यते ॥ कासूगोणीभ्यां तरद् ॥ ७ । ३ । ५० ॥
 हस्वे । कासूतरी । गोणीतरी । कासूः शक्तिर्नामायुधम् । गोणी धान्याषपनम् ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभाद् हासे पित् ॥
 ७ । ३ । ५१ ॥ स्वप्नट्टिनिमित्तस्य गम्ये तरद् ॥ वत्सरः । उक्षरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ॥ वैकाद् द्वयोर्नि-
 र्थायै डतरः ॥ ७ । ३ । ५२ ॥ वा । समुदायादेकदेशो ज्ञातिगुणक्रियासंज्ञाद्रव्यैर्निष्कृष्य बुद्ध्या पृथक्त्रयमाणो नि-
 र्थायः । एकतरो भवतोः कटः । पदुर्गन्ता देवदत्तो दण्डी वा । पक्षे एककः ॥ यत्तत्किमन्यात् ॥ ७ । ३ । ५३ ॥
 ह्योरेकस्मिन्निर्धार्थे डतरः । यतरो भवतोः कर्गादिस्तर आगच्छेत् । एवं कतरः । अन्यतरः । घहूनां प्रश्ने डतम-
 श्व वा ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ यदादिभ्यो निर्धार्यै उत्तरः ॥ यतमो यतरो वा भयतां कटस्तत्तमस्तरो ऽवा याठु । एवं

कर्तमः । कतरः । अन्यतमः । अन्यतरः । पक्षे यको यो वा । सकः स वा भवतां कठ इत्यादि ॥ वैकात् ॥ ७ । ३ ।
 ५५ ॥ वहूनामेकस्मिन्निधायै डतमः । एकतमः । एककः । एको वा भवतां कठः ॥ क्तात्तमबादेश्चानत्यन्ते ॥ ७ ।
 ३ । ५६ ॥ कप् । अनत्यन्तं भिन्नं । भिन्नकम् । भिन्नतरकम् ॥ नृ साम्भिवचने ॥ ७ । ३ । ५७ ॥
 नित्यं
 उपपदे अनत्यन्तार्थात् क्तान्तात् केवलात्तमबाधन्ताच्च कप् ॥ सामि अनत्यन्तं भिन्नम् । अर्धमनत्यन्तं भिन्नम् ॥
 अञ्जिनोऽण् ॥ ७ । ३ । ५८ ॥ स्वार्थे । नित्यग्रहणान्महोविभाषा निवृत्ता । व्याक्त्रोशी । सां कूटिनम् । विसा-
 रिणो मत्स्ये ॥ ७ । ३ । ५९ ॥ स्वार्थेऽण् । विसरतीति विसारी । ग्रहादित्वाण्णिन् । वैसारिणो मत्स्यः । विसारी
 अन्यः ॥ पूगादुख्यकाञ्च्यो द्विः ॥ ७ । ३ । ६० ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः ।
 तद्वाचिनो नाम्नः स्वार्थे ज्यः स च द्विसंज्ञः, न चेत्युगार्थं मुख्यार्थकान्तम् । लौहध्वज्यः । लोहध्वजाः पूगाः । अ-
 मुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः पूगः ॥ व्रातादुत्क्षियाम् ॥ ७ । ३ । ६१ ॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरा-
 यासजीविनः संघा व्राताः, तदर्थात्स्वार्थे ज्यो द्विः ॥ कापोतपाक्यः । अस्त्रियामिति किम् ? । कपोतपाका ॥ शस्त्रजी-
 विसंघाञ्च्यद् वा ॥ ७ । ३ । ६२ ॥ स्वार्थे, स च द्विः । शार्वर्यः । शवराः । पुलिन्दाः । पक्षे शवरः । संघादिति
 किम् ? वागुरः ॥ वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्त्येभ्यः ॥ ७ । ३ । ६३ ॥ शस्त्रजीविसंघवाचिनः स्वार्थे ज्यद् स च
 द्विः । कौण्डीविश्यः । कुण्डीविशाः । अब्राह्मणेत्यादिति किम् ? गौपालिः । राजन्यः ॥ वृकादृण्यण् ॥ ७ । ३ ।
 ६४ ॥ शस्त्रजीविसंघवाचिनः स्वार्थे स च द्विः । वारुण्यः । वृकाः । वाहीकने नित्यमवाहीकत्वे तु विकल्पेन ज्यदि
 प्राप्ते क्वचनम् । एवमुत्तरस्त्रत्रयमपि ॥ यौधेयादेरञ् ॥ ७ । ३ । ६५ । शस्त्रजीविसंघार्थाद् द्विः । यौधेयः ।
 घार्त्तयः ॥ पश्वदिरण् ॥ ७ । ३ । ६६ ॥ शस्त्रजीविसंघार्थात् स्वार्थे द्विः । पार्श्वः । राक्षसः । स्त्रियां तु पशूः ।
 द्वेरंबणोऽप्राच्यभर्गादिस्त्यणो लुपि उतोऽप्राणिनश्चेत्यादि नोङ् ॥ दामन्यादेरीयः ॥ ७ । ३ । ६७ ॥ शस्त्रजीवि-

संयार्थाद् द्विः । दामनीयः । औलपीयः । अस्मच्छमीवच्छिखावच्छालादूवर्णावद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ॥ ७ । ३ । ६८ ॥ स्वार्थे स च द्विः ॥ श्रुमतोऽपत्यमण् तदन्ताद्यञ् ॥ श्रौमत्यः । शामीवत्यः । शैखावत्यः । शालावत्यः । और्णावत्यः । वैदभृत्यः । आभिजित्यः । गोत्र इति किम् ? । अस्मते इदं श्रौमत्तम् ॥ इति स्वार्थिकाः ॥

इति श्रीतपोगच्छाचार्यविजयदेवस्मृतिविजयसिंहस्मृतिपट्टपरम्परप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादिगुणोपेतवृद्धिचन्द्रा-
परनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दयमानानेवासिसंविग्नशास्त्रीयतपोगच्छाचार्य-
भट्टारकश्रीविजयनेमिस्मृतिविरचितायो वृहत्संहयप्रभायां तद्धितप्रकरणम् ॥

॥ अथ द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ असद्वृत्तसम्भ्रमे ॥ ७।४।७२ ॥ पदं वाक्यं वा प्रयुज्यते । अहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व । अहि बुध्यस्व बुध्य-
स्व बुध्यस्व । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघुपलायध्वं लघुपलायध्वम् ॥ ७।४।७४ ॥ नानाभू-
तानामियत्तपरिच्छेदे गम्ये शब्दो द्विः । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां मापं मापं देहि । अत्र कार्षापि-
णसम्बन्धिनो माषा न साकल्येन द्विस्तिताः किन्तु प्रत्येकं माषमात्रमेवेति न वीत्साऽस्ति । अवधारण इति किम् ?
अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां मापं द्वौ त्रीन् वा देहि ॥ आधिक्ययानुपूर्व्ये ॥ ७ । ४ । ७५ ॥ द्विः । नमो नमः ।
मूले २ स्थूलाः ॥ इतरदन्तमौ समानां स्त्रीभाष्यप्रश्ने ॥ ७ । ४ । ७६ ॥ उभाविमावाद्यौ । कतरा कतरा अनयो-
राद्यता । कतमा कतमा एषामाद्यता । भावेति किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ कतरानयोरलक्ष्मीः ॥ पूर्वप्रथमावन्यतोऽ-
तिशये ॥ ७ । ४ । ७७ ॥ स्वार्थस्य द्योत्ये द्विः ॥ आतिशायिकापवादः । पूर्वं पूर्वं पुष्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥
प्रोपोत्सं पादपूरणे ॥ ७ । ४ । ७८ ॥ द्विः ॥ प्रशान्तकषायाम्नेरूपोपप्लववर्जितम् । उदुब्बलं तपो यस्य स संश्र-

यत तं जिनम् ॥ सामीप्येऽधोऽध्युपरि ॥ ७ । ४ । ७९ ॥ द्विः ॥ अधोऽधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । उपर्युपरि
ग्रामम् ॥ वीप्सायाम् ॥ ७ । ४ । ८० । वर्त्तमानं द्विः ॥ पृथक् संख्यायुक्तानां बहूनां सजातीयानामर्थानां साक-
ल्येन प्रत्येकं क्रियायां गुणेन द्रव्येण जात्या वा युगपत्प्रयोगव्युत्थयौ तु मिच्छा वीप्सा ॥ वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो
रमणीयः ॥ प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ॥ ७ । ४ । ८१ ॥ वीप्सायां द्विरुक्तस्य ॥ पितृकरणादतद्धितेऽपि लुपि पुं-
द्भावः । एकैका । एक एका । विरामे विवक्षिते सन्धिर्न भवति । आदिपदस्य स्यादेः ॥ लुत्पुत्रेणाभेदाश्रयणे स्याद्यन्तत्वात्
सर्वादयो स्यादाविति पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति लुपः पितृत्वं विधीयते । इह द्विवचनं पूर्वैव सिद्धं ॥ लुम्भात्रं विधीयते ।
आदाविति किम् ? उत्तरोक्तो माभूत् ॥ इन्द्रं वा ॥ ७ । ४ । ८२ ॥ वीप्सायां द्विरुक्तस्य द्वेरादेः स्यादेः ॥ लुप् एवाम्,
उत्तरेनोत्त्वं स्यादेश्चाभभावो वा निपात्यते इन्द्रं द्वौ द्वौ वा तिष्ठतः ॥ रहस्यमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्ति यज्ञपात्रप्रयोगे ॥
॥ ७ । ४ । ८३ ॥ वीप्सायामिति निष्ठत्तम् । द्वेद्विवचनं शेषं पूर्ववन्निपात्यते । इन्द्रं मन्त्रयन्ते । पशवो इन्द्रं मिथुना-
यते । इन्द्रं व्युत्क्रान्ताः । इन्द्रं रामलक्ष्मणौ । इन्द्रं बलदेववासुदेवौ ॥ ७ । ४ । ८४ ॥ इत्येव इन्द्र-
मिति निपात्यते । इन्द्रं यज्ञपात्राणि मयुनक्ति ॥ लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ॥ ७ । ४ । ८५ ॥ इत्येव इन्द्र-
रुक् । गतगतः ॥ नवा गुणसदृशेरित् ॥ ७ । ४ । ८६ ॥ गुणशब्दो मुख्यसदृशे गुणे गुणिनि वा वर्त्तमानो
द्विर्वा आदौ स्यादेः प्लुप् सा च रित् ॥ रित्करणं प्रतिपिच्छस्यापि पुंवद्भावस्य रितीति विधानार्थम् ॥ शुक्लं शुक्लं
रूपम् । कालककालिका । पक्षे शुक्लजातीयम् ॥ प्रियसुखं चाकृच्छ्रे ॥ ७ । ४ । ८७ ॥ वा द्विरादौ स्यादेः ॥ लुप् च ॥
प्रियमिणेण प्रियेण वा दत्ते ॥ सुखसुखेन वाऽधीते ॥ वाक्यस्य परिर्वर्जने ॥ ७ । ४ । ८८ ॥ वर्जनागौ वाक्यांशः
परिर्वा द्विः ॥ परिपरि परि वा त्रिगर्त्तभ्यो वृष्टो मेघः ॥ वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः ॥ परस्परान्दन्त्यो-
ऽन्त्येतरस्त्वाम् स्यादेवर्षुस्ति ॥ ३ । २ । १ ॥ प्रयुज्यमानस्य सम्बन्धिनः ॥ इमे सरव्यौ कुले वा परस्परां परस्प-

रम् अन्योन्याम् । अन्योन्यम् अन्योन्यम् इतरेतराम् इतरेतरम् भोजयतः । आभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्परां परस्परेण
 अन्योन्याम् अन्योन्येन इतरेतराम् इतरेतरेण भोज्यते । अयुंसीति किम् ? इमे नराः परस्परं भोजयन्ति । अपरोऽर्थः ।
 परस्परादीनामयुंसि प्रयुज्यमानानां सम्बन्धिनः स्यादेरम् वा । अभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्परं परस्परेण भोज्यते पुंसी-
 निच्छिन्त्या अम्बिधानमपि एभिर्नरैः परस्परं परस्परेण वा भोज्यते । इमे परस्परादयः शब्दाः स्वभावादेकत्वपुंस्त्वष्टतयः
 कर्मव्यतीहारविषयाः । अस्मादेव च निर्देशात् परान्येतरशब्दानां सर्वनाम्नां द्विवचनादि निपात्यते ॥ इति ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

इति श्रीतपोगच्छार्थविजयदेवस्य रिविजयसिंहस्य रिपदपरम्परप्रतिष्ठितगीतार्थत्वादियुगोपेतवृद्धिचन्द्रा-
 परनामवृद्धिविजयचरणकमलमिलिन्दायमानान्तेवासिसंविग्नशाखीयतपोगच्छाचार्य-
 भट्टारकश्रीमद्विजयनेमिस्य रिविचितायां वृहत्कृतप्रभायां
 पूर्वोद्धे सम्पूर्णेण ॥

